પ્રકાશક તરફથી

સર્વોદય વિચાર પ્રચાર ટ્રસ્ટની સ્થાપના પૂ વિનોબાજીની પ્રેરણાથી શ્રી ટોકરશીભાઈ કાપડિયા તથા તેમના મિત્ર શ્રી ભગવાનદાસજી અગ્રવાલે સને ૧૯૫૬ ના મે માસની ૧૯મી તારીખે કરી હતી અને તેમના તરફથી સર્વોદય વિચાર પ્રચારની દિશામા ગાધીભવનમા ગાધી જ્ઞાનમદિરની સ્થાપના તથા આધ્રપ્રદેશમા સર્વોદય સાહિત્ય પ્રચારના પ્રયત્ન કરવામા આવ્યા હતા પાછળથી આ કાર્યમા વેગ આવે તે માટે ટ્રસ્ટનો વિસ્તાર કરવામા આવ્યો હતો

આ ટ્રસ્ટ તરફથી કેટલાક ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરવામા આવ્યા છે અને ભવિષ્યમા મુખ્યત્વે તેલુગુ ભાષામા અને સામાન્ય રીતે અન્ય ભાષાઓમા ઉપયોગી ગ્રન્થો પ્રકાશિત કરવાનો ઉદ્દેશ્ય રખાયો છે

આ ઉદ્દેશ્યથી '**જીવન અને જાગૃતિ**' નામનો ગ્રથ ગુજરાતી ભાષામા પ્રકાશિત કરતા આનદ થાય છે આ ગ્રન્થમા લેખની જીવનકથા છે અને તેમને સમય સમય પર સર્વોદયની ભાવનારૂપે જાગૃતિની જે પ્રેરણા થઈ, તેનુ વ્યાવહારિક અને સુદર ઢબે સકલન પણ છે

શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા આમ તો બહુ ધધાવાળા વ્યાવસાયિક સજ્જન છે, પણ લાબા સમયથી તેમની પ્રવૃત્તિ સમાજસેવાની રહી છે અને તેઓ જ્યારથી આધ્રપ્રદેશમા આવ્યા, ત્યારથી અહીના સામાજિક ક્ષેત્રમા સદા સલગ્ન રહ્યા છે, તેમજ દાનવૃત્તિની સ્વાભાવિકતાથી એ કાર્યોનુ પોષણ કરવામા પણ સદા તત્પર જોવામા આવ્યા છે

એક પ્રસગે કેટલાક દિવસની બિમારીને લીધે તેમને પરાણે પલગ પર રહેવુ પડ્યુ અને સ્વાભાવિક વૈરાગ્યવૃત્તિએ પુરાણી

સ્મૃતિઓ જાગ્રત કરી દીધી. બાદ તેમણે પોતાના જીવનના સર્વ પાવન પ્રસંગોનો સંગ્રહ કરી લીધો, જે આજે પુસ્તકરૂપમાં સહુની સમ્મુખ ધરી રહ્યા છીએ. અમારા મિત્ર મુંબઈનિવાસી **શતાવધાની પં. શ્રી ધીરજલાલભાઈએ** આ ગ્રંથને વ્યવસ્થિત રૂપમાં સંપાદિત કર્યો, તે માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરવામાં અમારી મુખ્ય દૃષ્ટિ એ છે કે જોગુણપ્રેરિત અને વ્યવસાયનાં ફસાયેલા લોકો પણ કોઈ કોઈ વાર કેવી રીતે સર્વલોકહિતકારી વિચારોથી પ્રેરિત થાય છે અને તેમના હાથે જનસેવાનાં કાર્યો કેવી સુંદર રીતે સંચાલિત થઈ શકે છે. આવી પ્રેરણા પાઠકોને મળતી રહે તો અમારું ગ્રંથ-પ્રકાશન સાર્થક થશે, એમ અમે માનીએ છીએ.

પૂ. વિનોબાએ આ ગ્રંથનું અવલોકન કર્યા પછી જે અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો છે, તે વિષયાનુક્રમ પછી પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે. આવા સંતોની પ્રેરણાથી અન્ય મિત્રોમા ઉત્સાહ અને સેવાની ધગશ વધશે, એવી આશા રાખીએ છીએ.

બિરધીચંદ ચૌધરી
સંચાલક:
સાહિત્યવિભાગ
સર્વોદય વિચાર પ્રચાર ટ્રસ્ટ

હૈદરાબાદ
તા. ૨૯-૧૦-૬૬

પ્રેરણામૂર્તિ
પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજી

સમર્પણ

*

મારા તે મિત્રોને

કે જેઓ

વ્યવસાયમાં રહેવા છતાં

જીવનને જાગ્રત રાખવા

પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે.

*

વિનીત

ટોકરશી લાલજી કાપડિયા

શુદ્ધિ

પા. નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦	૧૮	ગામજીભાઈ	શામજીભાઈ
૩૭	૧૧	ભગકડી	ભરાડી
૫૦	૭	રેયલ એક	રેયલ લેઈક
૮૧	૧૦	ભારતન	ભારતના
૮૪	૧૬	ધ તરમ તર	જ તરમ તર
૯૧	૯	ગોનગકોડાની	ગોલકોડાની
૯૨	૨૨	અફજલજ ગ	અફજલગ જ
૯૨	૪	ગોનલકોડામા	ગોલકોડામા
૧૩૬	૧૧	ભોલારામ	ભોનારામ
૧૫૨	૧૬	અમીરપીર	અમીરપેઠ
૧૫૫	૮	પ્રધાન પ્રધાન	પ્રધાન
૧૫૫	૨૧	ઓધાન	ઓધન
૧૫૬	૯	ત્યા મુધી	ત્યા સુધી
૧૫૮	૧૮	રૂપિનાનુ કડ	રૂપિયાનુ ફંડ
૧૬૫	૧૯	અધિવેશ	અધિવેશન
૧૬૭	૧૩	પ્રીન્મ નીનોફર	પ્રીન્સેસ નીલોફર
૧૮૪	૧૦	બાલાકીશનભાઈ	બાલકીશનભાઈ
૧૮૭	૨૩	સાભળ્ય	સભાળ્યુ
૧૯૦	૨૩	રાધાશિન હોમ	રાધાકીશન હોમ
૧૯૧	૩	તેએ	તેઓ
૧૯૧	૧૨	ખમી	ખામી
૧૯૨	૪	દન	દાન
૧૯૪	૧	૧૮૬૨	૧૯૬૨

પા. નં.	પંક્તિ નં.	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૯૪	૨	સાલારગંજ	સાલારજંગ
૨૦૦	૧૭	૧૮૬૬/૬૭	૧૯૬૬/૬૭
૨૦૨	૧૭	ઓાહ્લગીક	ઓાહ્લમીક
૨૧૪	૨૧	એક્સઓગ્રેઝ	એમ્એસ્ટોઝ
૨૨૧	૧૬	કચ્છ–પત્રીમાં	કચ્છ–વાખાપુરમાં
૨૨૮	૨૨	અવતી	સવતી
૨૩૩	૪	માઢે	માટે
૨૩૬	૩	સંજીવચ્યા રેડી	સંજીવચ્યા
૨૪૦	૪	"જોનિયલ ગ્રેફ્ટિક એકટ"	"કોનિયલ ગ્રેફ્ટિંગ એકટ
૨૪૦	૧૩	નધી	નથી
૨૪૦	૧૫	ડૉ. પી. શિવરેડ્ડી	ડૉ. પી. શિવારેડ્ડી
૨૪૧	૮	ગુજરાન	ગુજરાતી
૨૭૭	૧૩	દોરડા ઉપર	નાના પાટા ઉપર
૨૭૮	૧૩	ચામુડા હીન	ચામુડી હીસ
૨૭૯	૬	ઓાક્ટ્રોય	ઓાક્ટ્રોય
૨૯૩	૧૨	સમજે	સમાજે
૩૧૫	૮	એડિટ	ઓડિટ
૩૧૯	૫	વિશળ	વિશાળ
૩૨૦	૧૫	તામારું	તમારું

પૂજ્ય વિનોબા

૧

ગ્રંથરચના અંગે કેટલુંક

અનેક સમસ્યાઓ પાર કર્યા પછી આ ગ્રંથ લખાયો છે. તે કેટલો ઉપયોગી થયો છે, તે કહેવું મારા માટે મુશ્કેલ છે; પરંતુ 'બોલ્યું બહાર પડે અને લખ્યું વંચાય' એ ન્યાયે આ ગ્રંથ વંચાશે તો ખરો જ અને જુદી જુદી વ્યક્તિઓ પોતાની યોગ્યતા તથા રુચિ અનુસાર તેમાંથી તત્ત્વ તારવી લેશે, એ પણ નક્કી. અથવા તો તેની ઉપયોગિતા સંબંધમાં મારે વિચાર જ શા માટે કરવો? મેં એક શુભ હેતુથી તેનું સર્જન કર્યું છે, એટલું જ આશ્વાસન મારા માટે બસ છે.

આ ગ્રંથ લખવામાં પહેલી સમસ્યા તો એ હતી કે 'હું આવો ગ્રંથ લખવાનો અધિકારી છું કે કેમ?'

મારા મનમાં પ્રથમથી જ એવા સંસ્કારો પડેલા હતા કે આત્મકથા યા જીવનકથા તો કોઈ મહાપુરુષ જ લખે, અથવા તો જેનું વાણી પર પૂરું પ્રભુત્વ હોય તે જ એની પહેલ કરે. તેમાં મારા જેવા મામુલી માણસનું કામ નહિ. પરંતુ વધારે વિચાર કરતાં એમ લાગ્યું કે મારા જેવા લાખો બલ્કે કરોડો મનુષ્ય આ દેશમાં વસે છે અને તેઓ જીવનની

સામાન્ય સ્થિતિમાંથી ઊંચા આવવા મથે છે, તેમને મારા જીવનપ્રસંગો અમુક અંશે ઉપયોગી થાય ખરા.

આ રીતે પહેલી સમસ્યાનો ઉકેલ થતાં મનને કંઈક સમાધાન સાંપડ્યું, પરંતુ બીજી સમસ્યા વધારે મુશ્કેલ હતી. 'હું મારા જીવનપ્રસંગો વાસ્તવિક સ્વરૂપે લખી શકીશ ખરો?'

જો આપણા ગુણોનો વિસ્તાર કરીએ અને અવગુણોને ઢાંકી દઈએ તો એ આત્મકથા નહિ, પણ આત્મશ્લાઘાનું જ એક પુરાણ બની જાય. એવું પુરાણ લખવાનો તથા પ્રસિદ્ધ કરવાનો અર્થ શો? એમાં આપણું અહં પોષાય અને છેવટે પતન થાય તથા લોકો સત્ય હકીકત જાણવાથી વંચિત રહે અને તેથી ભળતાં જ અનુમાનો બાંધે; પરંતુ મારી બાલ્ય તથા યુવાવસ્થામાં મેં પૂજ્ય મહાત્માજી, પૂજ્ય વિનોબા, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર, ભગવાન મહાવીર તથા ટોલ્સ્ટોય વગેરે મહાપુરુષોનાં વચનામૃતોનું સારી રીતે પાન કર્યું હતું અને તેથી મારા મનમાં સત્યની રુચિ તથા સત્યનો આગ્રહ ઠીક ઠીક બંધાયો હતો. તેને મેં વધારે મજબૂત કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

આ રીતે બીજી સમસ્યાનો પણ ઉકેલ થયો, એટલે મારું મન આનંદિત થયું. જાણે કોઈ અરણ્ય પાર કરીને તેના કિનારે પહોંચ્યો! પરંતુ એ આનંદ વધારે વખત ટક્યો નહિ, કારણ કે ત્રીજી સમસ્યા ડોળા તગતગાવતી મારી સામે ઊભી જ હતી. મારો અભ્યાસ માત્ર પાંચ ગુજરાતી ચોપડીનો જ અને [illegible]નમાં ત્રુટિઓ ઘણી જ. હું મનના જુસ્સાને લીધે [illegible]ગો વગેરે લખતો હતો, પણ તે બીજાઓ પાસે

જરૂર સુધરાવવી પડતી. આ હાલતમાં મારે જીવનકથા લખવાનું સાહસ શી રીતે કરવું?

પરંતુ એ જ વખતે અંતરમાંથી અવાજ આવ્યો કે આજ સુધીમાં તેં અનેક પ્રકારનાં સાહસો ખેડયાં છે અને તેમાંનાં ઘણાંખરાં સાહસોમાં તું પાર ઉતર્યો છે, તો આ સાહસ ખેડતાં આટલો કેમ ડરે છે? 'હિમ્મતે મર્દા તો મદદે ખુદા.' એક વાર તું લખવાનો સંકલ્પ કર, એટલે બાકીનો બધો માર્ગ તારા માટે ખુલ્લો થઈ જશે.

હવે મનમાં કંઈક હિંમત આવી અને ઉત્સાહનો સંચાર થયો, પરંતુ આગળ વધવું મુશ્કેલ હતું. ચોથી સમસ્યા મારો માર્ગ આંતરીને ઊભી રહી હતી. તે મને પ્રશ્ન કરતી હતી કે 'તારી પાસે આ બધું લખવાનો સમય ક્યાં છે? સામાજિક, શૈક્ષણિક, રાજકીય તથા ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ સંભાળતાં ચોવીશ કલાક પણ ઓછા પડે છે, તો આ નવી પ્રવૃત્તિ શી રીતે કરીશ?'

ખરેખર! આ સમસ્યા આકરી જ હતી. સમયની બાબતમાં મારે ખૂબ જ સાવધ રહેવું પડતું અને બને તેટલી કરકસરથી તેનો ઉપયોગ કરવો પડતો. જ્યારે આ કામ તો કેટલાંક અઠવાડિયાં કે કેટલાક મહિનાઓ માગતું હતું. પરંતુ 'નેળનાં ગાડાં નેળમાં રહેતાં નથી. તે એક યા બીજી રીતે અવશ્ય બહાર નીકળે છે.' મારી આ ચોથી સમસ્યાનું પણ એમ જ થયું. સને ૧૯૫૫માં અસ્વસ્થ તબિયતને કારણે કેટલીક નિવૃત્તિ લેવી પડી અને એ રીતે મને આ કાર્ય માટે જોઈતો સમય મળી

ગયો કેટલીક વાર માદની પણ આશીર્વાદનુ કારણ બને છે, તે આનુ નામ!

આ વખતે યાદદાન્તી તાજી કરીને મે મારા જીવન સબધી અગત્યની નોધો લખવા માડી, પણ કામ અર્ધે પહોચ્યુ ત્યા નિવૃત્તિનો સમય પૂરો થઈ ગયો અને મારે પ્રવૃત્તિઓ ફરી સભાળવી પડી પુન હુ સમયના સકોચમા આવી પડયો ઘણીયે વાર વિચાર કરુ કે જીવનકથાનુ અધૂરુ રહેલુ કાર્ય પૂરુ કરુ, પણ જોઈતી ફુરસદના અભાવે મન એકાગ્ર થાય નહિ અને લખવાનો રગ જામે નહિ! એમ કરતા દિવસો અને મહિનાઓ પસાર થવા લાગ્યા અને સાલો પણ બદલાવા લાગી પરતુ આ કાર્ય પૂરુ કરવાનો માત્ર દિવસમા અન્સાન હતો, એટલે છેવટે મને ૧૯૬૪-૬૫મા તબિયતના કારણે ધધા વગેરેમાથી ફરી નિવૃત્તિ લીધી, ત્યારે આ નોધો પૂરી કરી

આમ છતા સમસ્યાઓનો છેડો તો આવ્યો જ ન હતો હજી એક મહત્ત્વની સમસ્યા ઉકેલ માગી રહી હતી મે જે નોધો લખી હતી, તે ભાષાની દૃષ્ટિએ ઘણી સુધારણા માગતી હતી અને તેને વધારે વ્યવસ્થિત કરવાની પણ જરૂર હતી આ કામ ઘણી કુનેહ અને ઘણો અનુભવ માગતુ હતુ ભાષા સુધારતા ભાવ બદલાય તે ચાલે નહિ અને વ્યવસ્થા કરતા વિશદતા હણાય તો અનર્થ જ થાય એવામા મુબઈ-નિવાસી શતાવધાની પડિત શ્રી ધીરજલાલ ટો શાહ કે જેઓ નાનપણથી જ પૂજ્ય મહાત્મા ગાધીજીની વિચારસરણી પ્રત્યે ખૂબ આદર ધરાવનારા છે તથા જેમને આજ સુધીમા

જુદા જુદા વિષયો પર નાનાં-મોટાં ત્રણસો ઉપરાંત પુસ્તકો લખેલાં છે, તેમનો સાક્ષાત્ પરિચય થયો અને તેમણે આ ગ્રન્થના સંપાદનની જવાબદારી સ્વીકારી લીધી, તેથી મારા માથા પરનો ભાર ખૂબ જ હળવો થયો.

આ ગ્રંથ મારા તેમજ અન્યના જીવનમાં જાગૃતિનું નિમિત્ત બનશે, એમ સમજીને તેનું નામ '**જીવન અને જાગૃતિ**' રાખ્યું છે.

જીવનનો પ્રવાહ તો સહુમાં વહે છે, કોઈમાં પ્રબળ તો કોઈમાં ક્ષીણ! પરંતુ જાગૃતિ સર્વેમાં જોવામાં આવતી નથી. એનાં દર્શન તો વિરલ સ્ત્રી-પુરુષોમાં જ થાય છે. આપણી છેલ્લી કેટલીય સદીઓ ગુલામીમાં વ્યતીત થઈ, એટલે આપણામાં મૂઢતાનું પ્રમાણ વધ્યું અને જીવનની જાગૃતિ છેક જ ગુમાવી દીધી. આજથી સાઠ-સીત્તેર વર્ષ પહેલાં આપણી સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ કરો. એ તો આપણાં નશીબ સારાં કે બરાબર આજ અવસરે આપણે ત્યાં એક યુગપુરુષ પાક્યો કે જે સ્વયં જાગ્રત થયો અને સમસ્ત દેશમાં જાગૃતિનો જુવાળ ફેલાવી દીધો. એક કવિએ ઠીક જ કહ્યું છે કે—

જોયું પ્રમાદવશ વિશ્વ બધુંય જ્યારે,
ત્યાગી પ્રમાદ દૂર સજ્જ થયા જ ત્યારે;
સંજીવની જગતને દઈને અનેરી,
નિદ્રા હરી સકલ ભારતવર્ષ કેરી.

હું પોતે પૂજ્ય ગાંધીજીના જીવન અને પ્રવચનોથી ખૂબ જ પ્રભાવિત છું અને જ્યારે પણ સમય મળે, ત્યારે

તેમના ગ્રંથોનું વાચન કરું છું. મેં હમણાં જ તેમના એક ગ્રંથમાં વાંચ્યું કે 'પ્રેમ એ જો જીવનધર્મ ન હોત તો ચોમેર મૃત્યુ વ્યાપેલું હોવા છતાં જીવન ટકી રહ્યું છે, તે ટકી ન શક્ત. જીવન એ મૃત્યુ પરનો નિરંતર વિજય છે. મનુષ્ય અને પશુ વચ્ચે ધરમૂળનો કંઈ ભેદ હોય તો એ છે કે મનુષ્ય આ જીવનધર્મને ક્રમશઃ ઓળખતો ગયો છે ને તેને પોતાના આચરણમાં ઉતારવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો છે. જગતના પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન સર્વ સાધુસંતો, પોતપોતાના જ્ઞાન અને સામર્થ્ય પ્રમાણે, એ પરમ જીવનધર્મની જીવતી જાગતી પ્રતિમારૂપ હતા. આપણા હૃદયમાં રહેલી આસુરી વૃત્તિ ઘણી વાર સહેજે જીત મેળવતી દેખાય છે, એ સાચું છે. પણ એથી એ જીવનધર્મ ખોટો સિદ્ધ નથી થતો. એ તો બતાવે છે કે એનું આચરણ કેટલું આકરું છે. જે ધર્મ સત્યના જેટલો જ પરમ કોટિનો છે, તેનું આચરણ અઘરું કેમ ન હોય? એ ધર્મનું આચરણ સર્વવ્યાપી થશે ત્યારે ઈશ્વર જેમ સ્વર્ગમાંથી રાજ્ય કરે છે, તેમ ધરણી પર પણ કરશે. સ્વર્ગ અને ધરણી આપણા હૃદયમાં જ છે, એ વસ્તુ મને યાદ દેવડાવવાની જરૂર નથી.' × આ વચનો આપણો જીવનધર્મ સમજવા માટે અતિ ઉપયોગી છે.

× સત્ય એજ ઈશ્વર છે-પૃ ૧૭ મૂળ નોંધ હરિજનબંધુ તા ૨૭–૯–'૩૬

૨
જન્મભૂમિ

મારો જન્મ કચ્છની ભૂમિ પર થયો છે. આ ભૂમિની ત્રણ બાજુ સાગર ગર્જે છે અને એક બાજુ રણનો પ્રદેશ આવેલો છે, જે કચ્છના રણ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

આજે તો કચ્છનું રણ જગબત્રીશીએ ચડી ચૂકયું છે, કારણ કે પાકિસ્તાને પોતાની મેલી મુરાદ પાર પાડવા ભારત પર જે આક્રમણ કર્યું, તેનો પ્રથમ પ્રયોગ આ રણની ઉત્તર સીમા પર કર્યો હતો અને તેના રોજે રોજના સમાચારો વર્તમાનપત્રોનાં પાને ચમકતા હતા, તેમજ રેડિયો પરથી વહેતા મૂકાતા હતા.

રણનો સામાન્ય અર્થ રેતાળ પ્રદેશ થાય છે, પણ અહીં રેતી પથરાયેલી નથી. આ રણ તો ખારી માટી અને કાદવનું બનેલું છે, તેમજ તેના પર અમુક મહિનામાં સાગરનાં પાણી ફરી વળે છે. આ બધી હકીકત લક્ષ્યમાં રાખીને વિદ્વાનોએ એવો નિર્ણય કરેલો છે કે વારંવાર થતાં ધરતીકંપને લીધે આ ભાગ સમુદ્રમાંથી ઊંચો ઉપસી આવેલો છે.

આ રણે ઘણા પ્રાચીન કાલથી કચ્છની ઉત્તર–પૂર્વ સીમાનું રક્ષણ કરેલું છે, કારણ કે કોઈ પણ લશ્કર તેને સહેલાઈથી પાર કરીને આ તરફ આવી શકે એમ નથી. આમ છતાં કેટલાક અડિયલ આક્રમણખોરો આ રણ પસાર કરીને કચ્છમાં પેઠા છે, પરંતુ કચ્છના બહાદુર લોકોએ તેમનો જોરદાર સામનો

કરીને તેમને નમાડી મૂક્યા છે કે તેમનો નાશ કર્યો છે એક કવિએ કહ્યુ છે કે ' સિંધોડો સોણાઈ સુણે, રત ચુડને જા ઉછરન ' આ ભૂમિના લોકો એવા છે કે જે સિંધુડો રાગ તથા શરણાઈના સૂરો સાભળે કે તેમનુ રક્ત (લોહી) મૂળ માથી ઉછળી આવે છે

સાગરકાઠાએ આ પ્રદેશના લોકોને વહાણો બનાવતા તથા દરિયાની સફરો કરતા શીખવ્યુ છે પ્રાચીન ભૂગોળકાર ટોલેમીએ આ દેશના ઉત્તમ વહાણવટાની માનભેર નોંધ લીધી છે અને મધ્યયુગના અગ્રેજ લેખકોએ તેના દરિયાઈ સાહસોને મુક્ત કંઠે અજલિ આપી છે

ટ્રફાલ્ગરની લડાઈમા વિશ્વવિખ્યાત બનેલુ 'વિકટરી' વહાણ તથા ઈંગ્લાંડ અને અમેરિકા વચ્ચે સફર કરતુ 'કટિમાર' વહાણ માડવી બદરમા બનેલુ હતુ

હાલ કચ્છમા લખપત, કોટેશ્વર, જખૌ, માડવી, મુદરા, તુણા, કડલા અને ખારી રોહર એ આઠ બદરો આવેલા છે તેમા આજ સુધી માડવીનો દરજ્જો પ્રથમ હતો, પણ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી કડલા બદર મુખ્ય બન્યુ છે અને તેનો વિકાસ એટલો ઝડપી થયો છે કે હાલ તેની ગણના ભારતના પ્રથમ દરજ્જાના બદરોમા થાય છે આ વિકાસમા ભાગ્ત સરકારે ઘણો ફાળો આપેલો છે તથા તેની સાથે ગાધીધામ નામનુ નવુ શહેર વિકસાવેલ છે વળી હવે તો તેને ' ફ્રી ઝોન ' તરીકે જાહેર કરેલ છે, એટલે વ્યાપાર-ઉદ્યોગ સારી રીતે ખીલી રહ્યો છે ટૂકમા કડલા બદર, ફ્રી ઝોન અને ગાધીધામનો

ત્રિવેણીસંગમ થતાં તેની ગણના સમસ્ત ભારતના એક અગત્યના સ્થાન તરીકે થવા લાગી છે

કચ્છને પોતાની વિશેષતા છે. તે અંગે કવિઓએ કહ્યું છે કે—

ભલ ઘોડા કાઠી ભલા, પેનીઇક પે'રવેશ;
માનવ મોંઘા મૂલના, કોડીલો કચ્છ દેશ.

'કચ્છ દેશ ખરેખર ઘણો કોડીલો અર્થાત્ સુંદર છે, કારણ કે ત્યાં ઉત્તમ જાતિના અશ્વો પાકે છે, ઉત્તમ જાતિના કાઠી લોકો વસે છે, પગની પાની ઢંકાય એવો મર્યાદાવાળો પોશાક છે અને મનુષ્યો મોંઘા મૂલના છે.'

બેર બુરી ને બાવરી, વરી કંઢા ને ખ્યા કખ્ખ;
હોથલ હલો કચ્છડે, જિત માડુ સવા લખ્ખ;

'જ્યા બોરડી, થુવર અને બાવળના ઝાડો છે. વળી કાંટા અને બીજુ ઘાસ છે આમ છતા હે હોથલ ! તું આ કચ્છ દેશમા જ ચાલ, કારણ કે ત્યા માણસો સવા લાખના છે' આ શબ્દો કવિએ ઓઢા જામના મુખમા મૂકેલા છે.

કચ્છની ભૂમિ કેટલીક જગાએ લીલી પણ છે, પરંતુ તેનુ એકંદર સ્વરૂપ ઉપર વર્ણવ્યું તેવુ છે આમ છતા આ ભૂમિ મને તો ખૂબ જ વહાલી લાગે છે કોણ જાણે કેમ, આ ભૂમિમાં જન્મ લેનારને તેની મમતા કોઈ પણ સંયોગોમાં છૂટતી જ નથી. કહ્યુ છે કે—

અક્કડ, વણ, જાડેજા ઠક્કર, ઘર ઘર ફંઢા રચ્છ:
રખ ઠડૂકે કુનિયાં. તો ય ભટારો કચ્છ.

તબક્કે ભારત સરકારે ખૂબ સહાયતા કરી અને હાલ ગુજરા રાજ્ય તરફથી પણ ઠીક પ્રમાણમાં સહાયતા મળે છે.

પત્રીની વાત કરું તો ૨૩૦૦ માણસની વસ્તીમાં એ ગાંધી વિદ્યાલય નામની હાઇસ્કૂલ છે, એક છાત્રાલય છે, એ કન્યાશાળા છે, એક શ્રાવિકાશાળા છે, એક જ્ઞાનભંડાર, એ પુસ્તકાલય અને એક વાંચનાલય છે. વળી ત્રણ ધર્મશાળાએ અને ત્રણ દવાખાનાંઓ પણ છે. ગામની ઉત્તર દિશામાં ત્ર માઈલ દૂર ખેંગારસાગર નામનું તળાવ આવેલું છે. તેમ બંધ બાંધી નહેર ખોદવામાં આવી છે, જેનું પાણી ગામન જમીનને મળે છે. વિશેષમાં કેટલાંક નાનાં તળાવો તથા પચીશ જેટલા કૂવાઓ છે અને ગામની ૫૬૦૦ એકર જેટલી જમીન-માંથી ૫૦૦૦ એકર જમીનમાં ખેતી થાય છે. તેમાં પણ હવે તો એંજીનો મૂકાયાં છે અને ખેડે તેની જમીનનો કાયદે અમલમાં હોઈ લોકો ઘણા ઉત્સાહથી જમીન સુધારી વધાર પાક લેવા લાગ્યા છે. ઉપરાંત જૈન દહેરાસર, સ્થાનક તથા દરે ધર્મનાં મંદિરો છે. તેમાં ભૂતેશ્વર શિવમંદિર અને રામ-મંદિર રમણીય છે. ગામમાં એક મસ્જીદ પણ છે.

આજથી બાર વર્ષ પહેલાં શ્રીપત્રી સર્વોદય સમાજની રજતજયંતી પ્રસંગે એક વિશેષાંક પ્રકટ થયો હતો. તેમાં 'મારાં સ્વપ્નો' નામના લેખમાં મેં જણાવ્યું હતું કે 'સર્વોદયની દૃષ્ટિએ 'ગ્રામ સ્વરાજ્ય' એટલે સૌનો ઉત્કર્ષ. એ ગ્રામસ્વરાજ્ય સ્થાપવાનું હજી બાકી છે. આપણું ગામ આદર્શ ગામ બની રહે. આપણે તે કાર્ય કરીએ. ઈશ્વર આપણને

પ્રેરણા આપે ! આદર્શ ગામ બનાવવા લોકોમાં ઉત્સાહ, તંદુરસ્તી અને નિર્ભયતા લાવવા પડશે. લોકોનાં જીવનધોરણને ઊંચે લાવવા માટે આપણે ક્રાંતિની દિશામાં જવું પડશે. તે માટે જનસમાજમાં ફેલાયેલા પ્રમાદ અને આળસને દૂર કરવા પડશે. ચા, બીડી વગેરે વ્યસનોમાંથી તેમને મુક્ત થવા સમજાવવા જોઈશે. પરાઈ નિંદા કરવાના નિંદ્ય કાર્યથી તેમને અટકાવવા જોઈશે.'

તેમાં એ પણ જણાવ્યું હતું કે 'આપણો સમય નકામો વેડફી ન નાખતાં એ સમય સાર્વજનિક કાર્યોમાં વાપરીએ. ગ્રામસફાઈ તથા ગ્રામોદ્યોગના કાર્યમાં સૌ પરોવાય. સાર્વ-જનિક કાર્યમાં સહુનું ભલું છે, એ સમજીએ. સખ્ત પરિશ્રમ વિના કાર્ય સિદ્ધિ નથી, એ મહામંત્રને અપનાવીએ. ગામડાંમાં ફેલાયેલાં અનેક વ્યસનો જીવનને પરાધીન બનાવી રહ્યાં છે અને ગરીબી તરફ ધકેલી રહ્યાં છે. આળસ એ પણ વ્યસન જ છે. આ સત્ય હકીકતને લક્ષમાં લઈએ અને વ્યસનોને તિલાંજલિ આપીએ. આપણે આ વ્યસનોને ટાળવા ઝુંબેશ ઉપાડીએ. સૌ મિત્રો, ભાઈબહેનો અને બાળકો સાથે મળી આ કાર્ય કરીએ.'

મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે મારાં આ સ્વપ્નો પૂરેપૂરાં તો નહિ, પરંતુ ઘણા મોટા પ્રમાણમાં સિદ્ધ થવા લાગ્યાં છે અને સહુની નજર પત્રી તરફ ઠરી છે.

પત્રી મુંદરા તાલુકાનું ગામ છે. તે ભુજથી ૨૪ માઈલ, અંજારથી ૨૪ માઈલ અને મુંદરાથી ૧૦ માઈલના અંતરે

આવેલું છે. આ બધાં સ્થાનો સાથે મોટરવ્યવહાર ચાલુ છે. હવે તો કંડલા બંદરથી પણ ત્યાં મોટર માર્ગે સીધા જવાય છે. તે માટે લગભગ ૩૬ માઇલનું અંતર કાપવું પડે છે.

પત્રીનો ઇતિહાસ પુરાણો છે, પણ તે બધો અહીં લખવાની જરૂર નથી. માત્ર તેની ત્રણ સાલો યાદ રાખવા જેવી છે. ઈ. સ. ૧૨૯૩માં જેશરોએ તેને વસાવ્યું. સં. ૧૩૬૫થી તેમાં ઓસવાલોની વસ્તી થઈ અને સં. ૧૮૩૭માં મહારાવ રાયધણજીના રાજ્ય અમલ દરમિયાન આ ગામ પર વાર ચડેલી, ત્યારે અહીંના પ્રજાપાલ જાડેજા ભારોજીએ તેની રક્ષા કરવા માટે પ્રાણની આહુતિ આપેલી. આજે પણ દરબારગઢમાં એ વીર પુરુષની યાદ આપતી એક દહેરી અને એક પાળીયો અણનમ ઊભેલાં છે.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં એટલું જણાવી દઉં કે પત્રી ગામ એ જેમ મુંદરા તાલુકાનો એક ભાગ છે અને મુંદરા તાલુકો કચ્છ પ્રદેશનો એક ભાગ છે, તેમ કચ્છ પ્રદેશ ગુજરાત રાજ્યનો એક ભાગ છે અને ગુજરાત રાજ્ય એ ભારતનો એક ભાગ છે. એટલે છેવટે તો આપણે બધા યે ભારતના સંતાનો તરીકે જ ગૌરવ લેવાનું છે.

૩

માતા-પિતાદિ

પત્રી ગામમાં વીસા ઓસવાળોનાં ઘર લગભગ ત્રણસો છે. તે બધા જ જૈન ધર્મ પાળે છે. તેમાં કેટલાંક કુટુંબો

ગ્રંથલેખક

શ્રી ઠાકરશી લાલજી કાપડિયા

લગતું કોઈ કામ આવ્યું તો તેમાં ઓતપ્રોત થઇ જતા અને બને તેટલો ધનનો ભોગ પણ આપતા.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરી દઉં કે જૈન ધર્મની મુખ્ય બે શાખાઓ છે : શ્વેતામ્બર અને દિગમ્બર. તેમાં અમે શ્વેતામ્બર શાખાના હતા.

મારા પિતાશ્રી અને ઉમરશી બાપા બનતાં સુધી દર વર્ષે તીર્થયાત્રાએ જતા અને તે વખતે કેટલાક મિત્રોને અવશ્ય સાથે લઈ જતા. આ રીતે તેમણે શત્રુંજય, ગિરનાર, આબુ, રાણકપુર, ભદ્રેશ્વર આદિ અનેક તીર્થોની યાત્રા કરી પોતાના જીવનને ધન્ય બનાવ્યું હતું.

મારા માતુશ્રી વેજબાઈ પણ ધાર્મિક વૃત્તિના હતા. તેઓ રોજ દહેરાસરે જતાં, ભગવાનનાં દર્શન કરતાં અને સમય મળે તો સામાયિક કરવાનું ચૂકતાં નહિ. સામાયિક એ સમભાવ કેળવવાની એક પ્રકારની ક્રિયા છે. તેમાં સંસારનો સર્વ વ્યવહાર છોડીને ૪૮ મીનીટ સુધી એક જ આસને બેસવાનું હોય છે અને જીવ માત્રને સરખામાની તેના તરફ મૈત્રી ભાવ કેળવવા માટે સ્વાધ્યાય કરવાનો હોય છે.

મારે ચાર મોટા ભાઈઓ હતા : રામજીભાઈ, કુંવરજીભાઇ, મેઘજીભાઈ અને લખમશીભાઈ. તેમજ એક મોટી બહેન હતી. તેનું નામ નેણબાઈ. તેમાં હું સૌથી નાનો હતો, મારા માતા-પિતાનું હું છેલ્લું સંતાન હતો.

મારા ઉમરશી બાપાને કંઈ સંતાન ન હતું, એટલે મારા મોટાભાઈ રામજીભાઈને તેમની ગોદમાં આપેલા હતા.

અને તેથી તેઓ શામજી લાલજી કાપડિયાને બદલે શામજી ઉમરશી કાપડિયા તરીકે ઓળખાતા આ વખતે જૈન વીસા ઓસવાલ સમાજમા કેળવણી નહિ જેવી હતી, ત્યારે તેઓ મેટ્રિક પાસ થયા હતા અને સંગીતકલામા પણ ખૂબ ઘણા આગળ વધ્યા હતા તેઓનો વિવિધ વાજિંત્રો પર ઘણો સારો કાબૂ હતો

આ વખતે અમારા કુટુબની જાહોજલાલી ઘણી હતી, પણ પાછળથી મારા પિતાની વૃદ્ધાવસ્થામા ભારે ખોટ જવાને કારણે ધધો તૂટી ગયો હતો અને અમે ખૂબ જ મુશ્કેલીમા આવી પડ્યા હતા હવે સહુએ સહુનુ સભાળવા જેવી સ્થિતિ હતી, એટલે મોટા ત્રણ ભાઈઓ બર્મા, સિલોન વગેરે સ્થળે કામે લાગી ગયા હતા અને એક ભાઈએ હિંદમા રહીને પોતાનુ નશીબ અજમાવવા માડ્યુ હતુ

હુ ત્યારે નાની ઉમરનો હતો, એટલે કુદરતની આ ઘટમાળ સમજી શક્યો ન હતો, પરતુ પાછળથી સમજણ પડી કે તડકા પછી છાયડો અને છાયડા પછી તડકો આવે છે એટલે સમજુ મનુષ્યે તેમા કંઈ પણ હર્ષ કે શોક કરવા જેવો નથી ઘણી વાર તો એવુ પણ બને છે કે મુશ્કેલીઓ આવતા મનુષ્યના અંતરમા રહેલી સુષુપ્ત શક્તિઓ જાગ્રત થાય છે અને તેથી તેનામા હિમ્મત, સાહસ, દાક્ષિણ્ય વગેરે ગુણો પ્રકટી નીકળે છે કે જે તેને ઊંચે ચડવા માટે ઘણો ટેકો આપે છે

પૂજ્ય મહાત્માજીએ આફતમા આવી પડેલા લોકોને

હું આ ઘરમાં જન્મ્યો, આ ઘરમાં ખેલ્યો–કૂદ્યો અને મોટો થયો, એટલે તેના પ્રત્યે મારી મમતા બંધાણી હતી, પરંતુ મારા જીવનના પ્રારંભનાં વર્ષો ઘણી કઠિનાઈમાં વીત્યાં, એટલે તેની વિશેષ સારસંભાળ કરી શકયો ન હતો.

સં. ૨૦૦૫માં અહીં ખેડૂત–સંમેલન મળ્યું, ત્યારે સ્વાગતપ્રમુખનો ભાર મારા શિરે આવ્યો હતો. એ વખતે કચ્છના કેટલાક અગ્રણી કાર્યકર્તાઓ મારા ઘરે આવ્યા હતા. તેમણે મારા ઘરની સ્થિતિ જોઈ કંઈક આશ્ચર્ય અનુભવ્યું. ડૉ. વાઘજીભાઈએ મને કહ્યું કે 'આ ઘરમાં ખાસ સાધન–સગવડ નથી. તે તમારે સુધરાવવું છે કે નહિ ?' ઉત્તરમાં મેં એટલું જ કહ્યું કે 'ગાંધી વિદ્યાલય તૈયાર થયા પછી જ તેનો વિચાર કરી શકાય.' આવા ઉત્તરની આશા તો કોઈએ પણ રાખી ન હતી, એટલે મારા આ ઉત્તરથી તેમના આશ્ચર્યમાં વધારો થયો. એ વખતે ગાંધી વિદ્યાલયની વાત સ્વપ્ન સમાન હતી, પણ આખરે એ સ્વપ્ન સિદ્ધ થયું. પરંતુ મકાન તેમનું તેમ રહ્યું છે. તેમાં કંઈ સુધારા–વધારા થઈ શક્યા નથી. આજે પણ તે ઘર મારા જીવનનાં અનેકવિધ સંસ્મરણો તાજાં કરાવે છે.

પાંચ વર્ષની ઉંમરે મને ગામની દરબારી નિશાળે મૂકવામાં આવ્યો. અહીં મારી ગણના એક શાંત અને સારા વિદ્યાર્થી તરીકે થઈ, કારણ કે હું બીજા વિદ્યાર્થીઓ જેવી તોફાન–મસ્તી કરતો નહિ કે બીડીઓ પીવી, ચોરીઓ કરવી, ગંદી વાતોમાં રસ લેવો કે ગાળાગાળી કરવી વગેરે અપલક્ષણોનો ભોગ બન્યો નહિ.

આ શાળામાં વધારેમાં વધારે પાંચ ગુજરાતી ચોપડીનું શિક્ષણ અપાતું હતું, તે હું પૂરું કરું તે પહેલાંજ કેટલીક દુર્ઘટનાઓ બની.

સં. ૧૯૮૧ના આસો સુદિ ૧૪ ના દિવસે ઉમરશી બાપાનો દેહાંત થયો. તેનો મારા પિતાશ્રીને ખૂબ જ આઘાત લાગ્યો. તેઓ કદી પણ તેમનાથી જુદા પડ્યા ન હતા, પણ કુદરતે ક્રૂર બનીને તેમને જુદા પાડી દીધા. આ આઘાતથી તેઓ બિમાર પડ્યા અને એ બિમારી જીવલેણ નીકળી. માત્ર આઠ મહિનાના અંતરે એટલે સં. ૧૯૮૨ના જેઠ સુદિ ૮ના રોજ તેઓ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. ત્યારબાદ થોડા જ વખતે ઉમરશી બાપાના ધર્મપત્ની વીરમાએ સં. ૧૯૮૨ના આસો વદિ ૧૪ને રોજ પરલોક તરફ પ્રયાણ કર્યું. આમ એક જ વર્ષમાં ત્રણ સ્વજનો ચાલ્યા જતાં કુટુંબમાં ભારે ગમગીની છવાઈ ગઈ અને મારા માતુશ્રી પર ખૂબ બોજો આવી ગયો. અધૂરામાં પૂરું એ વખતે તેમની તબિયત જોઈએ તેવી સારી નહિ, પણ શ્રદ્ધાળુ હૃદય અને 'કર્યાં કર્મ ભોગવ્યા વિના છૂટકો નહિ', એ સિદ્ધાંતમાં તેમને પરમ વિશ્વાસ, એટલે હૈયે હિંમત આવી ગઈ અને તેમણે સંસારસાગરમાં પોતાની જીવનનૈયા આગળ ધપાવી.

એ વખતે મારી ઉંમર દશ વર્ષની એટલે વિશેષ તો સમજું નહિ, પણ એટલો ખ્યાલ તો જરૂર આવી ગયેલો કે હવે અમારે માટે ભારે મુશ્કેલીના દિવસો શરૂ થયા છે. હું માતાને કહેતો 'તું જરાયે ગભરાઈશ નહિ. હું હવે

ધંધે લાગીશ અને તને દરેક કામમા મદદ કરીશ ' ત્યારે માતા મને છાતી સરસો ચાપી લેતી અને કહેતી કે 'બેટા ! જીવનની ઘટમાળ એમ જ ચાલ્યા કરે તુ ડાહ્યો અને ડામગરો છે, એટલે મારી આખો ઠરે છે દુ ખનો દિવસો તો કાલે ચાલ્યા જશે '

અહી તેમના શેષ જીવન વિષે પણ બે શબ્દો લખી જ દઉ આ પ્રસ ગ પછી તેઓ ૨૭ વર્ષ જીવ્યા, એટલે કે હુ ૩૭ વર્ષનો થયો, ત્યા સુધી તેમનો દેહ હયાત હતો તેમને જાતમહેનત કરવાની ટેવ પડેલી, એટલે ગધવુ, દળવુ, ભરડવુ વગેરે બધા જ કામો હાથે કરે મારી સ્થિતિ સુધરવા લાગી, ત્યારે મે ઘણી વાર કહેલુ કે 'હવે તો તમે જાતે કામ કરવાનુ છોડી દો અને આરામ લ્યો ' પરતુ તેઓ કહેતા કે 'કામ વિના મારો દિવસ જાય નહિ પોતાનુ કામ પોતે કરવુ, એમા શરમ શી ?' અને તેમણે જેટલુ બન્યુ તેટલુ કામ કરવાનુ ચાલુ જ રાખેલુ

તેઓ મને બે વાત ભારપૂર્વક કહેતા 'તુ ધર્મ પર શ્રદ્ધા રાખ અને પરિગ્રહ ઓછો કર ' ધન, ધાન્ય, જમીન, મકાન, સોનુ, રૂપુ, રાચરચીલુ, ઢોરઢાખર અને નોકરચાકર એ નવવસ્તુના સગ્રહને પરિગ્રહ કહેવામા આવે છે જૈન ધર્મનુ એવુ ફરમાન છે કે દરેક ગૃહસ્થે આ પરિગ્રહનુ પરિમાણ કરવુ, એટલે કે તેની મર્યાદા બાધી લેવી, જેથી લોભનો વિસ્તાર થાય નહિ અને બીજાની જરૂરીઆતોને હરકત પહોચે નહિ એક બાજુ ધનના ઢગલા અને બીજી બાજુ કારમી

ગરીબી. આ બે અંતિમ સ્થિતિનો તોડ કાઢવો હોય તો આ જાતના પરિગ્રહ–પરિમાણથી જ નીકળી શકે. પૂજ્ય મહાત્માજી, સંત વિનોબા તથા બીજા પણ ઘણા વિચારકોએ જૈન ધર્મના આ સિદ્ધાંતની પ્રશંસા કરી છે અને હું પોતે પણ તેનો પ્રશંસક છું. મેં માતાની આ બંને શિક્ષાઓને મારી રીતે જીવનમાં ઉતારવાનો યથાશક્તિ પ્રયાસ કર્યો છે; પરંતુ તે સંબંધી એટલી સ્પષ્ટતા કરી દઉં કે આજનો યુગ ખેતી-વાડી, ઉદ્યોગ વગેરેનો વિકાસ માગે છે, એટલે તેમાં યોગ્ય ફાળો આપવો જોઈએ, પરંતુ પરિગ્રહ પરની મમતા છોડવા માટે આપણો વ્યવહાર ઉદારતાભર્યો રાખવો ઘટે.

તેઓ નાની વયમાં મુંબઈ આવેલા, ત્યારે મોટર વગેરે યાંત્રિક સાધનો ન હતાં. ત્યાર બાદ તેઓ પત્રીમાં જ રહેતાં હતાં કે જ્યાં શાંત અને કુદરતી જીવન ગાળવાનું હતું. સંયોગોએ મને બ્રહ્મદેશમાં ધકેલ્યો, ત્યાર બાદ હું હૈદરાબાદ આવીને સ્થિર થયો. અહીં કારોબાર તથા બીજી પ્રવૃત્તિઓ વધતી જ રહી, એટલે એક કે બે વર્ષમાં માત્ર બે-ચાર દિવસ જ કચ્છ જઈ શકું અને તેમનાં દર્શન કરી શકું. પરંતુ વિશેષ સેવાનો લાભ મળે નહિ. આ સ્થિતિ મને ગમતી ન હતી, એટલે તેમને હૈદરાબાદ આવી મારી સાથે રહેવાની વિનંતિ કરતો હતો, પણ તેએ એક જ જવાબ આપતા કે 'શહેરમાં મને ફાવે નહિ. ત્યાં ધર્મધ્યાન જોઈએ તેવું થાય નહિ.' પરંતુ છેવટે તેઓ વિમાનમાર્ગે હૈદરાબાદ આવ્યા અને છ માસ મારી સાથે રહ્યા. સંત વિનોબાનાં એ વચનો મારા હૃદયમાં જડાઈ ગયા હતા કે 'જેણે માતાની સેવા કરી છે, તેણે

દુનિયાની સેવા કરી છે ' એટલે મેં તેમની સેવા કરવામાં જીવનની કૃતાર્થતા માની

ત્યાર બાદ પત્રી ગયા પછી તેઓ બિમાર પડ્યા, ત્યારે હું કચ્છ ગયો અને ત્યાં દોઢ માસની સ્થિરતા કરીને છેવટ સુધી તેમની સાથે જ રહ્યો આ વખતે મને સેવા કરવાની જે તક મળી, તેને હું મારું અહોભાગ્ય માનું છું

સં ૨૦૦૯ની સાલમાં પત્રી મુકામે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ગામમાં સહુની સાથે સ્વજન જેવો સંબંધ બંધાયેલો, એટલે સર્વત્ર શોકની છાયા ઢળી ગઈ અને તેમની સ્મશાન-યાત્રામાં હરિજનો સહિત સૌ સામેલ હતા ગામવાસી સહુએ મોટી સંખ્યામાં ભાગ લઈ ભાવભરી શ્રદ્ધાંજલી આપી હતી અને છેલ્લી ક્રિયા સાધુજીવનની રીતે થઈ હતી સ્મશાનયાત્રા વખતે હરિજનો સહિત બધી જ કોમના ભાઈઓએ પશુ-પક્ષીઓની રાહત માટે ફાળો કર્યો હતો

મારી એ પવિત્ર માતાને પુનઃ પુનઃ વંદન કરીને મારી બાલ્યવયની વાત આગળ ચલાવીશ

શિલ્પસ્વરૂપ પિતાજી ચાલ્યા ગયા, માતાજીની તબિયત નરમ અને કુટુંબની સ્થિતિ સાવ સાધારણ એટલે આગળ ભણવાની ઘણી ઇચ્છા છતાં મારે વિદ્યાભ્યાસ છોડી દેવો પડ્યો.

આ રીતે મારા જીવનમાં વિશેષ વિદ્યાભ્યાસની મોટી ઉણપ રહી ગઈ, પરંતુ આગળ જતાં વ્યાપારી કારોબારને કારણે કામ પૂરતી વાતચીત તથા તાર આદિ સમજવા જેવું

અંગ્રેજીનું જ્ઞાન મેળવી લીધું. આમ છતાં ભાષામાં વ્યાકરણ આદિની ખામી તો રહી જ ગઈ.

જો હું વ્યાકરણ શીખી શક્યો હોત તો આજે મારી ભાષામાં જે ત્રુટિઓ દેખાય છે, તે ન જ દેખાત. પરંતુ મનુષ્યની ઈચ્છા દરેક વખતે પૂરી થતી નથી. તેને સંયોગો આગળ શિર ઝુકાવવું જ પડે છે.

આગળ જતાં મને શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિનો રંગ લાગ્યો, તેનું એક કારણ એ હતું કે હું વિશેષ ભણી ન શક્યો તો કંઈ નહિ, પણ મારા દેશબંધુઓને ભણાવવામાં મદદ કરું જેથી તેઓ આગળ વધી શકે અને પોતાનું, સમાજનું તથા દેશનું કલ્યાણ સાધી શકે.

આ અરસામાં મારા જીવનમાં જે એક સુખદ ઘટના બની, તેની નોંધ પણ મારે લેવી જ જોઈએ. પૂજ્ય બાપુજીની ચળવળ જોરથી ચાલી રહી હતી અને તેનાં આંદોલનો ગામડે ગામડે પહોંચી ગયાં હતાં. કચ્છનો પ્રદેશ જે એકંદર પછાત ગણાય, તે પણ આ આંદોલનોથી મુક્ત રહ્યો ન હતો. આ ચળવળને કારણે પૂજ્ય બાપુજીનાં કેટલાંક બાળોપયોગી લખાણો મારા વાંચવામાં આવ્યાં અને તેથી હું તેમના તરફ આકર્ષાયો તથા તેમની ચળવળમાં રસ લેવા લાગ્યો. એમ કરતાં મારી અગિયાર વરસની વયથી જ ખાદી ધારણ કરી તકલી ચલાવવા માંડી. ત્યારથી મને ખાદીનો જે રંગ લાગ્યો, તે એકધારો ચાલુ રહ્યો છે.

અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું આવશ્યક છે કે મને ખાદી અને સેવાના સંસ્કાર પૂજ્ય પિતાજી પાસેથી મળ્યા. છેલ્લે

અમે થોડા જ દિવસોમાં એ ચાલુસો પુસ્તકોની એક સરખા રેશમી રંગીન કાગળથી બાધણી કરી નાખી અને અમારું હૈયુ હસી ઉઠ્યુ. જ્યારે અમે એ પુસ્તકોને કબાટમા ગોઠવ્યા, ત્યારે અમારો શ્રમ લેખે લાગ્યો છે, એમ સહુ કોઈને લાગ્યુ મને તો લાગ્યુ જ હતું. આ રીતે પાયાની જે પ્રવૃત્તિઓ થઈ, તે આગળ ઉપર ઘણી લાભદાયક નીવડી આજે તો પત્રીમા ઉપરોક્ત આદર્શ પુસ્તકાલય તથા વાચનાલય ચાલી રહ્યુ છે અને તેનો સારા પ્રમાણમાં લાભ લેવાય છે

હરિજનોની સ્થિતિ એ વખતે ઘણી કફોડી હતી સવર્ણ લોકો તેનાથી દૂર રહેતા અને કદાચ અડકી જવાયું હોય તો અભડછેટ માની છાંટ લેતા તેમના રહેઠાણો અસ્વચ્છ હતા, બાળકો ખૂબ ગંદા હતા અને તેમનુ જીવન એકદર ઘણું દબાયેલુ હતુ માનવતાના અનન્ય પ્રેમી પૂજ્ય બાપુજીને આ શેનુ ગમે ? તેમનો આત્મા કકળી ઉઠયો અને તેમણે હરિજનોની આ સ્થિતિ સુધારવાનો દૃઢ સંકલ્પ કર્યો તે અંગે નવજીવન, યંગ ઇંડિયા વગેરે સાપ્તાહિકોમા લખાણ શરૂ કર્યા અને પાછળથી હરિજનબંધુ નામનુ ખાસ સાપ્તાહિક પ્રકટ કરવા લાગ્યા

શ્રી ગોકુલદાસભાઈ કે જેઓ આફ્રિકામા પૂજ્ય ગાંધીજી સાથે લડતમા જોડાયા હતા, તે આફ્રિકામાંનો પોતાનો ધંધો સમેટીને માતૃભૂમિ કચ્છમાં આવ્યા હતા અને પૂજ્ય બાપુજીના આદર્શ પ્રમાણે હરિજનોની સેવા કરવા માટે ભારે જહેમત ઉઠાવવા લાગ્યા હતા. તેમની પ્રેરણાથી મારા મિત્ર

ભાઈ મગનલાલ વીરજી ઠક્કરને હરિજનોની સેવા કરવાનો ઉમંગ જાગ્યો. તેઓ હરિજનોને ભણાવવા-નવડાવવા આદિનું કાર્ય કરતા, તેમાં હું સાથ આપતો. બીજા વર્ષે એટલે સને ૧૯૨૮-૨૯માં બાર વરસની વયે હું મુંબઈમાં નોકરી માટે ગયો. પછી ૧૯૨૯માં બ્રહ્મદેશ ગયો. ત્યારે પત્રીમાં આ કાર્ય શ્રી મગનલાલ વીરજીભાઈ ઠક્કર કરતા હતા. હું તેમને આર્થિક મદદ કરતો હતો. પત્રીમાં હરિજનશાળાના મકાન માટે મેં બ્રહ્મદેશમાંથી ફાળો એકત્ર કર્યો હતો.

ભૂખી નદીને હું ભૂલ્યો નથી કે જેના વિશાળ પટમાં ઘણીવાર મિત્રો સાથે અનેક જાતની રમતો રમેલો છું. એ ભરાકડી, એ ભૂતેશ્વરનું મંદિર, એ વીરોના પાળિયા આજે પણ યાદ આવે છે અને મારા હૃદયમાં અવનવા ભાવો જગાડી જાય છે. ઘડીભર તો એમ પણ થઈ જાય છે કે મારી એ બાલ્યાવસ્થા મને પાછી મળે તો કેવું સારું ! તે વખતે જે આનંદ, જે નિર્દોષતા અને જે ભાવુકતાનો અનુભવ કર્યો છે, તે ત્યાર પછીના જીવનમાં કદી પણ થયો નથી.

[૫]

વ્યાપારની તાલીમ

બારથી સોળ વર્ષની ઉંમર પણ બાલ્યાવસ્થા જ ગણાય. સંમતિવયનો કાયદો તો મનુષ્યને અઢાર વર્ષ સુધી સગીર ગણે છે; પરંતુ આ ઉંમરે હું એક વ્યાપારી પેઢીમાં નોક-

રીએ બેઠો અને વ્યાપારની તાલીમ પામ્યો, એટલે એ હકીકત જુદા પ્રકરણરૂપે લખી છે.

મને બારમું વર્ષ બેસી ગયું હતું. આ વખતે મોટા ભાઈ શામજી કાપડીયા સીલોનથી દેશમાં આવ્યા અને કેટલાક દિવસ અમારી સાથે રહ્યા. તેમણે બધાની ખબર પૂછી, માતાજીને હૈયાધારણ આપી અને પોતાના ધંધા વિષે પણ કેટલીક હકીકતો કહી. ત્યાર પછી મને પૂછ્યું કે 'બોલ! તારે શું કરવું છે? અહીં ગામડામાં પડયો રહીશ, તો દહાડો વળશે નહિ. મારી સાથે મુંબઈ ચાલ. ત્યાં તને કામે વળગાડી દઈશ.'

મેં તેનો ઉત્તર આપવાને બદલે માતાજીની સામે જોયું. માતાજીએ કહ્યું કે 'શામજી ઠીક કહે છે. વેપારીના દીકરા તો વેપારમાં જ સારા. જો કે તારા જવાથી મને ગમશે નહિ, પણ તારી વેળા વળતી હોય તો હું ગમે તેમ કરીને નભાવી લઈશ.'

પુત્રના કલ્યાણ માટે માતા કેટલો સ્વાર્થત્યાગ કરી શકે છે, તેનું આ નોંધપાત્ર ઉદાહરણ હતું.

આખરે નક્કી થયું કે મારે મોટા ભાઈની સાથે મુંબઈ જવું, એટલે મેં રાત્રિશાળા છોડી અને બધા મિત્રોની વિદાય લીધી. વહાલી માતાથી જુદા પડતાં મારું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને તેની આંખમાંથી પણ બોર બોર જેવાં આંસુ ટપકવા લાગ્યાં. એ દૃશ્ય આજે પણ મારી સમક્ષ ખડું થાય છે અને મને લાગણીવશ બનાવી દે છે.

દરિયાઈ સફર કરી ત્રીજા દિવસે અમે મુંબઈ પહોંચ્ય
અહીં મને શેઠ દેવજી ખેતશી કંપનીમાં કામે લગાડવાર
આવ્યો. મોટાભાઈ આ કંપનીનું સિલોન ખાતેનું કામકા
સંભાળતા હતા. તેઓ તો ટૂંક સમયમાં જ સિલોન ચાલ
ગયા અને હું મારું કામ સંભાળવા લાગ્યો.

આજે વ્યાપારી શિક્ષણ લેવા માટે ખાસ વિદ્યાલયો અને તેની પરીક્ષાઓ પસાર કરનારને બી. કૉમ., એ
કૉમ., વગેરે ડીગ્રીઓ આપવામાં આવે છે. પણ એ વખ
વ્યાપારી શિક્ષણ લેવા ઈચ્છતા ઉમેદવારો કોઈ વ્યાપારી પેઢી
કામે લાગતા અને ત્યાંનું સઘળું કામકાજ ડીગ્રી હતી અ
તે એમને ધંધામાં ખૂબ સહાય કરતી.

અહીં મારું મુખ્ય કાર્ય પેઢીની જગાને સાફ કરવા
ગાદી તકિયા ગોઠવવાનું, ટપાલ લેવા–મૂકવા જવાનું ત
કોઈ વસિયાત આવેલા હોય તેમને પાણી પાવાનું કે તેમ
માટે ચાહ વગેરે તૈયાર કરવાનું હતું. ટૂંકમાં કહું
ઓફિસોમાં જે કામ પટાવાળા કે પિયોનને કરવાનું હે
છે, તે બધું જ કામ મારે અહીં કરવાનું હતું.

હું શ્રમપ્રધાન વાતાવરણમાં ઉછર્યો હતો, એટલે
બધાં કામો હોંશે કરતો હતો. વળી માતાએ કહેલું
'કામગરો થજે' અને મોટા ભાઈએ ખાસ શિખામ
આપેલી કે 'નાનામાંથી મોટા થવાય છે, એટલે પેઢી
કોઈ પણ કામ કરવામાં નાનમ માનવી નહિ.' આ બ
શિખામણો મને ખૂબ જ હિતકર થઈ.

આ કંપનીના મુખ્ય કાર્યકર્તા શ્રી પ્રેમજી શેઠ હતા કે જે મારી એકની એક મોટી બહેનના સગા સસરા થતા હતા તેઓ મારા કામ પર બારીક નજર રાખી રહ્યા હતા તેમણે મારામા કામ કરવાની ખત જોઈ અને આવડત પણ નિહાળી, એટલે પદર દિવસમા જ મને કહ્યુ ' તારે આવતી કાલથી આપણા ચોખાના ગોદામ પર જવુ ત્યા જે વજનો થાય તેની નોધ કરવી અને આકડા બનાવવા આ કામ તુ કરી શકીશ ? ' મે કહ્યુ ' ઘણી ખુશીથી મને હિસાબ ગણતા બરાબર આવડે છે ' એટલે બીજા દિવસથી ગોદામ પર જવા માડયુ આ પેઢી બ્રહ્મદેશમાથી ચોખાની આયાત મોટા પાયે કરતી હતી

અહીં બીજા પણ કેટલાક કામ કરનારા હતા, પણ તેમા હુ ઝાઝો ભળતો નહિ, કારણ કે તેમના અને મારા સસ્કારો જુદા હતા તેઓ વારવાર ચા પીએ અને બીડીઓ ફુકે એ મને ગમે નહિ વળી તેમની વાતો પણ એવી તેમા કોઈની આઘી પાછી હોય કે ગદી મશ્કરીઓ પણ હોય અને તેઓ સોપેલુ કામ જલ્દી પતાવે નહિ ' એ તો થયા કરશે ' એવી એમની મનોવૃત્તિ જ્યારે હુ મારા કામની ખૂબ ચીવટ રાખતો અને બને તેટલુ સમયસર પતાવતો આપણી સારી ટેવો એ જ આપણુ પ્રમાણપત્ર છે તેનાથી આપણે જરૂર આગળ વધી શકીએ છીએ

અહીં એ વાત પણ જણાવી દઉ કે રાત્રે જ્યારે નવરો પડતો કે મારી માતા યાદ આવતી, મિત્રો પણ યાદ આવતા

અને મનમા એમ પણ થતુ કે પરી પાછો ચાલ્યો જાઉ પરતુ સવાર થતુ અને કામે ચડતો કે એ બધુ ભૂલી જતો લગભગ બાર મહિના સુધી મારી સ્થિતિ આ પ્રકારની રહી

એવામા એક દિવસ શ્રી પ્રેમજી શેઠે બપોરે ત્રણ વાગ્યાના સુમારે મને ગોદામથી બોલાવી લીધો અને કહ્યુ કે 'ચાલો તારે શામજીભાઈ મોના સાથે રગુન જવાનુ છે' એ વખતે રગુનની નોકરી ઘણી આકર્ષક ગણાતી, કારણ કે ત્યા જનારા બે પૈસા કમાયા વિના રહેતા નહિ આથી મને ઘણો જ આનદ થયો અને મારી જાતને ભાગ્યશાળી માનવા લાગ્યો પરતુ મારી પાસે રગુન જવા માટે કપડા કે પેટી ન હતી!

હુ મુબઈ આવ્યો ત્યારથી પેઢીના બાસામા (વીશીમા) બે વાર જમતો તેના ખર્ચના માસિક રૂપિયા દશ મારા ખાતે લખાતા, કારણ કે આ તો કામ શીખવા માટેની વિના પગારની નોકરી હતી એ વખતે લગભગ બધા સ્થળે આ જ ધોરણ ચાલતુ મને ચા-બીડીનુ વ્યસન ન હતુ, તેમજ કપડા હાથે ધોઈ નાખતો, એટલે બીજૂ ખર્ચ આવતુ નહિ આ વખતે મુબઈમા દેશી નાટક સમાજ વગેરેના નાટકો થતા અને સીનેમા પણ શરૂ થઈ ગયા હતા, પરતુ મે કોઈ વાર નાટયગૃહ કે સીનેમામા પગ મૂક્યો ન હતો એ વખતે મારા ગજવામા પૈસા ન હતા અને મે કોઈની પાસે ઉછીના માગ્યા ન હતા આપણી જેવી સ્થિતિ હોય, તે પ્રમાણે રહેવુ, એ એ વખતનો વ્યવહારમત્ર હતો આજે ગમે તે કારણે એ મત્ર ભૂલાયો છે ને પાસે પૈસા ન હોય

તો બીજાના ઉછીના લઈને પણ ઉડાવવાની વૃત્તિ દાખલ થઇ છે પરંતુ આ પદ્ધતિ સારી નથી છેવટે તેનાથી દેવાદાર થઇ જવાય છે અને આબરૂ પર પાણી ફરે છે

મને આજે પૈસાની જરૂર પડી, એટલે શેઠને કહ્યુ. શેઠે તરત જ ૪૦ રૂપિયા કાઢી આપ્યા તેમાથી કપડા લીધા, પેટી લીધી અને ખિસ્સા માટે શેતરંજી ખરીદી એ વખતે સોઘવારી ઘણી, એટલે આ બધી વસ્તુઓ ખરીદવા છતા મારી પાસે થોડા રૂપિયા બચવા પામ્યા હતા

બીજા દિવસે હુ શામજીભાઇ મોના સાથે રંગુન ભણી રવાના થયો

અહીં મારે એ નોંધ કરવી જ જોઈએ કે મુબઇના આ કામે મને હમેશ માટે ફાયદો કરી આપ્યો એક પગાવાળા કે પિયૌન જેવુ કામ કરવામા મને નાના નાના કામોનો પણ અનુભવ મળ્યો અને નમ્રતાનો ગુણ કેળવાયો

એક શ્રિતાનની પુત્રી રાજરાણી થઇ, છતા તેણે પોતાના જૂના વસ્ત્રો સાચવી રાખ્યા હતા અને તે રોજ એકાતમા પહેરીને પોતાની જાતને કહેતી હતી કે ' તુ આજે રાજરાણી ભલે હો, પણ તારી આ મૂળ હાલત ભૂલીશ નહિ ' આપણે પણ આ વૃત્તિ કેળવીએ તો કેવુ સારુ ! પાસે પૈસો આવ્યા પછી માણસો પોતાની મૂળ સ્થિતિ ભૂલી જાય છે અને પોતે એક વાર ગરીબ કે સાધારણ સ્થિતિના હતા, એમ કહેવામા પણ શરમ અનુભવે છે પરંતુ હું મારી મૂળ સ્થિતિને ભૂલ્યો

નથી. તેને મેં હમેશાં યાદ કરી છે અને તેથી જ ગરીબો તથા સાધારણ સ્થિતિના મનુષ્યો પ્રત્યે હમદર્દી જળવાઈ રહી છે.

શેઠ દેવજી ખેતશીની કંપની રંગુન ખાતે શેઠ ગાંગજી પ્રેમજીની કંપની નામથી કામ કરતી હતી. તેનું નામ ચોખાના વેપારમાં બહુ મોટું હતું. તેના દ્વારા બાર મહિને લગભગ એક લાખ ટન ચોખાની નિકાશ થતી હતી. આ કામના પ્રમાણમાં અહીં માણસોની સંખ્યા પણ સારી રહેતી.

અહીં મારે નાના-મોટા હિસાબો રાખવાના હતા, તથા કેટલુંક પરચુરણ કામ કરવાનું હતું. પછી ધીમે ધીમે ચોખાની જાતો ઓળખતા શીખ્યો. આ કામ પ્રમાણમાં અઘરૂં, કારણ કે ચોખાની જાતો ઘણી, પરંતુ મારી ખંતે અને લગાતાર મહેનતે એને સરળ બનાવી દીધું.

હવે હું પગારદારની પંક્તિમા મૂકાયો હતો. તેમાં પહેલાં બે વર્ષનો પગાર વાર્ષિક રૂ. ૧૨૫ મંડાયો. અહીં જમવા, રહેવા તથા ધોબીનો ખર્ચ કંપની આપતી. એટલે આ પગાર ચોકખો હતો. કપડાં, માથામાં નાખવાનું તેલ વગેરેનો કેટલોક ખર્ચ અમારે પદરથી કરવો પડતો, પરંતુ તે વરસ દહાડે રૂપિયા ૨૫થી વધારે આવતો ન હતો.

મુંબઈમાં મારી તબિયત જોઈએ તેવી સારી રહેતી નહિ. અઠવાડિયામાં એકાદ વખત પિત્ત ચડી આવતું અને માથું દુખવા લાગતું, પરંતુ રંગુનમાં આવ્યા પછી સવારે વહેલા ઉઠી ફરવા જવાનું, દોડવાનું તથા કસરત કરવાનું રાખ્યું. કેટલીક વાર તરવા પણ જતો. તેથી નાની મોટી

તો બીજાના ઉછીના લઇને પણ ઉડાવવાની વૃત્તિ દાખલ થઇ છે. પરંતુ આ પદ્ધતિ સારી નથી. છેવટે તેનાથી દેવાદાર થઇ જવાય છે અને આબરૂ પર પાણી ફરે છે.

મને આજે પૈસાની જરૂર પડી, એટલે શેઠને કહ્યું. શેઠે તરત જ ૪૦ રૂપિયા કાઢી આપ્યા. તેમાંથી કપડાં લીધાં, પેટી લીધી અને બિસ્ત્રા માટે શેતરંજી ખરીદી. એ વખતે સોંઘવારી ઘણી, એટલે આ બધી વસ્તુઓ ખરીદવા છતાં મારી પાસે થોડા રૂપિયા બચવા પામ્યા હતા.

બીજા દિવસે હું શામજીભાઇ મોના સાથે રંગુન ભણી રવાના થયો.

અહીં મારે એ નોંધ કરવી જ જોઈએ કે મુંબઈના આ કામે મને હમેશ માટે ફાયદો કરી આપ્યો. એક પટાવાળા કે પિયોન જેવું કામ કરવામાં મને નાનાં નાનાં કામોનો પણ અનુભવ મળ્યો અને નમ્રતાને ગુણ કેળવાયો.

એક ચિતારાની પુત્રી રાજરાણી થઇ, છતાં તેણે પોતાનાં જૂનાં વસ્ત્રો સાચવી રાખ્યાં હતાં અને તે રોજ એકાંતમાં પહેરીને પોતાની જાતને કહેતી હતી કે ‘ તું આજે રાજરાણી ભલે હો, પણ તારી આ મૂળ હાલત ભૂલીશ નહિ.’ આપણે પણ આ વૃત્તિ કેળવીએ તો કેવું સારું! પાસે પૈસો આવ્યા પછી માણસો પોતાની મૂળ સ્થિતિ ભૂલી જાય છે અને પોતે એક વાર ગરીબ કે સાધારણ સ્થિતિના હતા, એમ કહેવામાં પણ શરમ અનુભવે છે. પરંતુ હું મારી મૂળ સ્થિતિને ભૂલ્યો

કે રાજ્ય કોઈ પણ આ પ્રકારના બાળ-સગપણ તેમ બાળ-વિવાહને મંજૂર રાખતું નથી

હવે હું સોળ વર્ષની સમીપે પહોંચવા આવ્યો હતો, એટલે સસરાજીએ મારા મોટાભાઈ સાથે લગ્નની વાતો શરૂ કરી મારા માતુશ્રીની ઈચ્છા પણ એવી ખરી કે હું આ લગ્ન મારી આંખે જોઈ લઉં તો સારું, કારણ કે વૃદ્ધાવસ્થામાં દેહનો ભરોસો નહિ આમ પરસ્પરના વિચારો મળતા લગ્નની વાત નક્કી થઇ અને હું કંપનીના શેઠિયાઓની રજા લઈને દેશમાં આવ્યો

જેમને હું રોજ યાદ કરતો તે વહાલી માતાના દર્શન થયા, સગાંવહાલાંઓને મળી શકાયું, તેમજ દિલોજાન મિત્રો સાથે હરવા-ફરવાનું પ્રાપ્ત થયું, એટલે આનંદમાં શી ખામી રહે?

સંવત્ ૧૯૮૮ના પોષ વદિ ૪ નો દિવસ લગ્ન માટે નક્કી થયો અને તે માટે તડામાર તૈયારીઓ થવા લાગી તે વખતે વડીલોએ કહ્યું કે 'બીજું બધું તો ઠીક પણ લગ્ન-પ્રસંગે સસુરતામાં પોશાક કેવો પહેરશો?' મેં કહ્યું 'ખાદીનો એમાં કંઈ ફેરફાર કરવાની જરૂર નથી' તેમણે કહ્યું 'લગ્ન-પ્રસંગે ધોળી ટોપી માથે ન શોભે એ તો એક જાતનું અપશુકન ગણાય

ખાદીના વસ્ત્રો સામે આ એક ઘણી આકરી ટકોર હતી તે મારાથી સહન કેમ થાય? મેં કહ્યું 'શુકન અને અપશુકનની વાત છોડો આ બધા એક પ્રકારના વહેમ છે

તેની સાત્વિક વૃત્તિની મેં મનથી ભારે પ્રશંસા કરી અને તેના વિષે મારો અભિપ્રાય બહુ ઊંચો બંધાયો.

આપણે ત્યાં લગ્ન વિષે ભારે ગેરસમજ પ્રવર્તી રહી છે. ઘણાખરા એમ જ માને છે કે લગ્ન એ વિષયભોગનો પરવાનો છે, એટલે લગ્નજીવન પછી વિષયભોગની બાબતમાં તેઓ લગભગ નિરંકુશ બની જાય છે અને થોડા જ વખતમાં નાના-મોટા વ્યાધિઓના ભોગ થઈ પડે છે. વાસ્તવમાં લગ્ન એ સંયમની શાળા છે. તે પુરુષ અને સ્ત્રી બંનેની વાસનાઓને અંકુશમાં લાવે છે અને તેનું પ્રેમમાં રૂપાંતર કરે છે.

ડૉ. રાધાકૃષ્ણને કહ્યું છે કે 'પતિ-પત્નીએ ઉભયના મનની ભિન્ન ભિન્ન વૃત્તિઓ અને વાસનાઓમાંથી પ્રયત્નપૂર્વક હૃદયની એકતા સાધવાની છે.'

લગ્નની બાબતમાં રૂપરંગ એ મહત્ત્વની વસ્તુ નથી; હૃદયની એકતા એજ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. જે મનુષ્યો માત્ર રૂપરંગ ઉપર મોહે છે, તેમની સ્થિતિ પતંગિયા જેવી થાય છે. પતંગિયું રૂપથી મોહ પામીને દીવાની જ્યોતમાં ઝંપલાવે છે, પણ થોડી જ વારમાં તે બળીને ખાખ થઈ જાય છે. તેમ માત્ર રૂપરંગ પર મોહેલાઓ થોડા દિવસ તો પોતાના દિવસો આનંદમાં ગુજારે છે, પણ હૃદયની એકતા નહિ હોવાને કારણે ધીમે ધીમે જુદા પડી જાય છે અને વિસંવાદી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતક શ્રી કિશોરલાલ મશરૂવાલાએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે 'પતિ-પત્નીને પોતાની પ્રસન્નતાના તાલમાં

પોતાનાં જીવનના જોડીદારનાં રૂપ, રંગ કે વિદ્વત્તાદિક ગુણોનો વિચાર સરખો ઉઠતો નથી. પ્રસન્નતાને અનુભવી ન શકે અને વફાદારીની ભાવના દુર્બળ હોય, ત્યારે જ એ પરસ્ત્રી–પર-પુરુષનાં રૂપ–રંગાદિકથી આકર્ષાય છે.'

અહીં ટોલ્સ્ટોયનાં વચનો પણ વિચારવા જેવાં છે. તેઓ કહે છે. 'લગ્નજીવન એટલે જીવનમાં સુખ સગવડ અને આનંદ-પ્રમોદની વૃદ્ધિ, એમ જે સાધારણ પ્રચલિત માન્યતા છે, તે સત્યથી વેગળી છે. વસ્તુતઃ લગ્નજીવન એવું છે જ નહિ. લગ્નજીવન એટલે તો સદા યે જીવનમાં સુખ, સગવડ ને પ્રમોદમાં કાપ અને ઘટાડો જ, કેમકે એમાં પુરુષ ઉપર નૂતન વિષમ કર્તવ્યો બજાવવાનાં આવી પડે છે.'

લગ્નની મિતિથી ચાર મહિના અને ત્રણ દિવસ બાદ એટલે સં. ૧૯૮૮ ના વૈશાખ વદિ ૭ ને રોજ અમે પાંચેય ભાઈઓ છૂટા થયા. મોટાભાઈ તો કેટલાક વર્ષ પહેલાં જ માતાજીથી છૂટા પડ્યા હતા અને હવે તો બીજા ભાઈઓએ પણ પોત પોતાનું ઘર માંડ્યું હતું. પરંતુ મારા લગ્નપ્રસંગની રાહ જોવાતી હતી. તે સારી રીતે પતી ગયો, એટલે આ નિર્ણય લેવાયો. હવે સહુએ પોતાનો આર્થિક બોજો પોતાને જ ઉઠાવવાનો હતો અને માતુશ્રીનો ખર્ચ સરખા ભાગે આપવાનો હતો. અમારી જ્ઞાતિના રિવાજ મુજબ ભાઈઓ છૂટા પડે ત્યારે માતા નાના પુત્ર સાથે રહે, એ રીતે માતાને હવે મારી સાથે રહેવાનું હતું, પરંતુ મારે પત્રીમાં રહેવાનું બહુ ઓછું થતું. આમ છતાં દોઢ વર્ષે ચાર માસની રજા

મળતી, ત્યારે પત્રી આવી માતુશ્રી સાથે રહેતો અને તેમની બનતી સેવા કરતો. આ રીતે અન્ય ભાઈઓ કરતાં મને સેવા કરવાની વધારે તક મળી, તેને મારું સદ્‌ભાગ્ય સમજું છું.

હવે રજાનો સમય પૂરો થવા આવ્યો હતો, એટલે મેં રંગુન જવાની તૈયારી કરી, પણ આ સફર મારે એકલાને જ કરવાની હતી. અમૃતબાઈને તો હું પાંચ વર્ષ બાદ જ બ્રહ્મદેશ લઈ ગયો હતો. તેટલો વખત તે પિયર અથવા સાસરામાં માતુશ્રીની સેવામાં જ રહેતી હતી. અલબત્ત, હું જ્યારે રજાના દિવસોમાં પત્રી આવતો, ત્યારે તેની સાથે કેટલાક દિવસો ગાળતો અને તેથી તેને ખૂબ આનંદ થતો.

[૭]
પ્રગતિને પંથે

લગ્ન પછી બ્રહ્મદેશ ગયો, ત્યારે શેઠ ગાંગજી પ્રેમજી કંપનીનું ચોખાની નિકાશનું કામ ઘણું મોટું હતું. તેમાં મારા માથે માલ પાસ કરાવવો, વજન કરાવવું, તેને સ્ટીમરમાં ચડાવવો વગેરે બાબતોનો સમાવેશ થતો હતો.

વ્યાપારનું મુખ્ય મથક રંગુન હતું, પણ તેની આસ-પાસના બીજા વ્યાપારી મથકો જેવાં કે મોલમીન, બસીન, હેન્ઝાડા, ચાયલા, પાણી લાઈન આદિ જગાએ પણ મારે ચોખા-ખરીદીના કામ માટે અવારનવાર જવાનું થતું. મારા માથે આવેલું કામ હું એકનિષ્ઠા અને ખંતથી કરતો અને બનતી ઝડપે પતાવતો, તેથી કંપનીના વડાઓ વધુ જવાબ-

દારીવાળુ કામ મને સોંપતા એ કામો હુ જેમ જેમ કરતો ગયો, તેમ તેમ મારો અનુભવ વધતો ગયો અને મારુ સ્થાન પણ વધતુ ગયુ

આ વખતે બ્રહ્મદેશની મુખ્ય નિકાશ ચોખા અને પેટ્રોલ હતી ઉપરાંત સાગનુ લાકડુ કે જે વિશ્વભરમા 'બર્મા ટીક' નામથી ઓળખાય છે, તેની નિકાશ પણ ભારતમા મોટા પ્રમાણમા થતી વધારામા વાલ, ગોળ અને સોપારી પણ અહીથી ભારતમા જતા ખાણોમાથી કાચુ લોખડ તેમ બીજી ધાતુઓ જતી અને ૧૯૪૭ પછી આ સ્થિતિમા ફેરફાર થયો અત્યારે તો બ્રહ્મદેશમા બધાનુ રાષ્ટ્રીયકરણ થએલુ હોઈ બધો વ્યાપાર સરકાર હસ્તક છે અને તેની મારફત ત્યાથી માત્ર ચોખા અને બીજી કેટલીક ચીજો ભારતમા આવે છે

બ્રહ્મદેશની એક વિશેષતા એ છે કે ત્યાના બધા જ લોકો બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા છે, એટલે તેમા જ્ઞાતિ-જાતિના આપણા જેવા ભેદ નથી અને આ કારણે તેમનુ સગઠન પણ સારુ છે કેટલાક પ્રવાસીઓએ બ્રહ્મદેશને પેગોડાનો દેશ કહ્યો છે, કારણ કે ત્યા સ્થળે સ્થળે પેગોડા એટલે બુદ્ધના મદિરો આવેલા છે તેમાના કેટલાક મદિરો તો ઘણા જ મોટા છે અને તેમા બુદ્ધની વિશાળકાય પ્રતિમાઓ બેસાડેલી છે વળી ત્યા મઠોની સખ્યા પણ ઘણી છે અને તેમા હજારો ફુગીઓ એટલે બૌદ્ધ સાધુઓ રહે છે

અહી સ્ત્રી જાતિને સ્વતત્રતા ઘણી છે વધારે સ્પષ્ટ કહુ તો પુરુષો કરતા પણ સ્ત્રીઓનુ સ્થાન ચડિયાતુ છે.

વ્યાપારના મૂળ થડે સ્ત્રીઓ બેસે, તે હજારોનો વેપાર કરે અને બજારમા શાખ પણ તેમની જ ગણાય આપણા વેપારીઓ તેના નામે હજારો રૂપિયા માડે, જ્યારે પુરુષના નામે કઈપણ માડવુ હોય તો વિચાર કરે

કાકા કાલેલકરે બ્રહ્મદેશના પ્રવાસમા અહીની સસ્કૃતિ આદિનુ જે વર્ણન કર્યું છે, તે વાચવા જેવુ છે

કપનીના શેઠે શહેરથી ચાર માઈલ દૂર રોયલ લેક પાસે એક બગલો રાખ્યો હતો અને કપનીના માણસોને પણ રહેવા માટે ત્યા જ બોલાવ્યા હતા એટલે અમારો કામનો સમય મોટા ભાગે સવારના *દશથી સાજના* છ સુધીનો જ રહેતો અહી અમે દશ–પદર ભાઈઓ સાથે રહેતા તેમા શ્રી હીરજીભાઈ હસરાજ અને હુ સમરુચિવાળા હતા તેઓ અગ્રેજી વિભાગ સભાળતા હતા ત્યારે બ્રહ્મદેશમા આ વિભાગ સભાળનારને આપણા લોકો ‘માસ્તર’ કહેતા, એટલે તેમની ખ્યાતિ ‘માસ્તર’ તરીકે હતી તેઓ પણ વહેલા ઉઠતા, ફરવા જતા, વ્યાયામ કરતા, સારા સારા પુસ્તકો વાચતા અને ખાદીમા રુચિ ધરાવતા, વળી સ્વભાવે શાત અને સાદાઈમા માનનારા હતા મને ચા–બીડીની આદત નહિ, તેમ તેમને પણ ચા–બીડીની આદત નહિ આ વખતે ખાડ છોડવાની ચળવળ ચયેલી, ત્યારે અમે બનેએ ખાડ–સાકરની બધી વસ્તુઓ તથા મિષ્ટાન્ન સાથે જ છોડેલા ટૂકમા અમને એકબીજાના સહવાસથી આનદ થતો અને ઉચ્ચ જીવનની ભાવના જળવાઈ રહેતી

કંપનીના મુખ્ય કાર્યકર્તા શ્રી મોણશીભાઈ વેરશી નાના-મોટા સહુ સાથે પ્રેમથી વર્તતા. તેમનો સ્વભાવ ઘણો માયાળુ હતો. તેઓ રોજ બગીચામાં બે કલાક કામ કરતા અને બીજાને શ્રમ-પ્રતિષ્ઠાનો પાઠ પઢાવતા. વળી નાનું મોટું કોઈપણ કામ કરવું હોય તો જરાયે સંકોચ અનુભવતા નહિ. જરૂર લાગે તો શાકભાજી સમારવા પણ બેસી જતા અને કોઈ સ્થળે કચરો પડ્યો હોય તો નોકરોને હુકમ કરવાને બદલે પોતે જ ઝાડુ હાથમાં લેતા. પરિણામે સહુ કોઈ પોતાની ફરજમાં ખૂબ સાવધ રહેતા. અહીં એકંદર કૌટુંબિક ભાવના વ્યાપી રહી હતી અને તેથી મારું મન ખૂબ પ્રસન્ન રહેતું.

આ બંગલામાં રહેતા એક ભાઈની ઓળખાણ થઈ, તે ભાઈ ઘણા ફેશનેબલ હતા, વિદેશી અપ-ટુ-ડેટ વસ્ત્રો વાપરતા અને ચા-બીડીનો પણ છૂટથી ઉપયોગ કરતા. તેમને બીજી પણ કેટલીક કુટેવો હતી. મેં તેમને સુધારવા માટે કેટલાક પ્રયત્નો કર્યા, તેમાં તેમણે બીડી છોડી દીધી અને ખાદી અપનાવી; પરંતુ આ રીતે તેમના વિશેષ સંસર્ગમાં આવતાં તેમની હસ્તદોષની કુટેવ મને લાગુ પડી. આ વાત લખતાં મને ખરેખર શરમ આવે છે, પણ હું સત્ય હકીકત છુપાવવા માગતો નથી, કારણ કે આ ઉંમરમાં અનેક બાળકો આ કુટેવમાં સપડાય છે અને તે લાંબો વખત ચાલુ રહેતાં તેમની જીંદગી બરબાદ થાય છે. તેઓને કુસંગથી બચાવવા એ વડીલોનો ધર્મ છે. મારું સદ્ભાગ્ય એટલું કે સદ્વાંચનના પ્રતાપે થોડા જ વખતમાં હું જાગ્રત થઈ ગયો અને આ

માંડવામાં આવ્યો. પાછળથી તેમાં વધારો કરી રૂા. ૧૦૦૦ આપવામાં આવતા હતા.

અહીંના મુખ્ય સંચાલક રાયબહાદુર શેઠ શ્રી વીરજી ડાયાભાઈ હતા કે જેઓ ધંધામાં ઘણા બાહોશ અને જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં મોખરે રહેતા, તેમજ સમાજ અને રાજ્ય બંનેમાં તેમનો માન-મરતબો ઘણો હતો. તેઓ મારા સંબંધી પણ હતા. (તેમનાં ધર્મપત્ની વાલબાઈ ત્રીજી પેઢીએ, મારા કાકાની દીકરી બહેન થાય.) તેમની નજર મારા તરફ છેલ્લા બે-ત્રણ વર્ષથી હતી. હું માનું છું કે તેઓ મારી કાર્યપદ્ધતિથી આકર્ષાયા હતા. પથ્થરમાંથી પુતળી ઘડાઈ હોય, તો તે રસ્તામાં પડી રહેતી નથી. તેને કોઈને કોઈ ઉઠાવી લેનાર મળે જ છે, એટલે મૂળ વાત ઘડાઈને તૈયાર થવાની છે.

મેં મોલમીન બંદરે જઈને મારું કામ સંભાળ્યું અને સખત પરિશ્રમ કરીને એક જ વર્ષમાં ત્રણ લાખ ગુણી ચોખાની (માલની) નિકાશ કરી. અગાઉનાં વર્ષોમાં આ બંદરેથી વધુમાં વધુ સવા બે લાખ ગુણી ચોખાની નિકાશ થયેલી; એટલે પ્રથમ વર્ષે જ રાયબહાદુર શેઠ વીરજીભાઈને મારા કામથી સંતોષ થયો અને મારી સત્તર વર્ષની વયમાં મને આત્મવિશ્વાસમાં વધુ દૃઢતા આવી.

અહીં કંપનીના કામની જવાબદારી સંભાળતાં માલના ખરીદ-વેચાણ પર ધ્યાન આપવું પડતું, નાણાંની વ્યવસ્થા રાખવી પડતી અને નાનાં-મોટાં દરેક કામની ચકાસણી કરવી પડતી. તેમાં રાત્રિના બાર કે એક પણ વાગી જતા, પરંતુ

તેનાથી હું જરાયે કંટાળતો નહિ. જરૂરી કામ પૂરું કર્યા પછી જ નિદ્રાધીન થતો. એ નિદ્રા પણ ખૂબ મીઠી આવતી.

મારી આ કાર્યવાહીએ મને ખૂબ યશ આપ્યો તથા વ્યાપારી વર્ગમાં મારી અંગત પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધારી. 'કામ કામને શીખવે છે.' એ ન્યાયે મને અહીં વ્યાપારની વિવિધ બાજુઓ અંગે શીખવાનું પણ ઘણું મળ્યું.

હવે વાંચન, વ્યાયામ વગેરે માટે વિશેષ સમય રહેતો નહિ. પરંતુ તેથી મેં જે સદ્‌વિચારો કેળવ્યા હતા તથા આરોગ્ય સંપાદન કર્યું હતું, તેમાં કાંઈ ખામી આવી નહિ. ખાદી પ્રત્યે મારો પ્રેમ એવો જ રહ્યો હતો અને કરકસરથી ખર્ચ કરવાનું મેં ચાલુ જ રાખ્યું હતું. હું મારા આના-પાઈ ખર્ચની નોંધ રાખતો હતો અને બને તેટલી બચત કરતો હતો. મેં કદી કંપની પાસે ઉધાર પૈસા માગ્યા ન હતા, કારણ કે મારે તેની જરૂર જ પડતી ન હતી.

કોઈક વાર વ્યાપારમાં ધ્યાન પહોંચતું તો કંપનીની રજા લઈને વ્યાપાર કરી લેતો અને તેમાં બે પૈસાની પ્રાપ્તિ પણ જરૂર થતી; પરંતુ મેં કોઈ દિવસ ગેરવ્યાજબી રસ્તાઓ લીધા ન હતા. વધારે સ્પષ્ટ કહું તો મારા અંગત કામમાં નુકશાન પેટે ડીપોઝીટ આપવાની ગોઠવણ કરીને જ કંપની મારફતે કે તેની રજા લઈને રંગુન, મુંબઈ કે જ્યાં હું પેઢીનું જવાબદારીભર્યું કામ સંભાળતો હતો, તે સિવાયની જગ્યાએ વેપાર કરતો કે જેથી મારી જવાબદારી બાબત જરા પણ શંકા આવે નહિ.

અહીં એ પણ જણાવી દઉં કે કંપની જે ધંધો કરતી હોય, તે જ ધંધો આપણે ખાનગીમાં કરીએ, એટલે કંપનીના કાર્યકર્તાઓને આપણા માટે શંકા જાગે અને તે કદી પણ આપણને મોટી જવાબદારીવાળું કામ સોંપે નહિ. વળી ખાનગી ધંધો કરતાં કદાચ ખોટ ગઈ તો એ કંપનીના ખાતે નાખી દેવાની મનોવૃત્તિ જાગે અને તેમાંથી અનેક અનિષ્ટો ઊભા થાય. એટલે કંપનીના મુખ્ય કાર્યવાહકોની સંમતિ લઈને જ પોતાનું કામ કરવું, એ ડહાપણભરેલો રસ્તો છે.

કોઈ એમ માનતું હોય કે શેઠિયાઓ એ રીતે કામ કરવાની રજા આપે નહિ, તો એ માન્યતા ભૂલ ભરેલી છે. જેઓ લાખો–કોડોનો ધંધો કરતા હોય, તે મનુષ્યનું મન સમજી શકે છે, તથા સંયોગો પ્રમાણે વર્તવાની વૃત્તિ પણ ધરાવતા હોય છે, એટલે યોગ્ય માગણીને કદી નકારતા નથી.

મારા કેટલાયે સાથીઓ ગતિમાન રહ્યા, પણ પ્રગતિમાન ન થયા, તેનાં કારણોનો હું જ્યારે વિચાર કરું છું, ત્યારે મને અવશ્ય લાગે છે કે તેમના નૈતિક વિચારો જોઈએ તેવા ઘડાયેલા ન હતા અને પોતાના ભાગે આવેલા કામ માટે જે આંતરિક પ્રેમ–ઉત્સાહ હોવો જોઈએ, તે તેમનામાં બહુ ઓછો હતો. વળી તેઓ ખર્ચની બાબતમાં બેદરકાર હતા અને કરજ કરતાં અચકાતા ન હતા. આ બધાં કારણોને લીધે તેમની પ્રગતિ રુંધાઈ ગઈ હતી.

કેટલાક કહે છે કે પુરુષાર્થ સાથે પ્રારબ્ધ પણ જોઈએ, પરંતુ પુરુષાર્થ કર્યા વિના પ્રારબ્ધ જાગતું નથી. જેઓ

માત્ર પ્રારબ્ધના ભરોસે બેસી રહે છે, તે એદી, આળસુ કે પ્રમાદી બની જાય છે અને છેવટે લમણે હાથ મૂકે છે. તેના કરતાં કુદરતે આપણને જે હાથ, પગ તથા માથું આપ્યું છે, તેનો સદુપયોગ કરવો શું ખોટો ?

મનુષ્ય પોતે જ પોતાના ભાગ્યનો ઘડવૈયો છે, એ કદી ભૂલવા જેવું નથી.

[૮]

ગૃહસ્થ-જીવનની શરૂઆત

લગ્ન કર્યા પછી પાંચ વર્ષ સુધી મેં સંયમ પાળવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો, તેની ગંભીરતા મારા લક્ષ્યમાં હતી. હું રજા મળતાં દેશમાં જતો, ત્યારે અમૃતબાઈને કુટુંબ-કબીલાની તેમજ ધંધા-ધાપાની અનેક વાતો કરતો; પણ સંયમની પાળ તૂટી ન જાય, તેની સાવચેતી રાખતો. અમૃતબાઈ પણ આ બાબતમાં સાવધ જ હતી.

જેમ છોડ વાવ્યા પછી તેને ઉછેરવા માટે પાણીનું સિંચન કરવું પડે છે, તેમ સંયમનો સંકલ્પ કર્યા પછી તેને સિદ્ધ કરવા માટે સદ્‌વિચારોનું સિંચન કરવું પડે છે. હું પૂજ્ય બાપુજી, શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર વગેરેનાં લખાણો ફરી ફરીને વાંચતો, એટલે મારા સંયમનો સંકલ્પ સદ્‌વિચારોથી સિંચાયો અને તે આખરે સિદ્ધ થયો. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રનો નીચેનો દુહો મારી જીભે ચઢી ગયો હતો, તેનું મનન હું વારંવાર કરતો :—

નિરખીને નવયૌવના, લેશ ન વિષયનિદાન,
ગણે કાષ્ઠની પુતળી, તે ભગવાન સમાન

વીશ વર્ષની ઉમર પછી મારુ ગૃહસ્થ-જીવન શરૂ થયુ. બીજા શબ્દોમા કહુ તો મે વિવાહિત જીવનમા પ્રવેશ કર્યો આજકાલ 'વિવાહિત જીવનનો આનદ કેમ મેળવવો ?' તે માટે જાત જાતનુ સાહિત્ય બહાર પડે છે અને તે યુવક-યુવતીઓમા મારા પ્રમાણમા વચાય છે, પણ તેમા માર્ગદર્શન કરતા અશ્લીલતાનુ પ્રમાણ વધારે હોય છે અને તે વાચકોની વિષયવાસનાને ઉશ્કેરી મૂકે છે વિવાહિત જીવનનો ખરો આનદ તો પરસ્પરના સ્નેહભર્યા વર્તનમા રહેલો છે તેમાથી મન અને દેહનુ ઐક્ય સધાય છે અને પ્રજાની ઉત્પત્તિ થાય છે

સ્નેહ વિનાનો શરીરસબધ પણ પ્રજાની ઉત્પત્તિ કરી શકે ખરો, પણ તેમાથી આનદનુ તત્ત્વ ઉડી જાય છે, એટલે વિવાહિત જીવનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સરતો નથી

કેટલાક એમ માને છે કે શરીર એ ભોગનુ સાધન છે, એટલે તેનાથી ભોગવી શકાય તેટલા ભોગો ભોગવી લેવા પરતુ આ નર્યો ભૌતિકવાદ છે અને તે મનુષ્યને ઊર્ધ્વગામી બનવા દેતો નથી ભારતના મહર્ષિઓએ શરીરને ધર્મનુ સાધન કહ્યુ છે, તે એટલા જ માટે કે તેનાથી બને તેટલુ ધર્માચરણ કરી લેવુ જોઈએ ધર્માચરણથી મનુષ્યનો અભ્યુદય સધાય છે, એ નિઃશક બીના છે

ગૃહસ્થી જીવનના પ્રારભ સમયે હુ દેશમા હતો.

ત્યાથી પાછા ફરતા મારા ધર્મપત્નીને મોલમીન તેડતો આવ્યો પણ રસ્તામા જે કઈ બન્યુ, તેણે મારા ધૈર્યની ઘણી કસોટી કરી

અમે કચ્છમાથી મુબઈ આવ્યા, ત્યારે અમૃતબાઈની તબિયત કૈંક અસ્વસ્થ લાગી, પણ તેને વિશેષ મહત્ત્વ ન આપ્યુ કેટલાક સાદા ઉપચારો કરીને પ્રવાસમા આગળ વધ્યા પરતુ જ્યા કલકત્તા પહોચ્યા કે તેની તબિયત ખૂબ જ બગડી ગઈ ઊલટીઓ પર ઊલટીઓ થાય અને પેટમા પાણીનુ ટીપુ પણ ટકે નહિ વળી બેચેની પણ ઘણી જ હુ ગભરાયો હવે શુ કરવુ ?

અહી અમારી કપનીની શાખા હતી તેના મુખ્ય કાર્યકર્તા શ્રી લખમશીભાઈ રાયબહાદુર શ્રી વીરજી ડાયાભાઈના સુપુત્ર હતા તેઓ સ્વભાવે અત્યત નમ્ર, સાદા તેમજ સેવા ભાવી હતા આત્મા ઘણો ઊચો હતો તેઓ હિદમાથી બ્રહ્મદેશ જતા કોઈને પણ પરોણા તરીકે ઉતરવા-ખાવાની સગવડ આપતા તેઓ મારા ભાણેજ થાય તેમણે મને આ આપત્તિમા ઘણી મદદ કરી તેમની સલાહથી મે બગાળના એક સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટરને બોલાવ્યા તેણે અમૃતબાઈને તપાસીને પ્રથમ તો એમજ કહ્યુ કે જો આ બાઈનો જાન બચાવવો હોય તો તેના પેટમા જે ગર્ભ છે, તે કાઢી નાખવો પડશે

આ સાભળી હુ હેબતાઈ ગયો રસ્તામા આવી મોટી ઉપાધિ આવી પડશે, તેની તો કલ્પના પણ ક્યાથી હોય ?

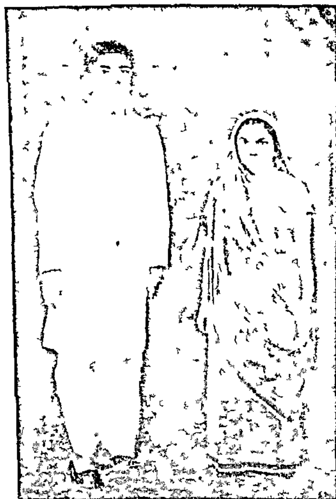
પરંતુ ખૂબ ચીવટથી ઉપચારો કરતાં બે જ દિવસમાં કંઈક સુધારો જણાયો, એટલે એ વિચાર માંડી વાળ્યો. પછી તો સાત–આઠ દિવસના ઉપચારોથી તેની તબિયત ઠેકાણે આવી ગઈ અને તે હરતી–ફરતી તથા ખાતી–પીતી થઈ ગઈ. ત્યાર બાદ બે–ત્રણ દિવસે અમે રંગુનની સ્ટીમર પકડી અને ત્યાંથી રેલ્વે માર્ગે મોલમીન પહોંચ્યા.

ગૃહસ્થ જીવનમાં પહેલી જરૂર ઘરની પડે, એટલે મેં અહીં એક ઘર ભાડે રાખેલ હતું, તે અમૃતબાઈના આવવાથી શોભી ઉઠયું. જેમ રાત્રિની શોભા ચાંદની છે અને સરોવરની શોભા કમળ છે, તેમ ગૃહની શોભા ગૃહિણી છે. તેનો હાથ અડયો કે બધું સુઘડ અને સ્વચ્છ બની જાય છે તથા જે ચીજ–વસ્તુની ખામી હોય, તેની પૂર્તિ થવા લાગે છે.

ઘર મંડાયું, એટલે મિત્રો આવે, સ્નેહી–સંબંધીઓ આવે અને મહેમાન–પરોણાની પણ પધરામણી થાય. એ બધાને બરાબર સાચવી લેવા જોઈએ, નહિ તો ગૃહસ્થાશ્રમ લજવાય. મારા દરજ્જા પ્રમાણે અહીં મિત્રો સ્નેહી–સંબંધીઓ તથા મહેમાન–પરોણાઓ ઘણી વાર આવતા.

પરંતુ શરૂઆતના ચાર–પાંચ માસ અમૃતબાઈની તબિયત બરાબર રહેતી નહિ, એટલે તેના બધા કામમાં હું મદદ કરતો. ગૃહસ્થાશ્રમનું ગાડું સ્ત્રી અને પુરુષરૂપી બે બળદોથી ચાલે છે, એટલે એક બીજાએ એક બીજાના કામમાં પૂરક થવું જ જોઈએ.

અહીં સં. ૧૯૯૪ના શ્રાવણ સુદિ ૧૨ને રવિવાર તા.

મેનગીનમા ધર્મપત્ની શ્રી અમ્રતબા સાથે
સને ૧૯૦૭

બ્રહ્મદેશમાં. સને ૧૯૩૯
ડાબી બાજુથી (૧) શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા (૨) શ્રી હીરજીભાઈ
દસ્તાનજ તથા (૩) રામજીભાઈ લાલજી કાપડિયા (ડીન મધુ)

૭-૮-૧૯૩૮ના રોજ બપોરના ત્રણ વાગતા અમૃતબાઈએ મીશન હૉસ્પીટલમા પુત્રરત્નને જન્મ આપ્યો પ્રથમ પુત્ર જન્મ્યો, એથી અમને બનેને ઘણો આનદ થયો, પણ એનુ વજન માત્ર સાડાપાચ રતલનુ હતુ અને મોઢુ ચીમળાયેલુ હતુ, એટલે અમારા મનમા ચિતા પેઠી અને અમે તેને ખૂબ સાવચેતીથી ઉછેરવા લાગ્યા તે સ્વભાવનો શાત હતો તથા જ્યા બેસાડીએ ત્યા બેસી રહેતો વળી રડવાનુ બહુ જાણતો નહિ, એટલે ધીમે ધીમે તેની તબિયત સુધરવા લાગી તેનુ નામ ધીરજલાલ પાડવામા આવ્યુ

ત્યાર બાદ બે વર્ષે બીજા પુત્રનો જન્મ થયો આ પુત્રનુ વજન ૮ રતલ હતુ અને તે દેખાવે પણ રૂપાળો હતો વળી જન્મ વખતે અમૃતબાઈ તથા તેની તદુરસ્તી ઘણી સારી હતી પરતુ છઠ્ઠીના દિવસે અકસ્માત્ કઈક વિકાર થવાથી તે માત્ર ત્રણ કલાકની જ માદગીમા હૉસ્પીટલમા મૃત્યુ પામ્યો અમને બનેને ઘણુ દુખ થયુ, પણ અમૃતબાઈને થયેલુ દુખ મારા કરતા અનેકગણુ વધારે હતુ. હુ તો કામકાજમા પડીને થોડા દિવસે એ દુખ વિસરી ગયો, પણ અમૃતબાઈ લાબા સમય સુધી એને વિસરી શકી નહિ ખરેખર! માતાનુ હૃદય અપૂર્વ હોય છે તેને પોતાના સતાનો પ્રત્યે જે વાત્સલ્ય હોય છે, તે વાણીથી વર્ણવી શકાય એવુ નથી

વિ સ ૧૯૯૮ના આસો માસમા દીવાળીને રોજ અમૃતબાઈએ કચ્છમા એક પુત્રીરત્નને જન્મ આપ્યો તેનુ નામ કાતા પાડવામા આવ્યુ.

ત્યારબાદ લગભગ પાંચ વર્ષે એટલે તા. ૨૦-૬-૧૯૪૭ ના રોજ કીર્તિકુમારનો જન્મ થયો અને ત્યાર બાદ લગભગ દશ વર્ષે એટલે તા. ૧૦-૯-૫૭ના રોજ દેવયાનીએ આ દુનિયાનો પ્રથમ પ્રકાશ જોયો. આ બંને સંતાનો હૈદરાબાદમાં જન્મ્યાં.

આજે મારે ધીરજલાલ અને કીર્તિકુમાર નામે બે પુત્રો છે અને કાંતા તથા દેવયાની નામે બે પુત્રીઓ છે. તેમનો વિશેષ પરિચય હું આગળ પર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આપીશ.

બ્રહ્મદેશમાં મારું ગૃહસ્થજીવન એકંદર ઘણું સુખી અને સંતોષી રહ્યું. ત્યાંના વિશાળ કારોબારને લીધે ગુજરાતી, હિંદી, પંજાબી, મારવાડી, બર્મી, ચીના, ઝરબાદી,* જાપાની તથા યુરોપિયનોના સહવાસમાં આવવું પડતું, તેમાંથી કેટલાક બ્રહ્મી અને ચીનાઓ સાથે તો કુટુંબ જેવો સંબંધ બંધાયો હતો.

૧૯૪૧ ના યુદ્ધમાં બ્રહ્મદેશ છોડ્યો તે બાદ ફરી સને ૧૯૫૫ ના એપ્રીલ માસમાં હું અને મારા ધર્મપત્ની બ્રહ્મદેશના પ્રવાસે આવ્યા, ત્યારે આ બધા સંબંધીઓએ ૨૨ દિવસ સુધી અમારું ભાવભીનું સ્વાગત કર્યું હતું અને અમને આનંદમાં તરબોળ કરી દીધા હતા.

ગૃહસ્થાશ્રમમાં સંપૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય તો શક્ય નથી. વિજય

* મુસલમાન પુરુષ અને બર્મી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલી જાતિને ઝરબાદી કહે છે.

શેઠ અને વિજ્યા શેઠાણીએ ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીને પણ સ પૂર્ણ બ્રહ્મચર્ય પાળ્યુ એને એક આપવાદિક ઘટના લેખવી જોઈએ + બાકી મનુષ્ય ધારે તો ગૃહસ્થાશ્રમમા મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે છે અને તે શરીર તથા મન બ નેને માટે હિતકર નીવડે છે

આ પ્રકારનુ મર્યાદિત બ્રહ્મચર્ય પાળવા માટે પુરુષ તથા સ્ત્રીની શય્યા પૃથક્ હોવી જોઈએ મહિનાના અમુક દિવસોએ શરીરસ્પર્શનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને દિવા મૈથુનને તો સ પૂર્ણ છોડી દેવુ જ જોઈએ ખૂબ મસાલેદાર તથા રસવાળા ભોજનો બ્રહ્મચર્યના પાલનમા બાધક છે, એટલે તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને ખાનપાન બને તેટલા સાદા રાખવા જોઈએ

અહી રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળા સાથે મ બ ધ બ ધાયો, તે સદ્‌વિચારોનુ સ રક્ષણ તથા સ વર્ધન કરવામા ઘણો ઉપયોગી નીવડ્યો મતુસ ગમા સવારે પાચ વાગે પ્રાર્થના થતી અને તેમા 'વૈષ્ણવજન તો તેને કહીએ,' વગેરે ભજનો ગવાતા બાદ શ્રીમદ્ રાજચ દ્રની મોક્ષમાળા આદિનુ વાચન થતુ શાળાના હેડમાસ્તર શ્રી ખીમચ દભાઈ અત્ય ત ધાર્મિક વિચારના તેમજ સત્સ ગપ્રિય હતા તેમનો કેટલોક લાભ મને પણ મળ્યો શ્રી છગનલાલ ભાઇચ દ તથા શ્રી કુલચ દભાઈ વગેરે પણ ઊ ચા આત્માઓ હતા ટૂ કમા કહુ તો અહી મને

+ તેનો ઉ લેખ જૈન સાહિત્યમા આવે છે

આ વખતે હું ન્યુ એશિયાટિક રાઈસ મીલનું કામ સંભાળી રહ્યો હતો. આ મીલ મોલમીનની એક મોટી મીલ હતી. તે દરરોજના ૧૨૫ ટન થી ૧૫૦ ટન ચોખા તૈયાર કરતી. મૂળ તો તેને જર્મનોએ બાંધી હતી. પરંતુ સને ૧૯૧૪ માં પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યા પછી તેના માલીકો જર્મની ચાલ્યા ગયા હતા. ત્યારબાદ એ મીલ એક યુરોપિયન કંપનીએ ચલાવવા માટે ભાડે લીધી હતી, પરંતુ બીજા વિશ્વયુદ્ધના ઓળા જગત પર પથરાયા, એટલે તેણે પણ એ કામ છોડી દીધું અને તેના કાર્યવાહકોએ પોતાના સ્વદેશનો માર્ગ પકડ્યો. આથી શેઠ હાસમ પ્રેમજીની કંપનીએ સને ૧૯૩૯–૪૦ માં આ મીલ ભાડે ચલાવવા લીધી અને તેની દેખરેખનું કામ મને સોંપ્યું.

આ મીલ શરૂ થઈ ત્યારથી કોબાબા નામનો એક ચીનો તેમાં એન્જિનેર તરીકે કામ કરતો હતો અને તેની આંતરિક વ્યવસ્થા પણ સંભાળતો હતો. અમારા વખતમાં પણ તે ચાલુ જ રહ્યો. લગભગ ૭ ફૂટનો પૂરો પડછંદ આદમી અને મુખડ વદા હતો. આ મીલ સાથે તેની આત્મીયતા એટલી થઈ ગઈ હતી કે તેને બીજે ક્યાંઈ જવાનું ગમતું ન હતું. પરંતુ તેનું પ્રતાપખેર આ જ યુદ્ધમાં ઊડી ગયું.

મારે આ ચીનાભાઈ કોબાબા સાથે સારી દોસ્તી થઈ હતી. વધારે ગાઢ કહું તો તેની અંગત પરાયણતા અને વફાદારી પર હું મુગ્ધ બન્યો હતો. આજે પણ એ ચીનાભાઈ કોબાબાનું કદાવર મુખડું મારી સામે આવે છે અને મને જીવનની ક્ષણભંગુરતાનું ભાન કરાવી જાય છે.

અમારી કંપનીના મુખ્ય કાર્યકર્તા રાયબહાદુર શેઠ વીરજી ડાયાના લઘુ બંધુ શેઠ ડુંગરશી ડાયાના સુપુત્ર શ્રી પોપટભાઈ મારી પત્ની અમૃતબાઈના સગા મામા તેમ મારા બનેવી થાય. તેમનો સ્વભાવ ઘણો સારો, મળતાવડો અને પ્રેમાળ હતો. તેઓ કામ શીખવામાં તથા કામ કરવામાં ખૂબ ચીવટ રાખતા. તેઓ અભ્યાસ પૂરો કરીને મોલમીન આવ્યા અને મારા કામ-કાજમાં સહકાર આપવા લાગ્યા. તેમણે થોડા જ વખતમાં સારી પ્રગતિ કરી અને મોલમીનની ઓફિસનું કામ સંભાળવા માંડયું. આથી મારા કાર્યમાં ઘણી રાહત મળી. કહ્યું છે કે 'એક કરતાં બે ભલા.'

કેટલાક સમય બાદ તેમના પત્ની સુંદર બહેન આવ્યા, તેઓ પણ ત્રીજી પેઢીએ મારા કાકાની દીકરી બહેન થતા હતા. તેઓ સ્વભાવે ઘણા જ મળતાવડા, પરંતુ થોડા જ દિવસ બાદ બ્રહ્મદેશ પર યુદ્ધની નોબતો ગડગડી, એટલે આ પતિ–પત્ની દેશમાં ચાલ્યા ગયા.

અમારી મીલ કે જેમાં હું રહેતો હતો તથા તેનું કામ સંભાળતો હતો, તે લશ્કરી વિભાગ માટે અનામત રખાયેલી જગાની એકદમ નજીક હતી અને તેના દારૂગોળાનો જથ્થો અમારા કંપાઉન્ડની લગોલગ ખડકાયેલો હતો, એટલે અમારા પર બોંબમારાનો ભય સહુથી વધારે હતો. આ બધાં કારણોને લીધે અમારા સ્ટાફના ઘણા માણસો ચાલ્યા ગયા હતા, પરંતુ આ સ્થિતિમાં હું મોલમીન છોડું તો મારી જવાબદારી સંભાળી ન ગણાય અને ગમે તે જોખમમાં પણ ફરજ બજાવવી,

એ મારો દૃઢ નિશ્ચય હતો, એટલે યુદ્ધની આ કટોકટીભરી સ્થિતિમાં પણ ઈશ્વર પર ભરોસો રાખી, મેં કામ સમેટવાનો સંકલ્પ કર્યો અને તેમાં ઝુકાવ્યું.

અમોએ ખેડૂતોને અગાઉથી પૈસા આપીને ખરીદેલું ધાન (ડાંગર) હજી ખેતરમાં જ હતું. તેને જો મોલમીન ભેગું કરીએ અને રાઈસમીલમાં ચડાવીને તેના ચોખા બનાવીએ તથા સ્ટીમરોમાં ચડાવીએ તો જ અમે એ નુકશાનમાંથી બચી શકીએ. એટલે મારી પાસે જે થોડા માણસો રહ્યા હતા, તે બધાને ખૂબ સમજાવી, જંગલોમાં મોકલી, ધાન એકઠું કરવા માંડયું. સારા નશીબે તેમા સો એ સો ટકા સફળતા મળી.

મોટાં વહાણોથી. તેમ નાની હોડીઓથી ધાન મોલમીન આવવા માંડયું, પરંતુ અમારી મીલ એકલી આ કામ પૂરું કરી શકે એમ ન હતી, એટલે તે માટે બીજી પાંચ-છ મીલોનો સહકાર મેળવ્યો અને ત્યાં ધાન પહોંચાડવા માંડયું. આ મીલો છૂટીછવાઈ લગભગ આઠ-નવ માઈલના વિસ્તારમાં આવેલી હતી, એટલે તેમાં ધાન પહોંચાડતાં મહેનત ઘણી જ કરવી પડતી, પરંતુ દિલમાં તેનો રંજ ન હતો. હવે ચોખા તૈયાર થવા લાગ્યા હતા, એટલે મનનો ભાર કંઈક હળવો થવા લાગ્યો હતો.

આ વખતે કેવી પરિસ્થિતિ પ્રવર્તી રહી હતી, તેનો થોડો ખ્યાલ આપું. રોજ બે થી ત્રણ વખત પચાસથી સાઠ જેટલાં ફાઈટર વિમાનો અમારા માથેથી પસાર થતા અને

સીરીનો વાગતી ત્યારે તો એમ જ લાગતું કે હવે અમારું આવી બન્યું, પરંતુ જ્યારે તે ફાઈટરો પસાર થઈ જતા, ત્યારે સહુના જીવમાં જીવ આવતો અને મુખ પર હાસ્યની રેખાઓ ફરકવા લાગતી.

રાત્રે ફાઈટર વિમાનો સર્ચલાઈટ મારતા, ત્યારે અમારા બંગલાના દરેક ઓરડામાં અજવાળું પથરાઈ જતું. તે વખતે અમને એમ જ લાગતું કે ઉપરથી દુશ્મનો અમને બરાબર જોઈ રહ્યા છે અને તે હમણાં જ અમારો કડાકો બોલાવી દેશે, પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે હજી સુધી અમારો વાળ વાંકો થયો ન હતો. 'રામ રાખે તેને કોણ ચાખે ?'

અમારી મીલમાં જમીનની અંદર એક રક્ષણસ્થાન (શેલ્ટર) બનાવેલું હતું. તેમાં ૫૦ થી ૬૦ માણસો રહી શકે તેવી વ્યવસ્થા હતી. બીજું એક રક્ષણસ્થાન અમારી ઓફિસ માટે, અમારા એજન્ટ શેઠ પાનાચંદ કાલીદાસે પણ બનાવેલું હતું, તેમાં ઓફિસના બધા માણસો સમાઈ જાય તેવી ગોઠવણ હતી. જ્યારે ભયની સીટીઓ વાગતી, ત્યારે મીલનો સ્ટાફ તથા બીજા માણસો એ રક્ષણ સ્થાનમાં ચાલ્યા જતા, પરંતુ હું એ રક્ષણસ્થાનમાં ભાગ્યે જ જતો. એ વખતે પણ મારા કાર્યમાં જ મશગુલ રહેતો.

એક દિવસ હું મારા કાર્યાલયમાં કામ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે તદ્દન નજીક મોટો બોંબમારો થયો. તેથી જેટી અને તેની આસપાસ ઘણા માણસોનું તેમજ બીજું નુકશાન થયું. હવે તેજ ક્ષણે રક્ષણસ્થાનમાં તો જવાય એવું રહ્યું જ ન

હતું, તેથી લોચતળિયે ચાલ્યો ગયો હતો. પરંતુ સમીપ આવેલા મૃત્યુદૈત્યે મારા પર પોતાનો કાતિલ પંજો ન ઉગામ્યો, એટલી પ્રભુની દયા !

મીલોમાં માણસો પૂરતા નહિ. વળી ઘણી વાર કામ છોડીને શેલ્ટરોમાં ચાલ્યા જાય અને રાત્રે અંધારપટના કારણે કંઈ પણ કામ થઈ શકે નહિ; છતાં મેં મનને મજબૂત રાખીને કામ ચલાવ્યે જ રાખ્યું. પરિણામે ડીસેમ્બર–જાન્યુઆરીના એક માસમાં અમારો બધો માલ તૈયાર થઈ ગયો.

હવે પ્રશ્ન રહ્યો સ્ટીમરનો, પણ અમારા સારા નસીબે એ જ વખતે મોલમીલના બારામાં બ્રિટિશ સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની 'ફૂલતલા' નામની બહુ મોટી સ્ટીમર આવી અને તેમાં અમારી કંપનીનો બધો જ માલ એટલે કે ચોખાની ૫૬૦૦૦ ગુણીઓ ચડી ગઈ. તા. ૪–૧–૪૨ના રોજ એ સ્ટીમર રવાના થઈ ગઈ. મેં પ્રભુનો પાડ માન્યો અને ફરી ફરીને તેને શિર ઝુકાવ્યું. જો તેની કૃપા ન હોત તો આમાંનું શું બનત ? 'પુરુષ પ્રયત્ન અને ઈશ્વર કૃપા' એ સિદ્ધાંતને સદા હૃદયમાં કોતરી રાખવા જેવો છે. તેનાથી પુરુષાર્થ પાંગરતો રહે છે અને ઈશ્વર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા કેળવાય છે.

[૧૦]
આખરે બ્રહ્મદેશ છોડ્યો !

પૂજ્ય બાપુજીના બોલોનું રટણ કરતાં એ વાત મારા મનમાં બરાબર ઠસી હતી કે 'ઈન્સાન ડરપોક થવા માટે

જન્મ્યો નથી. તેણે નિર્ભય બનવું જોઈએ. અને ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિનો પણ સામનો કરતાં શીખવું જોઈએ.'

મોલમીનની પરિસ્થિતિ ખરેખર વિષમ હતી અને તે દિન-પ્રતિદિન વધારે વિષમ બનતી જતી હતી; પરંતુ ઉપરની માન્યતાને કારણે મારા મનમાં ભયનો ખાસ સંચાર થયો ન હતો.

તા. ૨૩-૧૨-૪૧ તથા તા. ૨૫-૧૨-૪૧ના રંગુન ઉપરના બેફામ બોંબમારાથી આશરે ૪૦૦૦-૫૦૦૦ હજાર માણસો માર્યા ગયા હતા. બાદ તા. ૨૭-૧૨-૪૧ ના રોજ વિમાન મારફત મોલમીન પર પત્રિકાઓ ફેંક્વામાં આવી હતી કે 'શહેરીઓ ! શહેરથી નજીકનાં જંગલોમાં જાઓ. હવે મોલમીન શહેર પર બોંબ ફેંકાશે.'

આ પરથી શહેર ખાલી થઈ ગયું હતું અને અમારી મીલમાં કામ કરનારા બધાને મેં સલાહ આપી કે નાસભાગ કરતાં કામ બગડી જશે, માટે હાલ તો તમે મીલમાંજ રહો અને મીલના દરવાજા બંધ કરી દીધા હતા. તે સાથે જ તેમને જણાવી દીધું હતું કે જરૂર લાગશે ત્યારે તમને ચાલ્યા જવા માટે મોટર અને બોટોની સગવડ આપવામાં આવશે, એટલે નાસભાગ અટકી હતી અને બીજા દિવસે પણ મીલ રાબેતા મુજબ ચાલુ રહી હતી. પરંતુ ધમકી મુજબ આ અઠવાડિયે બોંબમારો થયો ન હતો.

યુદ્ધ દરેક વખતે અધર્મ્ય હોતું નથી, પણ આ યુદ્ધ

તો અધર્મના પાયા પર જ રચાયેલું હતું. તેનો ઉદ્દેશ સર્વ માનવજાતિ પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપવાનો હતો. તે માટે જાપાને છેલ્લાં ૬૦ વર્ષથી બ્લેકડ્રેગોન સંસ્થા મારફત છૂપી તૈયારીઓ કરી હતી.

બ્રીટીશ સ્ટીમ નેવીગેશન કંપનીની સ્ટીમરોમાં રંગુન–મોલમીન ખાતે સૌથી વધારે માલ ચડાવનાર શેઠ હાસમ પ્રેમજીની કંપની હતી. તે કંપનીના મોલમીન ઓફીસના મેનેજર મી. મેથસન હતા, એટલે તેમની સાથે અમારો નિકટનો સંબંધ બંધાય, એ સ્વાભાવિક હતું. બ્રીટીશ સરકારે તેમને યુદ્ધ કટોકટીનાં કારણે લશ્કરના મેજરનું કામ સોંપ્યું હતું.

'ફૂલતલા' સ્ટીમર તા. ૪–૧–૪૨ ના રોજ રવાના થયા બાદ તેમણે તા. ૬–૧–૪૨ ના રોજ અમને કહ્યું કે 'હવે મોલમીનનું બારું બંધ થશે, માટે તમે મારા કુટુંબને લઈને ભારત જાઓ.' મેં તેમને મારો વિચાર કહ્યો કે 'તા. ૧૨–૧–૪૨ ના રોજ સ્ટીમર આવવાની છે, તેથી માલની રવાનગી માટે મારે રોકાવાની ઈચ્છા છે.' પરંતુ તેમણે લશ્કરના એક જવાબદાર અધિકારી તરીકે સ્પષ્ટ સલાહ આપી કે 'હવે તમારી સલામતી માટે તમારે તરત જ ખસવું જોઈએ.'

આ વખતે મી. મેથમને વિશેષમાં એ પણ કહ્યું કે મેં મારા કુટુંબને ભારત રવાના થવા માટે તા. ૨૩–૧૨–૪૧ ના રંગુન મોકલેલું, પણ એ જ દિવસે ત્યાં બેફામ બોંબમારો થવાથી ગભરાટનું માર્યું તે મોલમીન પાછું આવી ગયું. હવે આ સ્થિતિમાં હું તો ફરજ ઉપર હોઈ બ્રહ્મદેશ છોડી

શકું નહિ, તેથી આ કામ તમને ભળાવું છું. તમારે મિત્ર તરીકે આ કામ કરવાનું છે.'

આ સલાહ મને ઠીક લાગી, તેમજ કંપનીનું કામ પૂરું થઈ ગયું હતું, તેથી તા. ૭–૧–૪૨ ના રોજ હું મી. મેથસનની પત્ની તથા ચાર બાળકોને લઈને રંગુન જવા માટે રવાના થયો. ત્યારે મોલમીનથી લોંચ ઉપડવા માટેની જેટી, તેમજ સામા કિનારાની જેટી અને તેની નજીક આવેલ માર્ટાબાન રેલ્વે સ્ટેશન એ બધું બોંબમારાથી તારાજ થઈ ગયેલ હતું અને બોંબમારામાં માર્યા ગયેલા માણસોનાં મડદાં જ્યાં ત્યાં પડેલાં હતાં. અહા ! કેવું હતું એ કરુણ દૃશ્ય ! અમે એક સંપાન (નાની હોડી) ભાડે કરી અને સામા કિનારાની જેટીથી થોડે દૂર એક પુલ હતો, તેની નીચે થોડી વાર બેસી રહ્યા. રેલ્વે સ્ટેશન તારાજ થવા છતાં અહીં રેલ્વે તો આવતી જ હતી, પણ તે દૂર ઊભી રહેતી હતી. ત્યાં અમે પગે ચાલીને પહોંચી ગયા અને રેલ્વે પકડીને રંગુન પહોંચ્યા.

આ વખતે રાયબહાદુર શેઠ વીરજી ડાયાએ રંગુનના તિનાન્જો નામના પરામાં એક મકાન ભાડે રાખ્યું હતું અને સ્ટાફના માણસો પણ ત્યાંજ રહેવા ચાલ્યા ગયા હતા. શેઠ વીરજી ડાયાના મોટા પુત્ર શ્રી નાનજીભાઈને ખબર મળવાથી તેઓ અમને લેવા માટે સ્ટેશને સામા આવ્યા હતા. તેઓ ઘણા હિંમતવાન અને નીડર હતા. વળી મારા બહેન વાલબાઈ (રાયબહાદુરના ધર્મપત્ની)ની હિંમત પણ અજબ હતી. જ્યારે ત્યાં રહેતા ભલભલાને ધ્રૂજારી છૂટતી, ત્યારે

પણ તેઓ જરાયે ગભરાયા વિના પોતાની ફરજ બજાવતા અને સહુનો યોગ્ય આદર–સત્કાર કરી હિંમત આપતા.

અહીં રોજ એરોડ્રોમ તથા લશ્કરી મથકો પર બે–ત્રણ વાર બૉંબમારો થતો ત્યારે ધરતી ધ્રૂજી ઉઠતી અને જાણે મોટો ધરતીકંપ થયો હોય, એમ જ લાગતું. વધારે સ્પષ્ટ કહું તો ત્યારે અમારી અને મૃત્યુની વચ્ચે માત્ર બે તસુનું જ છેટું લાગતું !

સર્વત્ર ગભરાટનું વાતાવરણ ફેલાઈ ગયું હતું. લગભગ બધા જ હિંદીઓ સ્વદેશ જવા તલપી રહ્યા હતા, પણ તે માટે સ્ટીમરોની સગવડ ન હતી. ભારત સરકારને રોજ તારો પર તારો જતા કે અમારા માટે રક્ષણવાળી સ્ટીમરો મોકલો, પણ તેનો કોઈ ચોક્કસ જવાબ મળતો નહિ.

આ સંયોગોમાં હજારો હિંદીઓ પોતાની પાસે જે કંઈ મહત્ત્વની વસ્તુઓ હતી, તે લઈને પગરસ્તે હિંદ પહોંચી જવા માટે મણિપુરનો માર્ગ પકડી રહ્યા હતા. મેં પણ એ જ માર્ગ પકડવાનો વિચાર કર્યો હતો અને તે માટે મારાથી ઉચકી શકાય તેવો ખાવા–પહેરવાની જરૂરી સામગ્રીવાળો એક થેલો તૈયાર કરી લીધો હતો. પરંતુ એવામાં જ એક સાથે ત્રણ સ્ટીમરો કલકત્તા જવાની જાહેરાત થઈ અને અમને તેની ટીકીટો પણ મળી ગઈ.

ત્યારે ગમે તેવા અગત્યના માણસોને પણ ત્રીજા વર્ગની ટીકીટો મળવી મુશ્કેલ હતી; પરંતુ અમારી કંપની રોયલ શીપર હોઈને સ્ટીમર કંપનીએ રાત્રિના સમયે રાયબહાદુર

શેઠ વીરજી ડાયા પર ૩૦૦ ટીકીટો મોકલી આપી હતી અહીં રાત્રે સખ્ત અંધારપટ રહેતો, આમ છતાં જેમને ખાસ જરૂર હતી, તેમને બોલાવી-બોલાવીને અમે આખી રાત ટીકીટો આપી હતી જેમને ટીકીટો મળી, તેમણે અમારો ખૂબ ખૂબ આભાર માન્યો હતો અને સદા સુખી રહેવાના આશીર્વાદો આપ્યા હતા

બીજા દિવસે સવારે એકી સાથે ત્રણ સ્ટીમરો ઉપડવાની હતી, એટલે હજારો પ્રવાસીઓ જેટી ઉપર એકઠા થયા હતા. બરાબર તે જ વેળાએ જાપાનના ફાઈટરોએ દેખાવ દીધો અને સહુ ફફડી ઉઠયા કેટલાકે અંતરથી ઈશ્વરને આરજૂ કરી કે 'હે નાથ ! તમે ગજને બંધનમાથી છોડાવ્યો અને દ્રોપદીની લાજ રાખી તો અમને આ દૈત્યોના પાશમાથી કેમ ન છોડાવો ? આ દુષ્ટોને જરા પણ દયા નથી તેઓ નાના-મોટાને પણ જોતા નથી જો તેઓ હમણા જ બોંબ મારો કરશે તો અમારા સોયે વરસ પૂરા થઈ જશે ! અથવા તો અમે સ્ટીમરમા બેઠા પછી બોંબમારો કરીને સ્ટીમર ડૂબાડી દેશે, તો હે પ્રભો ! અમે કમોતે માર્યા જઈશુ અને અમારા શરીરને ભયંકર જળચરો ફાડી ખાશે ! પ્રભો ! દયા કરો અમને બચાવો, બચાવો

જાણે આ પ્રાર્થના ઈશ્વરે સાભળી હોય અને તેણે જાપાનીઓને 'રૂક જાઓ'નો આદેશ આપ્યો હોય, તેમ જાપાની ફાઈટરોએ એ વખતે બોંબમારો કર્યો નહિ અને અમારી સ્ટીમરને તેના માર્ગે આગળ વધવા દીધી !

[૧૧]

સ્મરણ અને સંવેદન

સ્ટીમર પોતાનો માર્ગ કાપવા લાગી અને મારા મનમાં વિચારોના પ્રચંડ મોજા ઉછળવા લાગ્યા 'હું અહીં કેવી સ્થિતિમાં આવ્યો હતો? ક્રમે ક્રમે કેવી રીતે આગળ વધ્યો? અને ભાવી માટે કેવા કેવા સ્વપ્નો સેવ્યા?' વળી એ વિચારો પણ આવવા લાગ્યા કે 'શું બ્રહ્મદેશ આ આફતમાથી ઉગરશે ખરો? અને કદાચ ઉગરે તો પણ હવે અહીં વ્યાપારરોજગારની પહેલા જેવી મઝા રહેશે ખરી? શું બ્રહ્મદેશને આ આખરી સલામ તો નથી?'

આ પ્રસંગે મને બ્રહ્મદેશનો મારો તેર વર્ષનો વસવાટ જીવંત થતો દેખાયો અને તે દરમિયાન જેની જેની સાથે મિત્રતા કે સ્નેહ સબંધો બંધાયા હતા, તેમના સ્મરણો તાજા થવા લાગ્યા જો એ બધા હું અહીં લખવા બેસું તો પાર ન આવે લગભગ ૨૦૦ જેટલા પાના ભરાય! તેમાં કોના નામો લખું અને કોના ન લખું? હિંદીઓ, બ્રહ્મીઓ, ચીના, જાપાની, યુરોપિયન અનેક સાથે મિત્રતા સધાઈ હતી અને તેમના જીવનમાથી મને ઘણું ઘણું જાણવાનું મળ્યું હતું! જ્યા સુધી આપણે બીજાના સંપર્ક–સહવાસમાં આવીએ નહિ, ત્યા સુધી આપણી સ્થિતિ કૂપમંડૂક જેવી જ રહે છે

કૂપમંડૂક એટલે કૂવામા રહેનારો દેડકો. તેની વાત સ્મરણમાં રાખવા જેવી છે

એક કૂવામાં દેડકો રહેતો હતો. તે કદી બીજા સ્થળે ગયો ન હતો. તેનું આખું જીવન એજ કૂવામાં વ્યતીત થયું હતું.

એક વાર પાણીનું પુર આવતાં સરોવરનો એક દેડકો એ કૂવામાં આવી ગયો. તેને જોઈને કૂવાના દેડકાએ કહ્યું : 'ભાઈ! તું ક્યાંથી આવે છે ?'

પેલાએ કહ્યું : 'સરોવરમાંથી.'

કૂવાના દેડકાએ પૂછ્યું : 'સરોવર એટલે શું ?'

પેલાએ કહ્યું : 'પાણીનો મોટો જથ્થો.'

કૂવાનો દેડકો–'મોટો એટલે કેટલો ? શું આ કૂવાના ચોથા ભાગ જેટલો ખરો ?'

પેલાએ કહ્યું : 'ના, એથી ઘણો મોટો.'

કૂવાનો દેડકો–'તો શું એ આ કૂવાના અર્ધા ભાગ જેટલો હશે ?'

પેલાએ કહ્યું : 'ના, એથી પણ ઘણો મોટો.'

'કૂવાનો દેડકો–'તો શું પાણીનો એ જથ્થો આ કૂવાના પોણા ભાગ જેટલો છે ?'

પેલાએ કહ્યું : 'ના, એથી પણ ઘણો મોટો.'

કૂવાનો દેડકો–'તો શું પાણીનો એ જથ્થો આખા કૂવાના પાણી જેટલો છે ?

પેલાએ કહ્યું : 'ના ભાઈ ના, એથી પણ ઘણો મોટો.' ત્યારે કૂવાના દેડકાએ કહ્યું : 'હું તારી વાત માનવા તૈયાર

નથી મે તો મારી આખી જીંદગીમા આથી વધારે પાણીનો કોઈ મોટો જથ્થો જોયો જ નથી।'

મોલમીનના કુદરતી સૌંદર્યના ધામો પણ એક પછી એક મારા સ્મરણપટ પર આવવા લાગ્યા। રૂક્ષ્માનંદ બાબુની બગીચો, નાના મોટા રમણીય તળાવો, ચાંખિમી દરિયા કિનારો, અલૌકિક બૌદ્ધધામો, કઢો તરફના ગરમ પાણીના ઝરણા, નાના નાના જળધોધ। આ બધાએ મને કેટલો નિર્દોષ સાત્વિક આનંદ આપ્યો હતો।

મોલમીન બ્રહ્મદેશનુ એક સુંદર જોવાલાયક સ્થળ ગણાતુ, એટલે દર વર્ષે અહી ઘણા પ્રવાસીઓ આવતા અને તેમાના કેટલાક અમારા મહેમાન થતા અહી અમે અરસપરસ ઘણા સ્નેહથી રહેતા, એટલે એકનો મહેમાન તે બીજાનો મહેમાન ગણાતો, એ રીતે પણ મહેમાનોની સખ્યા ઠીક ઠીક રહેતી અમે આ મહેમાનોની સુંદર સરભરા કર્યા પછી તેમને નજીક તથા દૂરના સ્થળો જોવા લઈ જતા, ત્યારે કેવુ સરસ વાતા વરણ જામતુ। કેટલીક વાર લોચ મારફતે નદીઓના વાસંચૂમ પ્રવાહને ઓળગતા, તો કેટલીક વાર હાથમા લાકડીઓ લઈને ઊચા નીચા પહાડો ચડતા। કેટલીક વાર મોટર મારફતે જગલોના દૂર દૂરના ભાગમા ચાલ્યા જતા, તો કેટલીક વાર પગે ચાલીને પણ સૌંદર્યસ્થાનોની યાત્રા કરતા!

પેલુ નદી કિનારાનુ સ્થાન (સ્ટ્રેંડ) કે જ્યા હુ રોજ મિત્રો સાથે ફરવા જતો અને વિવિધ પ્રકારની વાતો કરીને મનને બહેલાવતો, તે તો નજર સામેથી ખસતુ જ ન હતુ!

વળી ચોખાની મીલો કે જે આ નદીના કિનારે આઠથી દશ માઈલના વિસ્તારમાં ફેલાયેલી હતી અને જ્યાં મારે રોજ જવાનું થતું, તે બધીયે જાણે મારી સામે ખડી થઈ ગઇ હતી અને ખડખડાટ હસીને મારો ઉપહાસ કરતી હતી; 'અરે તું ચાલ્યો ક્યાં? શું તને અમારા વિના ગમશે ખરૂં? પ્રીત બાંધી તો નભાવી જાણવી. પણ સ્વાર્થી મનુષ્ય પોતાનો સ્વાર્થ સર્યો કે ચલતી પકડે છે! તું પણ બડો સ્વાર્થી નીકળ્યો!'

મોલમીનમાં ચોખા પણ કેવા આવતા! એકરીન, મીંગ-લોન, યાહીન, પટાયાહીન, જયા, એકરે, કાવચી. બધા જ મારી સ્મૃતિમાં આવવા લાગ્યા અને જાણે મને કહેવા લાગ્યા કે અમારી પરીક્ષા કરો, અમને બારદાનમાં બેસાડો, અમને સ્ટીમરની સહેલ કરાવો!

અને મોલમીનનાં ફળ! દુરિયન (દુયંદી), મોગસ્તાન (મેંગોદી) અને લીચુ (ચેં માઉંદી)! બધા જ મારી સામે નૃત્ય કરતા હતાં અને મારા મનમાં એક પ્રકારનું સંવેદન જગાડી જતા હતાં! ત્યાંના અનનસ, જામ, આંબા તથા કેળાંને પણ કેમ ભૂલાય?

મોલમીનમાં સામાજિક તથા વ્યાપારિક સંબંધો ઉપરાંત સત્સંગ પણ કેળવાયો હતો. શ્રી ખીમચંદભાઈ માસ્તર, શ્રી છગનભાઈ, શ્રી પોપટભાઈ ઝવેરી, શ્રી કુલચંદભાઈ એ બધા સામે બેઠા હોય એમ લાગતું. ત્યાં પ્રાર્થના સમયે જે વાતાવરણ જામતું, અરસપરસની ચર્ચા–વિચારણામાં જે દલીલો થતી તથા શ્રી ખીમચંદભાઈ વગેરે પોતાના અનુભવનો જે

પ્રકાશ કરતા, તે ભૂલ્યુ ભુલાતુ ન હતુ ! હુ જો કે પ્રાર્થનામા નિયમિત હાજરી આપી શક્તો નહિ, પણ અવારનવાર જરૂર જતો

મોલમીનમા બ્રહ્મી લોકોનો સહવાસ ઘણો કેળવાયો હતો તેમનો ભલો ભોળો સ્વભાવ, તેમનુ આનદી જીવન અને તેમની ધર્મશ્રદ્ધા મારા મન પર અનેક અવનવા ચિત્રો ઉપજાવી રહી હતી છેલ્લા પાચ વર્ષમા હુ બર્મી ભાષા પણ શીખ્યો હતો, એટલે મારી સામે બ્રહ્મી લોકો ઊભા હોય અને હુ તેમની સાથે વાતાલાપ કરી રહ્યો હોઉ, એવુ જ લાગ્યા કરતુ હતુ

અત્યારે મને રગુન, અમીન, હેઝાન્ડા વગેરે સ્થાનો પણ યાદ આવી રહ્યા હતા આ બધા સ્થળે ધધાનિમિત્તે મે ઘણીવાર પ્રવાસો કર્યા હતા ! રગુનનુ રોયલ લેઈક કે જેનો ઘેરાવો ચાર માઈલથી પણ વધારે છે, તે તો મને લાગે છે કે મારી સ્મૃતિમાથી કદી પણ ભૂસી શકાશે નહિ અમારુ નિવાસસ્થાન તેની નજીકમા જ હતુ, એટલે રોજ સવારે ત્યા ફરવા જતા અને સાજે પણ બને ત્યા સુધી ફરવા જતા તેના નિર્મળ નીર સામે તથા તેમા ગેલ કરી રહેલા માછલા સામે તાકી રહેતા મને ઘણી વાર એમ થતુ કે આ પ્રાણીઓને છે કઈ ફીકર ! તે તો નિરતર ક્રીડા કર્યા જ કરે છે ! અને માનવી કે જે પ્રાણીઓમા સહુથી અગ્રિમ ગણાય છે, તેના મુખ પરથી વિષાદની રેખાઓ હટતી નથી ! ખરેખર, માનવી કુદરતથી ઘણો દૂર ચાલ્યો ગયો છે અને તેથી સ્વાભાવિક આનદ ગુમાવી બેઠો છે !

આ જાતનાં સ્મરણો અને સંવેદનનો અનુભવ કરતો હું મી. મેથસનના કુટુંબ સાથે કલકત્તા પહોંચ્યો, ત્યારે સમાચાર મળ્યા કે મોલમીન પર બોંબમારો થયો હતો. તેમાં અમારી એશિયાટીક મીલ કે જ્યાં હું રહેતો હતો અને તેના નજીકના દારૂગોળાનું મથક પણ આવી ગયા હતા અને અમારી મીલના ૧૦૦ થી ૧૫૦ જેટલા મજૂરો માર્યા ગયા હતા !

અમારી મીલમાં મજૂરીનું કામ મુખ્યત્વે બ્રહ્મી બ્હેનો જ કરતી અને તે મીલની આસપાસના ભાગમાં જ રહેતી, એટલે મીલ બંધ થવા છતાં તેઓ ત્યાંજ રહેલી હતી અને બોંબમારાનો કરુણ ભોગ બની ગઈ હતી. દક્ષિણ ભારતન. કેટલાક તામીલ મજૂરો પણ તેમાં માર્યા ગયા હતા.

આ રીતે અમારી મીલ તૂટવાના તથા મોલમીન જાપાને લઈ લેવાના સમાચાર મળ્યા, ત્યારે મનમાં કેવી લાગણીઓ થઈ હશે, તેનું અનુમાન કરવાનું કામ હું પાઠકોને જ સોંપું છું.

રંગુન પરનો ભય ઘણો જ વધી રહ્યો હતો, પરંતુ બાકી રહેલા પેઢીના માણસો સ્ટીમર મારફત વીશ-બાવીશ દિવસ પછી સહિસલામત હિંદમાં આવી પહોંચ્યા હતા, તેમાં રાયબહાદુર શેઠ વીરજી ડાયાભાઈ આદિ પણ સામેલ હતા.

આમ છતાં ઘણા ભારતીઓ બ્રહ્મદેશમાં રહી જવા પામ્યા હતા અને તેમને અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી. તેમાંના કેટલાક સુભાષચંદ્ર બોઝની આઝાદ ફોજમાં જોડાયા હતા.

જેઓ મણિપુરના રસ્તે ગયા, તેમાંના કેટલાક ભૂખ

અને બિમારીથી બેહાલ બની ગયા હતા, તો કેટલાક આ મુશીબત સહન ન થતા રસ્તામા જ મૃત્યુ પામ્યા હતા તેમાના જેઓ બેહાલ સ્થિતિમા પણ હિંદમા સહીસલામત પહોંચી શક્યા, તે ખરેખર ! ભાગ્યશાળી હતા

આ ઉથલપાથલમા ઘણા ભાઈઓને માનસિક અસર પણ પહોંચી હતી તથા તબિયતને ભારે ધક્કા પણ લાગ્યા હતા મોંઘાભાઈ શામજીભાઈને રંગુન પરના તા ૨૩-૧૨-૪૧ તથા ૨૫-૧૨-૪૧ના પ્રથમ હવાઈ હુમલા વખતે ગભરાટથી હૃદય પર હળવો હુમલો થયો હતો તેઓ ત્યાર પછી તરત જ હિંદ ચાલ્યા ગયા હતા, પણ આ બિમારીએ તેમનો પીછો છોડ્યો ન હતો તે આખરે જીવલેણ નીવડી હતી

આવા વિચિત્ર અને વિષમ સયોગોમા હુ બાલ બાલ બચી ગયો અને હિંદમા પહોંચી શક્યો, તેને માટે મે પ્રભુની વારવાર પ્રાર્થના કરી આર્ય મહર્ષિઓ કહે છે કે 'જ્યા સુધી મનુષ્યની પુણ્યરેખા પ્રબળ હોય છે, ત્યા સુધી તેને કોઈ આપત્તિ સતાવી શકતી નથી' અનુભવે મને આ વાત સાવ સાચી લાગી છે

[૧૨]

કલકત્તાથી કચ્છ

મનુષ્યના બુદ્ધિચાતુર્યને ખીલવનારી જે ચારપાચ બાબતો છે, તેમા પ્રવાસ કે પર્યટનનુ સ્થાન પહેલુ છે તેથી નવા નવા પ્રદેશો જોવા મળે છે, નવી નવી ભાષાઓ સાભળવા

મળે છે અને નવા નવા રીતરિવાજોનું જ્ઞાન મળે છે. વળી મનુષ્યોએ પોતાની વિશિષ્ટ સર્જનશક્તિનો જે ઉપયોગ કરેલો છે, તેનાં પણ દર્શન થાય છે.

અત્યાર સુધીમાં હું કચ્છથી મુંબઈ, મુંબઈથી કલકત્તા અને ત્યાંથી રંગુન–મોલમીન ગયો હતો તથા તેની આસ-પાસનાં કેટલાંક ગામોમાં ફર્યો હતો, પરંતુ ભારતનાં દર્શનીય સ્થાનો મેં જોયાં ન હતાં. વધારે સ્પષ્ટ કહું તો તે માટે જે નિરાંત જોઈએ તે હજુ સુધી પ્રાપ્ત થઈ ન હતી.

હવે ઠીક નિરાંત મળતા એ ભાવના પૂરી કરવાનો વિચાર કર્યો અને તેની શરૂઆત કલકત્તાથી કરી.

કલકત્તા એ મહાનગરી છે અને તે માઈલો સુધી પથરાયેલી છે. પ્રથમ તે ભારતની રાજધાની હતી, આજે માત્ર પશ્ચિમ બંગાળની રાજધાની છે, પરંતુ વસ્તીની દૃષ્ટિએ ભારતમાં તેનું સ્થાન પહેલું છે. તે હુગલી નદીના કિનારે આવેલી છે અને બંદર તરીકે સારી સગવડ ધરાવે છે. અહીં ધંધાનો દોર મોટા ભાગે મારવાડી વર્ગના હાથમા છે

મેં અહીં બદ્રીદાસ જૈન ટેમ્પલ, બેલુડ મઠ, સંગ્રહસ્થાન વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ, બોટેનિકલ ગાર્ડન વગેરે સ્થાનો જોયાં. બજારો–માર્કેટો વગેરે તો પહેલા જ જોયા હતાં.

કલકત્તાથી હું બોલપુર ગયો કે જ્યાં શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે સ્થાપેલી શાંતિનિકેતન નામની વિદ્યાપીઠ આવેલી છે. આ વખતે અહીં ભાઈ ખીમજી કારાણી વિદ્યાભ્યાસ કરતા હતા. તેમણે બે દિવસ સાથે રહી બધી પ્રવૃત્તિઓ બતાવી,

તેથી મનને ઘણી પ્રસન્નતા થઈ. જો જીવનને જાગ્રત રાખવું હોય તો આવાં સ્થળોમાં આવીને થોડા દિવસ વસવું જોઈએ

શાંતિનિકેતન એ ખરેખર શાંતિનું જ નિકેતન છે અને તે જ કારણે જગતના અનેક શિષ્ટ તથા સંસ્કારી સ્ત્રી-પુરુષો તેને જોવા આવે છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂએ પોતાની એકની એક પુત્રી ઇંદિરાને વિશેષ શિક્ષણ માટે અહીં મોકલી હતી.

ભાઈ ખીમજી કારાણી આ વિદ્યાપીઠના સ્નાતક થયા પછી મારી કંપનીના કામમાં જોડાયા હતા. તેઓ નૃત્ય અને સંગીત વગેરેમાં પ્રવીણ હોઈ એનો લાભ હૈદરાબાદ–ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજને પણ આપતા હતા. હવે તેઓ હૈદરાબાદમાં સ્વતંત્ર કામ કરે છે અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં પણ ભાગ લે છે.

શાંતિનિકેતન છોડ્યા પછી મેં સીધું દિલ્હી તરફ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાં કુતુબમિનાર, અશોકની લાટ, લાલકિલ્લો. જુમામસ્જીદ, હુમાયુનો મકબરો તથા ધંતરમંતર (વેધશાળા) વગેરે જોયાં અને મારી આંખ સામે પ્રાચીન ઈતિહાસ ખડો થયો. લોકસભા, રાજભવન તથા નવી દિલ્હીના વિશાળ માર્ગોએ તેની ભવ્યતાની મારા મન પર સુંદર છાપ પાડી.

ત્યાંથી આગરા ગયો. દિલ્હી અને આગરાનાં નામે સાથે બોલાય છે, પણ તે બન્નેની વચ્ચે સો માઈલ ઉપરાંતનું અંતર છે. અહીંની મુખ્ય વસ્તુ તાજમહાલ છે કે જેનો જોટો હજી સુધી જગતમાં જડતો નથી. તેને જોવાની ખરી મજા

પૂર્ણિમાની રાત્રિએ આવે છે, પણ એ યોગ મને સાંપડયો ન હતો. હું તો એમ માનું છું કે તાજમહાલ ગમે ત્યારે જુઓ પણ એ ભવ્ય જ લાગે છે. તેની ભવ્યતામાં કદી ઘટાડો થતો નથી.

અહીંનો લાલ કિલ્લો પણ જોયો કે જ્યાં દિવાને આમ અને દિવાને ખાસ આવેલાં હતાં. તેની સમૃદ્ધિ તો લૂંટાઇ ગયેલી છે, પણ યાદ રહી ગઈ છે. અહીં એક મહેલમાં નાનું દર્પણ જોયું કે જેમાં તાજમહાલનું પૂરેપૂરું પ્રતિબિંબ પડે છે. એમ કહેવાય છે કે શાહજહાં બાદશાહ જ્યારે કેદમાં હતો, ત્યારે આ દર્પણમાંથી પોતાની પ્રિયતમા નુરજહાંની યાદમાં બાંધેલ તાજમહાલની પ્રતિકૃતિ જોયા કરતો. આ વખતે, તેને કેવા વિચારો આવતા હશે, તે કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ મોટા ભાગે વિષાદ જ થતો હશે. આવી મહાન ઇમારતનો બાંધનાર તે પુત્રના હાથે કેદ થાય અને પરાધીન જીવન ગાળવું પડે, તેમાં આનંદનો અનુભવ તો કયાંથી જ થાય? અહીં દયાલબાગની સંસ્થા પણ જોઈ કે જે એક શૈક્ષણિક આદર્શ સંસ્થા ગણાય છે. ખાસ કરીને તેનું ઔદ્યોગિક શિક્ષણ ઘણું મહત્ત્વનું છે.

આ બધાં ઐતિહાસિક સ્થાનો આપણને એમ કહે છે કે 'માનવી! તું ચેતીને ચાલ. કોઈ વાતનો ગર્વ કરીશ નહિ. જેની મૂછ પર લીંબુ ઠરતા, તે રણમાં રોળાઈ ગયા અને જેની સિદ્ધિ સમૃદ્ધિનો પાર ન હતો, તે એક દિવસ ભિખારી બની ગયા. માત્ર જેમણે સારાં કામ કર્યાં, તેમનાં નામો યાદ રહ્યાં. તું પણ એવું કોઈ સારું કામ કર કે જેથી દુનિયા તને યાદ કરે.'

આગરાથી હું આબૂ ગયો અને ત્યાં દેલવાડાનાં દહેરાં જોયાં. શું કારીગરી! શું શિલ્પ! જાણે બધું મીણના બીબામાં જ ઉતાર્યું ન હોય! કહેવાય છે કે આના કારીગરોને આરસના પથ્થર કોરતાં જેટલો ભૂકો પડયો, તેટલી ચાંદી જોખી આપવામાં આવેલી. આવી ઉદારતા વિના, આવી કદરદાની વિના આ પંક્તિની શ્રેષ્ઠ વસ્તુ બની શકે જ નહીં. અહીં પાંચ મંદિરોના જથ્થામાં વિમળશાહનું મંદિર તથા વસ્તુપાલ-તેજપાલનું મંદિર ખાસ જોવા લાયક છે. છેલ્લાં મંદિરોમાં દેરાણી–જેઠાણીના ગોખલામાં અદ્ભુત શિલ્પકામ થયેલું છે. અહીં જિન ભગવંતોના આંતરિક ઉલ્લાસથી દર્શન કર્યાં અને ચિત્તને ખૂબ જ તૃપ્તિ થઈ.

અહીંનું નખી તળાવ ઘણું સુંદર છે. આ વખતે અત્યંત ઠંડી હોવા છતાં સવારમાં જ ત્યાં પહોંચીને તેમાં સ્નાન કરવાનો લાભ મેળવ્યો.

ત્યાંથી હું પાલીતાણા ગયો અને શત્રુંજયની યાત્રા કરી. શત્રુંજયગિરિ ઉપર સેંકડો જૈન મંદિરો આવેલાં છે અને તે સ્વચ્છતા, પવિત્રતા તથા કલાની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ કહી શકાય તેવાં છે. તેનો બધો વહીવટ અમદાવાદની શેઠ આણંદજી કલ્યાણજીની પેઢી કરે છે.

આ રીતે પ્રવાસ તથા યાત્રા કર્યાં બાદ હું પત્રી પહોંચ્યો અને પૂજ્ય માતુશ્રી, ધર્મપત્ની અમૃતબાઈ, પૂજ્ય મોટાભાઈ શામજીભાઈ, અન્ય કુટુંબીઓ તથા મિત્રો વગેરેને મળ્યો, ત્યારે તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેઓ બધા જ

લડાઈનાં કારણે ચિંતાતુર હતાં. મેં પણ તેમના મિલનથી ખૂબ આનંદ અનુભવ્યો.

અહીં ફેબ્રુઆરીથી એપ્રિલ એ ત્રણ માસની સ્થિરતા-માં મારી સાળી સાકરબાઈના લગ્નમાં હાજરી આપી તથા સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં રસ લીધો અને રેંટિયા પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી. તે માટે ૧૨ થી ૧૩ રેંટિયા વસાવ્યા અને પૂણીઓ આપવાની સગવડ કરી. પરંતુ 'આમાં મળે શું ?' એમ કહીને લોકો તેની ઉપેક્ષા કરવા લાગ્યા. ઘણું સમજાવવા છતાં તેનું અર્થશાસ્ત્ર તેમના ગળે ઉતર્યું નહિ. માત્ર વૃદ્ધ બહેનો કે જે ઘર બહાર જઈ શકતી ન હતી, તેમણે એમાં રુચિ બતાવી અને કામ ચાલવા લાગ્યું. પરંતુ થોડા વખત બાદ તેમાં પણ કેટલીક અડચણો આવી અને યોગ્ય કાર્યકર્તાઓના અભાવે તે બંધ કરવું પડયું. અહીં એટલી નોંધ કરવી જોઈએ કે આ કાર્યમાં મારા પરમ મિત્ર શ્રી શીવજીભાઈ નથુ છેડા (જે. પી)ના ધર્મપત્ની શ્રી વેલબાઈએ ઘણી સહાયતા કરી હતી.

અમારા ગામની ભાગોળે જમીનનો ૧૬ થી ૧૮ એકર જેટલો એક વિશાળ પટ હતો. તેને મારી અગિયાર-બાર વર્ષની ઉમરે જોતાં મનમાં એવી ભાવના જાગેલી કે આ જગા પર વિદ્યાલય બંધાય તો કેવું સારું ! આ જમીન તથા ગામની વચ્ચે આવેલાં બે મકાન મેં આ વખતે વેચાતાં લીધાં. તે બન્ને મારી ભાવના પૂર્ણ કરવામાં ખૂબ ઉપયોગી નીવડયાં. આગળ જતાં એજ ખેતરનો અર્ધો ભાગ મેં પત્રી સર્વોદય સમાજને અર્પણ કર્યો અને તેના પર એક લાખથી સવા

લાખના ખર્ચે ગાંધીવિદ્યાલય(ખેતીવાડી સાથેની હાઇસ્કૂલ)ની ભવ્ય ઈમારત ઊભી થઈ. તેની સાથે અશોકવાડી થઈ, અનેક કૂવા બન્યા, રમતગમતનાં સાધનો વસ્યાં, તેમજ પાછળથી ત્યાં રૂપિયા ૧૬૦૦૦૦)ના ખર્ચે જુદું છાત્રાલય પણ બન્યું.

ગામ વચ્ચે જે મકાન લીધેલ તેમાં પણ સર્વોદય સમાજની ઓફિસ અને વાચનાલય બન્યાં, તથા બાજુનું મકાન સમાજને ભેટ આપ્યું.

અહીં એટલી નોંધ કરવી ઉચિત ગણાશે કે ગામમાં પ્રવેશ કરવાનો ધોરી માર્ગ જે મારી જમીનની બાજુમાંથી પસાર થતો હતો, તે સાંકડો હોઈ તેને પહોળો કરવા માટે દુષ્કાળના સમયમાં ૧૦૦ થી ૨૦૦ માણસોને કામે લગાડવામાં આવ્યા હતા અને તેનો ખર્ચ મેં ભોગવ્યો હતો. આ માર્ગને ગ્રામવાસીઓએ 'કાપડિયા રોડ' નામ આપેલું છે અને ત્યાં બાજુમાં જે બસ સ્ટેન્ડ છે, તે અમારા કુટુંબે બંધાવી આપેલ હોવાથી 'માતૃછાયા' નામે ઓળખાય છે.

[૧૩]
નવા ક્ષેત્રે નવું કામ

એપ્રિલ માસની આખરે હું મુંબઈ ગયો. ત્યાં હાસમ પ્રેમજીની કંપનીના મુખ્ય કાર્યવાહકોએ મને આદેશ આપ્યો કે 'તમારે હૈદરાબાદ સ્ટેટ ખાતેનું અમારું કામ સંભાળવું.'

કંપની તરફથી આ બંને મથકોમાં ચોખા ઉપરાંત કઠોળ, તેલીબીયાં તથા કપાસની ખરીદીનું કામ શરૂ કરવામાં

આવ્યું હતું અને તે માલ મુંબઈ અને અન્ય સ્થળોએ ચડાવવામાં આવતો હતો. આ કામ નવા ઘોડે નવી લગામ જેવું હતું, એટલે કે ક્ષેત્ર પણ નવું હતું અને કામ પણ નવું હતું. આમ છતાં મેં તેમનો આદેશ માથે ચડાવવામાં કોઈ જાતની આનાકાની કરી નહિ કે સંકોચ અનુભવ્યો નહિ, કારણ કે મને આત્મવિશ્વાસ હતો કે થોડા જ દિવસમાં હું ત્યાંની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કરીને બધું ઠીકઠાક કરી લઈશ.

એમસને કહ્યું છે કે 'આત્મવિશ્વાસ સફળતાનું રહસ્ય છે.'

મહાત્મા ટોલ્સ્ટોયનાં એ વચનો છે કે 'વિશ્વાસ જ જીવનની પ્રેરક શક્તિ છે.'

સુપ્રસિદ્ધ આંગ્લ કવિ ટેનીસને એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે 'આત્મવિશ્વાસ, આત્મજ્ઞાન અને આત્મસંયમ આ ત્રણ વસ્તુઓ જ જીવનને પરમ શક્તિસંપન્ન બનાવે છે.'

સ્વામી વિવેકાનંદ ઘણી વાર કહેતા કે 'જેને આત્મ-વિશ્વાસ નથી, તેને બીજી કઈ વસ્તુ પર વિશ્વાસ થવાનો ?'

હું થોડા જ દિવસો બાદ હૈદરાબાદ આવી પહોંચ્યો.

અત્યારે સમસ્ત ભારતમાં લોકશાહી સમવાયતંત્ર ચાલે છે, પરંતુ એ વખતે ભારતના ત્રીજા ભાગ પર ૬૦૦ જેટલા દેશી રાજાઓની હકુમત હતી અને તેમાં નિઝામની ગણના પહેલી થતી હતી.

નિઝામનું રાજ્ય ૯૦૨ માઈલ લાંબા અને ૬૭૨ માઈલ પહોળા વિસ્તાર પર પથરાયેલું હતું. તેનું ક્ષેત્રફળ ૮૨૬૯૮

માઈલ જેટલું હતું અને તેમાં ૧૬ ઈલાકા આવેલા હતા. આ રાજ્યમાં મહારાષ્ટ્ર, તેલંગણુ અને કર્ણાટક એવા ત્રણ સ્વભાવિક વિભાગો હતા. તેમાં પશ્ચિમ તરફનો ભાગ મહારાષ્ટ્ર ગણાતો અને ત્યાં મુખ્યત્વે મરાઠી ભાષા બોલાતી; અગ્નિખૂણા તરફનો ભાગ તેલંગણુ કહેવાતો અને ત્યાં તેલુગુ ભાષા બોલાતી હતી; જ્યારે નૈઋત્ય તરફનો ભાગ કર્ણાટક કહેવાતો અને તેમાં મુખ્યત્વે કાનડી ભાષાનો વ્યવહાર થતો.

અહીંના રાજ્યકર્તા મુસલમાન હોવાથી તેમના આશ્રયે બહારના ઘણા મુસલમાનો આવીને વસેલા હતા, તેમજ અહીંના સ્થાનિક લોકોમાંથી પણ કેટલાક મુસલમાનો થયેલા હતા. તે બધા ઊર્દૂ ભાષા બોલનારા હતા. અહીં ગુજરાતમાંથી વાણિયા, વોરા, પારસી વગેરે લગભગ પંદર હજાર જેટલા લોકો ધંધાર્થે આવીને વસ્યા હતા. (આજે તેમની વસ્તી ૨૫ થી ૩૦ હજાર જેટલી છે.) તેઓ અરસપરસના વ્યવહારમાં ગુજરાતી બોલતા અને સ્થાનિક લોકો સાથે તેમની ભાષામાં વાતો કરતા. અહીંની વસ્તીનો થોડો ભાગ તામીલ એટલે મદ્રાસી પણ હતો. આમ આ પ્રદેશમાં વિવિધ ભાષા બોલનારા લોકો એકત્ર થયેલા હતા અને તેઓ વિવિધ ધર્મ પાળનારા હતા.

નિઝામનો પ્રદેશ એકંદર ઘણો રળિયામણો ગણાય, કારણ કે તેમાં સુંદર પર્વતો છે, જલભરી સરિતાઓ છે અને નાનાં-મોટાં તળાવોનો સુમાર નથી! જ્યાં જુઓ ત્યાં હરિયાળી નજરે પડે છે. વળી અહીં વરસાદ પણ બહુ સારો

પડે છે, એટલે ચોખા, કઠોળ, કપાસ, જુવાર, બાજરી તેમજ તેલીબીયાંનો પાક ઘણો થાય છે અને તે બહારગામ ચડે છે. આ જ કારણે અનાજ તથા તેલીબીયાંનું મોટા પાયે કામ કરનારી મુંબઇની પેઢીઓ પોતાની શાખાઓ અહીં રાખે છે. શેઠ હાશમ પ્રેમજીની કંપનીએ બ્રહ્મદેશનું કામ બંધ થતાં નિઝામ તેમજ વિજયવાડાનું કામ એજન્ટો મારફત શરૂ કર્યું હતું.

અહીંની જમીનમાંથી પત્થર, સોનું, હીરા તથા અબરખ નીકળે છે. પ્રસિદ્ધ કોહીનુર હીરો અહીંની ગોવળકોંડાની ખાણમાંથી નીકળેલો,

આ વખતે અહીં કાપડ, ચોખા તથા તેલની કેટલીક મીલો કામ કરતી હતી અને ખાંડ, ચામડાં, સીમેન્ટ, રાસાયણિક ખાતર, કાચ, બટન વગેરેને લગતા ઉદ્યોગો સ્થપાઇ ચૂક્યા હતા.

હૈદરાબાદ આવા એક સમૃદ્ધ રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હતું, એટલે એક અલબેલી નગરી જેવું લાગતું હતું. અહીં કુતુબશાહી વંશના બાદશાહોએ ઘણી ભવ્ય ઈમારતો બાંધી હતી અને ત્યાર બાદ નિઝામોએ તેમાં ઠીક ઠીક ઉમેરો કર્યો હતો. પ્રથમ તે ચંદ્રભાગા ઉર્ફે મુસી નદીના એક જ કિનારે વસેલું હતું, પણ પાછળથી તેનો વિસ્તાર થતાં બંને કિનારે વસી ગયું અને હવે તો બેગમબજાર, કારવાન, અફજલજંગ, મુશીરાબાદ, ચંદ્રઘુટા વગેરે તેનાં પરાંઓ પણ ઠીક ઠીક વિકાસ પામવા લાગ્યાં હતાં. તે સાથે સિકંદરાબાદ

અને સૈદાબાદ નામના બે ઉપનગરો પણ ઘણા આગાર થઈ ગયા હતા

પ્રથમ નિઝામની રાજધાની અહીંથી થોડે દૂર આવેલ ગોવળકોંડામા હતી, પણ સને ૧૬૮૭ પછી, પહેલા નિઝામે નિઝામ રાજ્યને મોગલોના અંકુશમાથી મુક્ત કર્યું અને પોતાની રાજધાની હૈદરાબાદમા કરી

અહીં કોર્ટ, કચેરી, યુનિવર્સીટી, કોલેજો તથા શાળાઓના અનેક મકાનો, હિંદુ તથા જૈન મદિરો, રોમન કેથોલિકનુ મોટુ ચર્ચ વિગેરે આવેલા હતા અને ચારમિનાર, મક્કા મસ્જીદ, બાગે આમ, હાઇકોર્ટ, હોસ્પીટલ, ઘોડદોડનુ મેદાન, નિઝામનો રાજ્યમહેલ વગેરે ખાસ જોવા લાયક ગણાતા

અહીંનો રેસીડેન્સીનો વિસ્તાર વ્યાપારનો મુખ્ય લત્તો હતો. તેમા વિવિધ પ્રકારના બજારો અને બેંકો આવેલી હતી તથા બહારગામની અનેક પ્રસિદ્ધ પેઢીઓની શાખાઓ હતી ગુજરાતીઓનો મોટો ભાગ આ જ લત્તામા વસેલો હતો અને વેપાર-રોજગારમા મશગુલ હતો

મે હૈદરાબાદમા પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે તો એવી કલ્પના પણ ન હતી કે આગળ જતા હુ આ જ શહેરમા સ્થિર થઈશ અને અહીં મારો કાયમી નિવાસ થશે, પરતુ આપણી કલ્પનામા ન આવ્યુ હોય, એવુ ઘણુ બને છે અને આ બાબતમા પણ એમ જ બન્યુ

મે અહીંની સર્વ પરિસ્થિતિ બરાબર સમજી લીધી, આકડાઓનો અભ્યાસ કર્યો અને કામમા ઝપલાવ્યુ શરૂઆતના

થોડા દિવસો તો બધું નવું નવું લાગ્યું, પણ પછીથી ફાવટ આવવા લાગી અને કામ આગળ ધપવા લાગ્યું. મૂળ વાત એ છે કે કોઈપણ નવું કાર્ય હાથ ધરીએ તો આપણું મન તેમાં બરાબર ખૂંચવું જોઈએ. પછી તે અંગે નવો નવો પ્રકાશ સાંપડતો જ રહે છે. જે કામ આપણા દિલ કે દિમાગને સ્પર્શતું નથી, તેમાં પ્રગતિ થઈ શકતી નથી.

[૧૪]
સેવાગ્રામમાં એક સપ્તાહ

મને ૧૯૪૨ના ઑગસ્ટ માસમાં હું હાસમ પ્રેમજીની કંપનીના કામે નિઝામ રાજ્યમાં પ્રવાસ કરી રહ્યો હતો, ત્યારે મારા મનમાં ભારે મંથન ચાલી રહ્યું હતું. 'જીવન ક્યા માર્ગે વહેવું જોઈએ ?' એ બાબતમાં મારી સ્થિતિ દ્વિધા થઈ ગઈ હતી. એક બાજુ પૂજ્ય ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો આકર્ષણ કરી રહ્યા હતા અને બીજી બાજુ વ્યવહાર અને વ્યવસાયનો તમામ ભાર મારે ઉચકવાનો હતો. સમજ પડતી ન હતી કે મારે ખરેખર શું કરવું જોઈએ !

આ પ્રસંગે મનમાં એમજ વસી ગયું કે હાલ પૂજ્ય બાપુજી સેવાગ્રામમાં બિરાજે છે, ત્યાં પહોંચી જઉં તો તેમનાં દર્શન અને સમાગમનો લાભ મળશે તથા મારું મન પણ હળવું થશે.

અહીં એટલું જણાવીશ કે પૂજ્ય ગાંધીજી લંડન ખાતે યોજાયેલી ગોળમેજી પરિષદમાં જઈને પાછા ફર્યા; ત્યારે

અખિલહિંદ સ્થાયી સમિતિની બેઠક મળી રહી હતી ત્યા 'હિંદ છોડો' યાને 'કવીટ ઈન્ડિયા'નો ઠરાવ થયો અને ત્યાર બાદ પૂજ્ય ગાંધીજી તથા બધા નેતાઓને સરકારે ગિરફ્તારી કરી લીધા

વચગાળાના ત્રણ દિવસ મને તેમની સાથે રોજ બે વખત પ્રાર્થના કરવાનો તથા ફરવા જવાનો અવસર મળી ગયો હતો આ વખતે કેટલીક સામાન્ય વાતો થઇ હતી

અહીંના આશ્રમવાસીઓ રોજ સવારમા સાડાચાર વાગે ઉઠી જતા અને જગા સાફ કરવાનુ, અનાજ પીસવાનુ, ખેતરમા જઈને બળતણ તથ છાણ લઈ આવવાનુ વગેરે કામો કરવા મંડી પડતા બગબર પાચ વાગતા પ્રાર્થના થતી, તેમા બધા આશ્રમવાસીઓ અવશ્ય ભાગ લેતા અને પૂજ્ય ગાધીજી પણ હાજર રહેતા તેઓ પ્રાર્થના પછી કઈ પણ ઉદ્દબોધન કરતા અને તેથી આશ્રમવાસીઓને આદર્શ જીવન જીવવા માટેનુ ઘણુ બળ મળતુ

ત્યારબાદ નાહી-ધોઇને સહુ ચરખા-કાતણના કામમા લાગી જતા જેના ભાગમા રસોઈનુ કામ આવતુ તે રસોઈ બનાવતા લગભગ બાર વાગે ભોજન થતુ તેમા મરી-મસાલા વિનાના માત્ર બાફેલા શાક અને જુવાર કે બાજરાના જાડા રોટલા પીરસાતા તેને ઘી ચોપડવામા આવતુ નહિ સાજે પણ આવો જ ખોરાક અપાતો કોઈવાર ભાત-ખીચડી પણ અહીં પરંતુ પ્રમાણમા બહુ થોડા સવાર-સાજ દૂધનો એક પ્યાલો આપવામા આવતો અહી ચા-કોફી તો

ઉકળે જ શેનાં ? પૂજ્ય ગાંધીજીએ આ બંને વસ્તુઓને અનાવશ્યક ગણેલી.

ઘણા એમ માને છે કે આવો લૂખો ખોરાક શી રીતે ખવાય ? પણ મેં અનુભવથી જોયું છે કે જાતમહેનત કરનારને લૂખો–સૂકો રોટલો પણ ઘણો મીઠો લાગે છે, જ્યારે બેઠાડુ લોકોને મેવા–મીઠાઈમાં પણ જોઈએ તેવો સ્વાદ આવતો નથી. મને પોતાને અહીંનો ખોરાક ખાતાં જરાયે ઈતરાજી થઈ ન હતી, કારણ કે અહીં આવીને હું આશ્રમવાસીઓની જેમ વહેલી સવારથી શારીરિક શ્રમ કરવા લાગતો, તેથી ભૂખ ખૂબજ લાગતી અને ભૂખને તો ગમે તેવો ખોરાક પણ મીઠો જ લાગે છે.

સાંજે પ્રાર્થના થતી, ત્યાર બાદ વાંચન આદિ થતું અને નવ વાગતાં શયનનો ઘંટ બજતો.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ સેવાગ્રામનો આશ્રમ છોડ્યા પછી પણ હું ત્રણ દિવસ ત્યાં રહ્યો હતો અને એ રીતે પૂરું એક સપ્તાહ ત્યાં વ્યતીત કર્યું હતું.

અહીં શ્રી મગનભાઈ તથાં બીજા કેટલાક પીઢ કાર્યકર્તાઓ સામે મેં મારી મુંઝવણ અંગે કેટલીક ચર્ચાઓ કરી. મેં તેમને સ્પષ્ટ જણાવ્યું કે 'મને હરિજન–પ્રવૃત્તિ અને ખાદી પર ઘણો પ્રેમ છે તથા પૂજ્ય ગાંધીજીએ ઉપદેશેલા બીજા સિદ્ધાંતો પરત્વે પણ ઘણો આદર છે. મારા મનમાં એમજ થાય છે કે મારું સમસ્ત જીવન આ ખાતે જ અર્પણ કરી દઉં, પણ બીજી બાજુ મારા કુટુંબની મારા માથે

જવાબદારી છે એક મોટાભાઈ મગજની અસ્થિરતા ભોગવે છે, તેમને સાચવવાના છે અને માતાની સેવા કરવાનું પણ મારા કાળે છે જો મારા હાથમાં કોઈ સારો વ્યવસાય કે કારોબાર ન હોય તો આ જવાબદારીઓ હું પૂરી કરી શકુ તેમ નથી, કારણ કે મારે સ્વાશ્રયથી જ નભવાનું છે આ સંયોગોમા મારે શું કરવું યોગ્ય ગણાય ?'

કાર્યકર્તાઓએ કહ્યુ કે 'તમને તમારા સંયોગો અનુસાર જે વ્યવસાય કે કારોબાર પ્રાપ્ત થયેલો છે, તે સુખેથી ચલાવો, પણ વૃત્તિ સેવાભાવની રાખો. જ્યારે પણ અવસર મળે ત્યારે તન-મન-ધનથી સેવા કરવી એમ કરવાથી તમે તમારું ભલુ કરી શકશો અને સમાજનું પણ ભલું કરી શકશો જો સંયોગોની ઉપરવટ થઈને તમે વ્યવસાય કે કારોબાર છોડી દેશો તો વ્યવહાર ચલાવવામા ઘણી મુશ્કેલીઓ નડશે અને તેની અસર તમારી સેવાવૃત્તિ ઉપર પણ પડશે ધારો કે તમે અત્યારે બધો વ્યવસાય-કારોબાર છોડીને અહીં આવી જાઓ કે બીજે કોઈ સ્થળે બેસી જાઓ, પણ તેમા તમારું મન એકરસ થઈ શક્યું નહિ કે કોઈ કારણે વૃત્તિમા પલટો આવ્યો તો ગયેલો વ્યવસાય કે કારોબાર જલ્દી હાથ આવશે નહિ અને એ સંયોગોમાં તમારી સ્થિતિ કફોડી થશે'

સંપૂર્ણ સમર્પણભાવ તો વિરલ સ્ત્રી-પુરુષો જ કેળવી શકે છે એટલી તૈયારી ન હોય તો પ્રાપ્ત કર્તવ્યમા આનંદ પામવો અને સંયોગો અનુસાર સમાજ તથા દેશની સેવા કર્યા કરવી

આ ખુલાસાથી મારા મનને ઠીક ઠીક સમાધાન સાંપડયું અને મનનો ભાર હળવો થયો.

ત્યાંથી પૂજ્ય વિનોબાનાં દર્શન માટે સુરગામ તથા પૌનાર ગયો. ત્યાં તેમનાં દર્શન થયાં અને ત્રણ–ચાર મીનીટ વાત થઇ. આ વખતે તેઓ આ બંને ગામોને આદર્શ બનાવવા માટે કેટલાક પ્રયોગો કરી રહ્યા હતા અને તેમાં રાત્રિ–દિવસ ધ્યાન આપી રહ્યા હતા. ત્યારે ખબર ન હતી કે મારે એક દિવસ તેમના નિકટ સંસર્ગ–પરિચયમાં આવવાનું થશે. અહીંનું બધું કામકાજ મેં એક મુંગા પ્રેક્ષક તરીકે જોયા કર્યું, તેની છાપ એકંદર ઘણી સારી પડી.

ત્યાંથી હું હૈદરાબાદ પાછો ફર્યો.

[૧૫]

ગાંધીવાદ

મેં પાછલા પ્રકરણોમાં પૂ. ગાંધીજી અને તેમના વિચારો સંબંધી ઘણીવાર ઉલ્લેખ કરેલો છે, આમ છતાં તેમની ભાવના અને તેમના વિચારોનો પાઠકોને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવે તે માટે આ ખાસ પ્રકરણ લખ્યું છે.

પૂજ્ય ગાંધીજીના મનમાં જે ભાવનાઓ રમી રહી હતી, તેનું પ્રતિબિંબ તેમને નરસિંહ મહેતાના નીચેના ભજનમાં દેખાયું હતું. તેથી તેઓ ઘણી વખત તેનું રટણ કરતા અને આશ્રમની પ્રાતઃકાળની પ્રાર્થનામાં પણ તે મોટા ભાગે બોલાતું.

પૂ. ગાંધીજીનું પ્રિય ભજન

વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીયે, જે પીડ પરાઈ જાણે રે;
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે, મન અભિમાન ન આણે રે. ૧.
સકળ લોકમાં સહુને વન્દે, નિંદા ન કરે કેની રે;
વાચ કાછ મન નિશ્ચલ રાખે, ધન ધન જનની તેની રે. ૨.
સમદૃષ્ટિ ને તૃષ્ણાત્યાગી, પરસ્ત્રી જેને માત રે;
જિહ્વા થકી અસત્ય ન બોલે, પરધન નવ ઝાલે હાથ રે. ૩.
મોહમાયા વ્યાપે નહિં જેને, દૃઢ વૈરાગ્ય જેના મનમાં રે;
રામનામશું તાળી લાગી, સકળ તીરથ તેના તનમાં રે. ૪.
વણલોભી ને કપટરહિત જે, કામ ક્રોધ નિવાર્યા રે,
ભણે નરસૈયો તેનું દરશન કરતાં, કુળ એકોત્તેર તાર્યા રે. ૫.

આ ભજન મેં પણ નાનપણથી જ કંઠસ્થ કરી લીધેલું. આમા વાત તો વૈષ્ણવજનની છે, પણ તે કોઈ પણ ધર્મ-પરાયણ મનુષ્યને એક સરખી લાગુ પડે છે.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ આશ્રમવાસીઓ માટે નીચેના એકાદશ વ્રત પસંદ કરેલા અને તે પ્રાર્થનામાં રોજ બોલતા, જેથી પ્રત્યેક આશ્રમવાસીને તેનો ખ્યાલ તાજો થતો. અહીં તેનાં નામો અને ટૂંક સમજ આપું છું.

એકાદશ વ્રત

૧. **સત્ય**–સત્ય જ પરમેશ્વર છે. સત્ય–આગ્રહ, સત્ય–વિચાર, સત્ય–વાણી અને સત્ય–કર્મ એ બધાં તેનાં અંગો છે. જ્યાં સત્ય છે, ત્યાં શુદ્ધ જ્ઞાન છે. જ્યાં શુદ્ધ જ્ઞાન છે, ત્યાં આનંદ જ હોઈ શકે.

૨. **અહિંસા**–સત્ય જ એક પરમેશ્વર છે. તેના સાક્ષાત્કારનો એક જ માર્ગ તે અહિંસા છે. અહિંસા વિના સત્યની શોધ અસંભવિત છે.

૩. **બ્રહ્મચર્ય**–બ્રહ્મચર્યનો અર્થ છે, બ્રહ્મની–સત્યની શોધમાં ચર્યા, અર્થાત્ તેનાથી સંબંધ રાખનારો આચાર. આ મૂળ અર્થમાંથી સર્વેન્દ્રિય–સંયમનો વિશેષ અર્થ નીકળે છે. કેવળ જનનેન્દ્રિય–સંયમના અધૂરા અર્થને આપણે ભૂલી જવો જોઈએ.

૪. **અસ્વાદ**–મનુષ્ય જ્યાં સુધી જીભના રસોને ન જિતે, ત્યાં સુધી બ્રહ્મચર્યવ્રતનું પાલન અતિ કઠિન છે. ભોજન કેવળ શરીર–પોષણને માટે જ હોય, સ્વાદ કે ભોગને માટે નહિ.

૫. **અસ્તેય**–(ચોરી ન કરવી)–બીજાની વસ્તુ તેની રજા વિના લેવી એ તો ચોરી છે જ, પરંતુ મનુષ્ય પોતાની ઓછામાં ઓછી જરૂરીઆત ઉપરાંત જે કંઈ લે છે, તે પણ ચોરી જ છે.

૬. **અપરિગ્રહ**–સાચી સુધારણાની નિશાની પરિગ્રહ-વૃદ્ધિ નહીં, પણ વિચાર અને ઇચ્છાપૂર્વક પરિગ્રહ ઓછો કરવો એ છે. જેમ જેમ પરિગ્રહ ઓછો થતો જાય છે, તેમ તેમ સુખ અને સંતોષ વધે છે, સેવાની શક્તિ પણ વધે છે.

૭. **અભય**–જે સત્યપરાયણ રહેવા ચાહે, તે ન તો જાત–બિરાદરીથી ડરે, ન સરકારથી ડરે, ન ચોરોથી ડરે, ન બિમારી કે મૃત્યુથી ડરે, ન કોઈના બુરા માનવાથી ડરે.

૮. **અસ્પૃશ્યતા–નિવારણ**–આભડછેટ એ હિંદુધર્મનું અંગ નથી, એટલું જ નહિ, પણ તે એક પ્રકારનો સડો છે,

વહેમ છે, પાપ છે અને તેનું નિવારણ કરવું એ પ્રત્યેક હિંદુનો ધર્મ છે.

૯. **શરીરશ્રમ**–જેનું શરીર કામ કરે છે, એવા સ્ત્રી-પુરુષોએ પોતાનું રોજનું સર્વે કામ જે પોતે કરી લેવાને યોગ્ય હોય તે ખુદ કરવું જોઈએ અને વિના કારણ બીજાની સેવા ન લેવી જોઈએ જે પોતે મહેનત ન કરે, એને ખાવાનો હક્ક જ શો છે?

૧૦. **સર્વધર્મસમભાવ**–આપણે જેટલો આદર આપણા ધર્મનો કરીએ છીએ, એટલો જ આદર અન્ય ધર્મોનો પણ કરવો જોઈએ જ્યા આવી વૃત્તિ હોય ત્યા એક-બીજાનો વિરોધ સભવી શકતો નથી કે પરધમીંને પોતાના ધર્મમાં લાવવાની કોશીશ જ થઈ શકતી નથી બલ્કે હમેશાં પ્રાર્થના એની જ કરવી જોઈએ કે જે સર્વ ધર્મોમાં પેઠેલા દોષોને દૂર કરે.

૧૧. **સ્વદેશી**–પોતાની આસપાસ રહેનારાઓની સેવામાં ઓતપ્રોત થઈ જવું, એ સ્વદેશી-વ્રત છે. જે નિકટમા રહેલાની સેવા છોડીને દૂર રહેલાની સેવા કરવાને દોડે છે, તે સ્વદેશીનો ભંગ કરે છે

રચનાત્મક કાર્યક્રમ માટે પૂજ્ય ગાંધીજીએ ૧૯ મુદ્દાઓ રજૂ કરેલા, તે તેમની જ ભાષામાં અહીં રજૂ કરું છું.

રચનાત્મક કાર્યક્રમ

૧. **કોમી એકતા**–એકતાનો અર્થ માત્ર રાજનૈતિક

એક્તા નથી. તેનો સાચો અર્થ તો છે દિલની દોસ્તી કે જે તોડી ન તૂટે. આવી એક્તા પેદા કરવા માટે સહુથી પહેલી જરૂરીઆત એ વાતની છે કે કોંગ્રેસજન તથા કોઈ પણ ધર્મને માનનારો, પોતાને હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, પારસી, યહૂદી બધી કોમનો સમજે.

૨. **અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ**—હરિજનોના મામલામાં તો દરેક હિંદુએ એ સમજવું જોઈએ કે હરિજનોનું કામ એ પોતાનું જ કામ છે.

૩. **મદ્યનિષેધ**—અફીણ, દારૂ વગેરે વસ્તુઓના વ્યસનમાં ફસેલા આપણા કરોડો ભાઈ-બહેનોને ભવિષ્યની સરકારની મહેરબાની અથવા મરજી પર છોડી શકીએ નહિ. આ વ્યસનના પંજામાંથી છોડાવવાના ઉપાય શોધવા જ જોઈએ.

૪. **ખાદી**—ખાદીની મતલબ છે દેશના સર્વ લોકોની આર્થિક સ્વતંત્રતા અને સમાનતાનો આરંભ. ખાદીમાં જે ચીજો સમાયેલી છે, તે બધીને ખાદીની સાથે અપનાવવી જોઈએ. ખાદીની એક મતલબ એ છે કે આપણામાંથી દરેકે સંપૂર્ણ સ્વદેશીની ભાવના વધારવી અને ટકાવવી જોઈએ.

૫. **ગ્રામોદ્યોગ**—હાથે દળવું, હાથે ફૂટવું, હાથે આટકવું, સાબુ બનાવવો, કાગળ બનાવવા, દીવાસળીઓ બનાવવી, ચામડાં કેળવવાં, તેલ કાઢવું વગેરે સામાજિક જીવનને માટે જરૂરી અને મહત્ત્વના ધંધાઓ વિના ગામોની આર્થિક રચના સંપૂર્ણ થઈ શકતી નથી.

૬. **ગામડાંની સફાઈ**—દેશમાં જગાએ જગાએ સુંદર

અને મનોહર નાનાં નાનાં ગામડાંઓને સ્થાને ઉકરડા જેવાં ગામડાંઓ જોવા મળે છે. આપણી ફરજ છે કે આ ગામડાંઓને દરેક રીતે સફાઈના નમૂના બનાવવા.

૭. **બુનિયાદી તાલીમ**–બુનિયાદી તાલીમ હિંદુસ્તાનના તમામ બાળકોને, તે ગામના રહેનારા હો અથવા શહેરોના, હિંદુસ્તાનના બધા શ્રેષ્ઠ તત્ત્વો સાથે જોડી દે છે. આ તાલીમ બાળકનાં મન અને શરીર બંનેનો વિકાસ કરે છે.

૮. **પ્રૌઢશિક્ષણ**–આપણા મોટી ઉંમરના દેશવાસીઓને મૌખિક સીધી વાતચીત દ્વારા સાચી રાજનૈતિક શિક્ષા આપવી.

૯. **સ્રીસુધાર**–સ્રીને પોતાની મિત્ર અથવા સાથી માનવાને બદલે પુરુષે પોતાને તેનો સ્વામી માનેલો છે. કૉંગ્રેસવાળાઓની એ ખાસ ફરજ છે કે તેઓ નીચે પડેલી હિન્દુસ્તાનની સ્રીઓને હાથ પકડીને ઊભી કરે.

૧૦. **આરોગ્યના નિયમોનું શિક્ષણ**–બીજા દેશોની સરખામણીમાં આપણા દેશની ઘણી વધારે મૃત્યુસંખ્યાનું મુખ્ય કારણ એ ગરીબી છે કે જે દેશવાસીઓના શરીરને કોતરીને ખાઈ રહી છે. પરંતુ જો એમને આરોગ્યના નિયમોનું ઠીક ઠીક શિક્ષણ આપવામાં આવે તો તેમાં ઘણો ઘટાડો કરી શકાય.

જ્યારે બિમાર પડીએ ત્યારે સારા થવા માટે પોતાના સાધનોની મર્યાદા પ્રમાણે પ્રાકૃતિક ચિકિત્સા કરવી જોઈએ.

૧૧. **પ્રાંતીય ભાષા**–હિંદુસ્તાનની મહાન ભાષાઓની અવગણનાના કારણે હિંદુસ્તાનને જે બેહદ નુકશાન થયું છે,

તેનો કોઈ અંદાજ આપણે કાઢી શકતા નથી. જ્યાં સુધી જન સાધારણને પોતાની બોલીમાં લડતના દરેક પગથિયા કે કદમને સારી રીતે સમજાવવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આપણે કેવી રીતે આશા રાખી શકીએ કે તેઓ એમાં પોતાનો હિસ્સો આપે ?

૧૨. **રાષ્ટ્રભાષા**–સમસ્ત હિંદુસ્તાન સાથે વ્યવહાર કરવા માટે આપણુને ભારતીય ભાષાઓમાંથી એક એવી ભાષાની જરૂર છે કે જે આજે વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં લોકો જાણતા અને સમજતા હોય અને બાકીના લોકો જેને ઝટ શીખી શકે. તે ભાષા હિંદી (હિંદુસ્તાની) જ હોઈ શકે.

૧૩. **આર્થિક સમાનતા**–આર્થિક સમાનતાને માટે કામ કરવાની મતલબ એ છે કે મૂડી અને મજૂરો વચ્ચેના ઝઘડાઓને હમેશ માટે મિટાવી દેવા. જો ધનવાન લોકો પોતાના ધનને અને તેના કારણે મળનારી સત્તાને પોતે જ રાજીખુશીથી છોડી દે અને સહુના કલ્યાણ માટે સહુની સાથે મળીને વર્તવાને તૈયાર નહિ થાય તો એ સમજવું કે આપણા દેશમાં હિંસક અને ખુનખાર ક્રાંતિ થયા વિના રહેશે નહિ.

૧૪. **ખેડૂત**–સ્વરાજ્યની ઈમારત એક જબરદસ્ત વસ્તુ છે; જેને બનાવવામાં એંસી કરોડ હાથોનું કામ છે. આ બનાવનારાઓમાં ખેડૂતોની તાકાત સહુથી મોટી છે. સાચું તો એ છે કે સ્વરાજ્યની ઈમારત બનાવનારાઓમાં મોટા ભાગે (૮૦ ટકા) તે જ લોકો છે, એ માટે અસલમાં ખેડૂત એજ કોંગ્રેસ છે, એવી હાલત પેદા કરવી જોઈએ.

૧૫. **મજૂર**—અમદાવાદના મજૂર–સંઘનો નમૂનો સમસ્ત હિંદુસ્તાન માટે અનુકરણીય છે, કેમકે તે શુદ્ધ અહિંસાની જડ પર ઊભેલો છે. મારું ચાલે તો હું હિંદુસ્તાનની બધી મજૂરસંસ્થાઓનું સંચાલન અમદાવાદના મજૂર–સંઘની નીતિ પર કરું.

૧૬. **આદિવાસી**—આદિવાસીઓની સેવા પણ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું એક અંગ છે. સમસ્ત હિંદુસ્તાનમાં આદિવાસીઓની વસ્તી બે કરોડ છે. તેને માટે કેટલાયે સેવકો કામ કરી રહેલા છે; છતાં તેમની સંખ્યા પૂરતી નથી.

૧૭. **કુષ્ઠ રોગી**—આ એક બદનામ શબ્દ છે. છતાં આપણામાંથી જે શ્રેષ્ઠ કે આગળ વધેલા છે, તેમની માફક કુષ્ઠ રોગી પણ આપણા સમાજનું અંગ છે. પરંતુ હકીકત એ છે કે જે કુષ્ઠ રોગીઓની સારસંભાળની સહુથી વધારે જરૂર છે, તેમની આપણે ત્યાં જાણી–બુઝીને ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે.

૧૮. **વિદ્યાર્થી**—વિદ્યાર્થી ભવિષ્યની આશા છે....આ નવજવાન સ્ત્રી અને પુરુષોમાંથી તો રાષ્ટ્રના ભાવી નેતાઓ તૈયાર થવાના છે. વિદ્યાર્થીઓએ દલબંધીવાળી પક્ષીય રાજનીતિમાં કદી પણ સામેલ થવું ન જોઈએ. તેમણે રાજનૈતિક હડતાલો પાડવી ન જોઈએ. બધા વિદ્યાર્થીઓએ સેવાને માટે શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કાંતવું જોઈએ. પોતાને ઓઢવા–પહેરવા માટે તેઓ હમેશાં ખાદીનો ઉપયોગ કરે.

૧૯. **ગોસેવા**—ગોરક્ષા મને બહુ પ્રિય છે. મને કોઈ

પૂછે કે હિંદુધર્મનું સહુથી મોટું બાહ્ય સ્વરૂપ શું છે, તો હું તેને ગોરક્ષા બતાવું. મને વર્ષોથી દેખાઈ રહ્યું છે કે આપણે એ ધર્મ ભૂલ્યા છીએ. દુનિયામાં મેં એવો કોઈ દેશ જોયો નહિ કે જ્યાં ગાયના વંશની હિંદુસ્તાન જેવી કઢંગી હાલત હોય.

ગાંધીવાદને વધારે સ્પષ્ટ સમજવા માટે નવજીવન કાર્યાલય–અમદાવાદ તરફથી પ્રકટ થયેલું સાહિત્ય વાંચવું જોઈએ.

[૧૬]

વ્યવસાયનો વિકાસ

સપ્ટેમ્બર માસમાં મારા મોટાભાઈ શામજીભાઈની તબિયત વધુ લથડી. હૃદયરોગના હુમલા અવારનવાર થવા લાગ્યા, એટલે મેં દેશમા (કચ્છમા) જઈને તેમની સેવા કરવાનું મુનાસબ માન્યું. હું બ્રહ્મદેશમાથી પાછો ફર્યો, ત્યારે તેમની સાથે બે માસ રહ્યો હતો અને તબિયત સુધરતી લાગી, એટલે જ મુંબઈ થઈ હૈદરાબાદ ગયો હતો. પણ પાછળથી તબિયત સુધરવાને બદલે બગડવા લાગી. ઉપચારો બરાબર ચાલુ હતા, પણ તેને સફળતા મળી ન હતી. કોઈકે ઠીક જ કહ્યું છે કે 'હે મનુષ્ય! રોગ, જરા અને મૃત્યુ એ ત્રણ મહાન શત્રુઓ તારી પાછળ પડેલા છે, માટે તારાથી થાય તેટલું સુકૃત કરી લે. જો ગફલતમાં રહ્યો તો પસ્તાઈશ.'

મારા આવ્યા પછી કંઈક સારું લાગવા માંડ્યું. આ અરસામાં રાયબહાદુર શેઠ વીરજી ડાયાભાઈનો તાર મળ્યો કે

'મે સ્વતંત્ર પેઢી શરૂ કરી છે અને તમારે દીવાળીથી તેમા જોડાવાનુ છે, માટે મુબઈ આવો ' ત્રણ દિવસ બાદ ફરી તેવો જ તાર મળ્યો આ વખતે શામજીભાઈએ કહ્યુ કે 'હવે મને ઠીક લાગે છે, માટે તુ મુબઈ જા ' મારુ મન માનતુ ન હતુ, પણ તેમણે ખૂબ જ આગ્રહ કર્યો, એટલે હુ મુબઈ ગયો અને શેઠ શ્રી વીરજી ડાયાભાઈને મળ્યો બાદ તેમની સૂચનાથી નિઝામ રાજ્યનુ કામ કરવા માટે હૈદરાબાદ પાછો ફર્યો ત્યા થોડા જ દિવસમા શ્રી શામજીભાઈના સ્વર્ગવાસના દુખદ સમાચાર તારથી મળ્યા

તેમણે સચ્ચાઈ અને સેવાભાવી જીવનથી ખૂબ જ સુવાસ પાથરેલી હતી, એટલે સહુને ભારે દુખ થયુ મને તો સહુથી વિશેષ, કારણ કે તેમણે મારા પર ઘણો ઉપકાર કરેલો હતો

રાયબહાદુર શેઠ વીરજી ડાયાભાઈએ હાસમ પ્રેમજી કપનીમાથી છૂટા થઈને હૈદરાબાદમા શાહ ભીમશી કુવરજીના નામથી કામ શરૂ કરેલુ હતુ આ કપનીમા જોડાયા પછી તરત જ તેની વ્યવસ્થાનુ કામ મે હાથ ધર્યુ અને ભારતના જુદા જુદા ભાગોમા તથા નિઝામના જ જીલ્લામા ચોખા, અનાજ, કઠોળ, તેલીબીયા વગેરેની નિકાશ કરવા માડી તેમા ચોખા સિવાય બધા કામો મારા માટે તેમજ કપની માટે પણ નવા હતા નવુ ક્ષેત્ર, નવી રીત, માણસની જાતો ઓળખવી, તેની તેજી-મદી સમજવી, વ્યાપારી સબધો બાધવા વગેરે કારણે મારે અહી ઘણો જ પરિશ્રમ કરવો પડતો, પરતુ તે હુ હોંશથી કરતો હતો મારા મનમા એક વાત બરાબર

ઠસેલી હતી કે 'પરિશ્રમની રોટીમાં જે મજા છે, તે અન્ય કશામાં નથી.'

આ પેઢીનું કામ મારી જવાબદારીમાં આગળ વધ્યું અને કેટલીક વાર તો તેણે સો વર્ષની જુની પેઢી કરતાં પણ સારું કામ કરી બતાવ્યું, તેથી તેની ઘણી શાખ બંધાઈ અને વ્યાપારીવર્ગમાં તે સન્માનનીય બની. આ પેઢીના કામ અંગે મારે સતત પ્રવાસ કરવો પડતો. ત્યારે પેઢીની નિકાશ મોટા ભાગે દક્ષિણમાં થતી, એટલે મ્હેસુર રાજ્ય, મદ્રાસ રાજ્ય, મલબાર વગેરે સાથે સંબંધો જોડવા પડતા. આ પેઢીનું કામ કરતાં મારા અંગત સંબધો ઘણા સારા બંધાયા.

આ વખતે શેઠ વીરજી ડાયાભાઈએ મુંબઈ, કલકત્તા વગેરે સ્થળે પણ પોતાની પેઢીઓ ખોલી હતી અને બ્રહ્મદેશની જેમ ભારતમાં પણ સારી ખ્યાતિ મેળવી હતી. તેઓ સને ૧૯૪૪ના ઓગસ્ટ માસમાં પહેલવહેલા હૈદરાબાદ પધાર્યા, ત્યારે અમે તેમનું ઉમળકાભેર સ્વાગત કર્યું હતું અને તેમને સન્માનવા માટે એક ખાસ સમારોહ યોજ્યો હતો. તેમાં હૈદરાબાદના આગેવાન વ્યાપારીઓ, અધિકારીઓ તથા સામાજિક કાર્યકરો વગેરેએ સારા પ્રમાણમાં ભાગ લીધો હતો.

અહીં એ વાત પણ જણાવી દઉં કે આ વખતે નિઝામ રાજ્યમાં રાજકીય પરિસ્થિતિ ઘણી ખરાબ હતી. દેશનેતાઓને અહીં આવવાનો પ્રતિબંધ હતો અને જાહેરસભાઓ ભાગ્યેજ ભરી શકાતી. વાણીસ્વાતંત્ર્ય તો બિલકુલ હતું જ નહિ. જેઓ હરિજનપ્રવૃત્તિ કરતા તેમને પણ શંકાની નજરે જોવામાં

આવતા અને ખાદીધારીની પાછળ પડી તેની નિયમિત ખબર રાખવી, એ સી. આઇ. ડી. ખાતાની ખાસ ફરજ ગણાતી. તેથી હું જ્યાં જ્યાં જતો, ત્યાં મારી ખબર લેવાતી અને પૂછપરછ થતી, કારણ કે સી. આઇ. ડી. આગળથી ખબર આપી દેતી. બીજી રીતે કહું તો મારી સહીસલામતીની સરકાર બરાબર ખબર રાખતી. કેટલીકવાર સરકારી અધિકારીઓ મને જાતજાતના પ્રશ્નો પૂછી તંગ કરતા, પરંતુ મને તો એમજ લાગતું કે પૂજ્ય બાપુજી તથા બીજા નેતાઓ દેશને માટે કેટલું સહન કરે છે? એના હિસાબમાં આ સતામણી શી વિસાતમાં છે! અને હું જરાય ઢીલો પડયો નહિ. મારા અંગ પર સફેદ ખાદી પૂર્વવત્ શોભતી જ રહી અને રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓમાં યથાશક્તિ ભાગ લેતો જ રહ્યો.

સાથે એ પણ કહી દઉં કે સને ૧૯૪૫થી મેં અહીં સુલતાન–બઝાર રઘુનાથ બાગમાં રહેવાનું રાખ્યું હતું કે જ્યાં ભાઈ હીરજી હંસરાજ તથા ભાઈ ભીમશી ડુંગરશી તેમજ બીજા પણ ઘણા ઓળખાણ–પીછાણવાળા રહેતા. મારા ધર્મપત્ની અમૃતબાઈ, પુત્ર ધીરજલાલ અને નાની પુત્રી કાંતા બધાને અહીં ગોઠી ગયું હતું. હું ધંધા સિવાયનો મારો સમય તેમની સાથે આનંદમાં વ્યતીત કરતો હતો. દશ વર્ષ બાદ જ્યારે હૈદરાબાદમાં સોમાજીગુડામાં મારી માલિકીનું ‘કાપડિયા નિવાસ’ થયું, ત્યારે જ મેં આ સ્થાન છોડયું હતું.

નાનું કામ સારી રીતે કરીએ તો તેનાથી મોટાં કામોની યોગ્યતા આવે છે અને એ મોટું કામ સારી રીતે કરીએ તો

તેનાથી મોટું કામ કરવાની યોગ્યતા આવે છે. આમ જે જે કામો પ્રાપ્ત થતાં જાય, તે દિલ દઈને સારી રીતે કરવાથી જ પ્રગતિ કે વિકાસ સાધી શકાય છે.

જેઓ નાનાં કામોને તુચ્છ સમજી તેના તરફ બેદરકાર રહે છે, તે મોટાં કામો કરવાની યોગ્યતા કેળવી શકતા નથી અને પરિણામે પ્રગતિ કે વિકાસ સાધી શકતા નથી.

ધનાઢ્ય માણસો પણ પોતાના પુત્રોને કેળવવા માટે પ્રથમ સામાન્ય કામમાં જોડે છે અને તેનો અનુભવ થયા પછી જ મોટાં કામો સોંપે છે. જો અનુભવ વિના મોટું કામ સોંપવામાં આવે તો છબરડા વળે છે અને ઘણું નુકશાન થાય છે. બીનઆવડતવાળા માણસોના હાથમાં કારભાર આવવાથી પેઢીઓ ઉડી ગયાના અનેક દાખલાઓ આપણી નજર સમક્ષ આવ્યા જ કરે છે.

શાહ ભીમશી ડુંગરશી કંપનીમાં કામ કરતાં શ્રી લછમનદાસ ગુપ્તા બી. એ., એલ્એલ્. બી., સાથે સારો પરિચય થયો અને તે મિત્રતામાં પરિણમ્યો. તેઓ આમ તો વીમાનું કામ કરતા હતા, પણ રાજ્યના અધિકારી–વર્ગમાં સારી લાગવગ ધરાવતા હતા અને અહીંના શ્રીમંત વેપારીઓની જાણપિછાણવાળા પણ હતા.

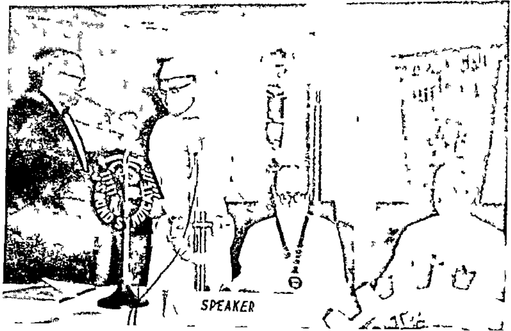
શાહ ભીમશી ડુંગરશીની કંપનીમાં કામ કરતાં બીજો મહત્ત્વનો પરિચય શેઠ બંકટલાલ બદ્રુકાનો થયો કે જેઓ રાયસાહેબ રામદયાળ ગાસીરામની પેઢીના મુખ્ય કાર્યકર્તા હતા. આ પેઢી સો–સવાસો વર્ષની જુની હતી અને સ્ટેટ બેંકના

ગેરંટીડ બ્રોકરનું કામ કરતી હતી. શ્રી બંકટલાલજી બદ્રુકા ખાદી પહેરતા, કોંગ્રેસની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેતા અને મારવાડી સમાજમાં ઘણું પ્રતિષ્ઠાભર્યું સ્થાન ધરાવતા. મુંબઈમાં તેઓ ગોપીલાલ બંકટલાલના નામથી અનાજ, તેલિબીયાં, શરાફી તથા મીઠાના અગરનું કામ કરતા હતા.

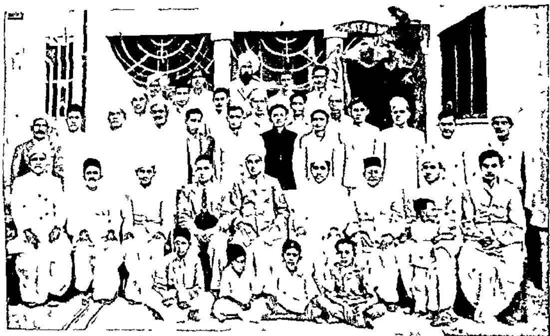
મારે શેઠ બંકટલાલજી બદ્રુકાને અવારનવાર મળવાનું થતું, કારણ કે જે વેપારમાં હું જોડાયો હતો, તેવો જ વેપાર તેઓ પણ કરતા હતા. એક વાર તેમણે અમારી પેઢી સાથે મળીને કપાસિયાની નિકાશનો મોટા કોટા મેળવવાનું નક્કી કરેલું, જો કે એ કોટા સંયોગવશાત્ મળેલો નહિ. વળી સામાજિક કાર્યપ્રસંગે પણ અમે ઘણી વાર મળતા. એકવાર શ્રી લછમનદાસ ગુપ્તાએ મને કહ્યું કે જો તમારી ઈચ્છા હોય તો શેઠ બંકટલાલજી ભાગીદારીમાં કામ કરવા રાજી છે. આથી સં. ૧૯૪૪ ના દશેરાના દિવસે અમે ત્રણ જણા ભેગા થયા અને થોડી વાતચીત થયા બાદ ત્રણેય જણાયે ભાગીદાર બની બદ્રુકા કંપનીના નામે કામ ચાલુ કરવાનું નક્કી કર્યું.

શાહ ભીમશી ડુંગરશી કંપનીમાં મને વળતર સારું મળેલ, પણ હું તે કંપનીનો રીતસરનો ભાગીદાર ન હતો, તેથી સ્વતંત્ર ભાગીદારીનું કામ પ્રાપ્ત થતાં અને શરતો પણ સારી મળતાં મેં આ રીતે ભાગીદાર તરીકે જોડાવાનું નક્કી કર્યું હતું. અહીં પણ શાહ ભીમશી ડુંગરશી કંપનીની માફક વ્યવસ્થાનો કુલ દોર મારા હાથમાં મૂકાયો હતો.

આ કારણે હું શાહ ભીમશી ડુંગરશી કંપનીમાંથી

હૈદરાબાદ રોટરી ક્લબની રૂરલ એન્ડ વેલ્ફેર કમીટી તરફથી સને ૧૯૬૨-૬૩ નો ઉત્તમ સામાજિક સેવા માટેનો શીલ્ડ રોટરી ક્લબના માજી ગવર્નર ડૉ શ્રી રામભડારી શ્રી ટોકરશી વાલજી કાપડિયાને અર્પણ કરી રહ્યા છે બાજુમાં રોટરી ક્લબના પ્રમુખ શ્રી ઈ જી તાગપોર તથા માનદ મંત્રી શ્રી પત્યગી બેઠેલા છે.

ભદુકા કાપડિયા કંપનીના કાર્યવાહકોનું સામૂહિક દૃશ્ય, સને ૧૯૪૮
ડાબેથી ચોથા એચ. ડી. ગુપ્તા, પાંચમા ભક્તલાલ ભદુકા અને છઠ્ઠા શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા બેઠેલા છે.

છૂટો થયો અને તેનું કામ શ્રી ભીમશીભાઈ ડુંગરશીને સોંપ્યું. તેમણે આ કંપનીનો સારો વિકાસ કર્યો.

સં. ૨૦૦૧ના કારતક સુદિ ૧ થી બદ્રુકા કંપનીનું કામ ચાલુ કરવામાં આવ્યું અને તે ઝડપથી આગળ વધવા લાગ્યું. આ કંપનીનો સર્વ વહીવટ મારા હસ્તક હતો, એટલે ખરીદ–વેચાણ, નાણાંકીય સ્થિતિ, નવા એજંટોની નિમણૂક વગેરે પર ખાસ ધ્યાન આપવું પડતું.

શ્રી ગુપ્તા સરકાર તથા રેલ્વેને લગતું કામ સંભાળતા તથા અંગ્રેજી પત્રવ્યવહાર પર ધ્યાન આપતા.

શ્રી બંકટલાલ તો માત્ર મૂડી રોકનારા ભાગીદાર હોઈ તેમના માથે કોઈ જવાબદારી ન હતી. તેઓ ઇચ્છામાં આવે ત્યારે પેઢીમાં આવતા અને સામાન્ય માહિતી મેળવી સંતોષ પ્રદર્શિત કરતા.

અમે પહેલા જ વર્ષે અનાજ, કઠોળ તથા તેલીબીયાંની સારા પ્રમાણમાં નિકાશ કરી અને તે કામ ઉત્તરોત્તર વધતું જ રહ્યું.

સં. ૨૦૦૪ના કારતક સુદિ ૧ થી શ્રી બંકટલાલજી બદ્રુકાના ભાઈઓ પણ આ કામમાં ભાગીદાર તરીકે જોડાયા. તે વખતે કંપનીનું નામ ‘ બદ્રુકા કાપડિયા કંપની ’ કરવામાં આવ્યું. આ વખતે આ કંપનીનું વાર્ષિક કામ લગભગ રૂપિયા દોઢ થી બે કરોડ સુધી પહોંચ્યું હતું અને હૈદરાબાદ રાજ્યના તમામ સ્ટેશનોથી અમારી કંપનીનો માલ બહારગામ ચડતો હતો

આ કંપનીએ માલોની બહારગામ ખાતે નિકાશ કરવા

અને આ રીતે મહાપ્રયાણ થશે, એવી કલ્પના તો કોઈને જ આવેલી નહિ.

આ વખતે હું લગ્નપ્રસંગ પર મુંબઈ આવેલો હતો અને જમણમાં ભાગ લેવાની તૈયારી કરતો હતો, ત્યાં આ સમાચાર મારા સાંભળવામાં આવ્યા કે મને વીજળી કરતાં પણ વિશેષ આંચકો લાગ્યો. મારું હૈયું સૂનમૂન બની ગયું. કુટુંબ કે સંસારની સર્વ વ્યક્તિઓ કરતાં પૂજ્ય ગાંધીજીનું સ્થાન મારા હૃદયમાં વધારે ઉન્નત હતું.

મેં તરત જ વિમાનમાર્ગે દિલ્હી પહોંચી જવાનો વિચાર કર્યો, જેથી તેમની સ્મશાનયાત્રામાં ભાગ લઈ શકું, પણ એટલો હતભાગી કે વિમાનની ટીકીટ મળી શકી નહિ.

તેજ રાત્રે રેડિયોમાં વ્યાખ્યાન સાંભળ્યું. અંતઃકરણમાં અત્યંત વ્યથા તથા ગમગીની હતી. પૂજ્ય બાપુજીએ ભારત તેમજ વિશ્વને માનવતા સાથે નિર્ભયતા શીખવી. અંગત મારા જીવનમાં તો તેઓ પ્રેરણાત્મક મહાન બળરૂપ હતા, તેમજ આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રાણ સિંચતા હતા. આવા પ્રાણપ્યારા બાપુજીની વસમી વિદાયમાં દેશના દરેક નાગરિકની ફરજ અને ખાસ કરીને તેમના નિકટ સહવાસમાં આવનાર તથા તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધાવાન દરેકની ફરજ આ સમયે બાપુજીએ બતાવેલ માર્ગે કંઈક કરી છૂટવાની હતી, તેમનાં અધૂરાં કાર્યોને પૂરાં કરવાની હતી. બાપુજીનો દેહ ગયો, પણ તેઓ અમર હતા. યુગ યુગ સુધી ભારત તેમજ વિશ્વ તેમને ભૂલી શકે તેમ ન હતું. પંડિત નહેરૂ તથા સરદારે આજ સંદેશો

આપ્યો. મેં બાપુજીને અંતરથી પુનઃ પુનઃ શ્રદ્ધાંજલિ આપી અને દુઃખિત મને હૈદરાબાદનો માર્ગ પકડયો.

અહીં હું કોંગ્રેસના સેવક તરીકે જાહેર રીતે બહાર પડયો ન હતો, પણ તેની પ્રવૃત્તિમાં મારો નમ્ર હિસ્સો આપ્યા કરતો હતો, તેથી ઘણા કાર્યકર્તાઓના સંપર્કમાં આવ્યો હતો અને મિત્રતા બંધાઈ હતી. ખાદી અંગેના કાર્યમાં શ્રી રામકૃષ્ણ ધૂતજી મારા ખાસ મિત્ર બન્યા હતા.

પૂજ્ય ગાંધીજીના અસ્થિવિસર્જનની ક્રિયા તા. ૧૨–૨–૪૮ના રોજ અલ્હાબાદ–ત્રિવેણીસંગમ ખાતે થવાની હતી, તેમાં અમે બધા મિત્રોએ ભાગ લેવાનો નિર્ણય કર્યો અને તે માટે ખાસ વિમાન રોકી લીધું. તા. ૧૧–૨–૪૮ના રોજ વીશ જણ અલ્હાબાદ પહોંચ્યા.

ત્યારે ઉત્તર પ્રાંતના ગવર્નર શ્રી સરોજિની નાયડુ હતા. તેમના પુત્રી લીલામણી પણ અમારી સાથે જ વિમાનમાં હતા. અહીં એટલું સ્પષ્ટ કરવું જરૂરી છે કે શ્રી સરોજિની દેવીનું નિવાસસ્થાન હૈદરાબાદમાં જ હતું અને તેમના કુટુંબીજનો ત્યાંજ રહેતા હતા.

તે સાંજે બધા નેતાઓ દિલ્લીથી તેમજ અન્ય સ્થળેથી ખાસ વિમાનમાં અલ્હાબાદ આવી ગયા હતા. લોકોનું તો પૂછવું જ શું? તાજેતરમાં કુંભમેળો પૂરો થયો હતો, તેનાં કરતાં પણ વધારે ગીર્દી જામી હતી. આશરે ૨૦ થી ૨૫ લાખની માનવમેદની આ પ્રસંગમાં ભાગ લેવા માટે ઉમટી હતી.

સાંજે સાડાપાંચ વાગ્યે શ્રી સરોજિની દેવીને મળવા

ત્રીજા દિવસે અમે હૈદરાબાદ જવા ઉપડયા, ત્યારે શ્રી સરોજિની દેવી વિમાનઘર પર અમને વિદાય આપવા આવ્યા ત્યારે તેમણે હૈદરાબાદ રાજ્યના ગાંધીસ્મારકનિધિ માટે અમને બધાને ફાળો આપવા માટે કહ્યું મારી સાથે મારાથી ઘણા સમૃદ્ધ મિત્રો પણ હતા, તેથી મારા મનમાં આવેલ ઉર્મિ મે જણાવી નહિ, પણ તે જ વખતે મનમાં વિચાર્યું કે પૂજ્ય બાપુજીની પુણ્યસ્મૃતિ નિમિત્તે તેમણે દર્શાવેલા રચનાત્મક કાર્યો માટે તન–મન–ધનથી શક્ય કાર્ય કરી છૂટવું અને એ માટે આશરે સવાલાખ રૂપિયાનો સદ્વ્યય તો કરવો જ મને જણાવતા આનંદ થાય છે કે મારી આ ભાવના પૂરી કરવાના પ્રસંગો ટુંક સમયમાં જ ઉપસ્થિત થયા કે જેનું વર્ણન મે હવે પછીના પ્રકરણોમાં કરેલું છે

અસ્થિવિસર્જન પછી થોડા જ વખતે હૈદરાબાદમાં જાહેરસભા થઈ અને તેમાં ગાંધીસ્મારકનિધિનું કાર્ય આગળ ધપાવવાનો નિર્ણય થયો તેમાં સમસ્ત રાજ્યના મંત્રી તરીકે શ્રી રામકૃષ્ણ ધૂતજી નિમાયા અને શહેરસમિતિના મંત્રી તરીકેનું કાર્ય મારા માથે આવ્યું

હું બધા કામો છોડીને આ કામની પાછળ લાગ્યો અને દુકાને દુકાને ફરવા લાગ્યો તેમાં સહુએ પોતપોતાની શ્રદ્ધા–શક્તિ મુજબ ફાળો આપ્યો ગરીબ–તવંગર સહુ કોઈ આ નિધિમાં પૈસા ભરે એવી મારી ભાવના હતી, એટલે સામાન્ય દુકાનદારો પાસે જતા પણ હું અચકાતો નહિ જેણે માત્ર એક રૂપિયો ભર્યો, તેને પણ મે ધન્યવાદ આપ્યા

આ કામ ચાર મહિના જોરથી ચાલ્યુ, તેમા શરૂઆતના દોઢ મહિનામા તો રાત્રિ–દિવસ જોયા ન હતા.

આ ફાળાનુ મુખ્ય કાર્યાલય મારી દુકાનની સામે જ હતુ, એટલે મને કામ કરવાની વધારે ફાવટ આવી હતી આવુ એક પવિત્ર કામ કરતા જે આત્મસતોષ થયો, તેનું વર્ણન શબ્દોમા થઈ શકે તેમ નથી

[૧૮]

રઝાકાર ચળવળ તથા હૈદરાબાદ રાજ્યની આઝાદી

સને ૧૯૦૬ના અરસામા મુસલમાનોના હિતોની રક્ષા કરવા માટે મુસ્લીમ લીગ નામની સસ્થા હિદમા સ્થાપવામા આવી હતી તેણે થોડા વર્ષો તો રાષ્ટ્રીય મહાસભા એટલે કોગ્રેસ સાથે મળીને કામ કર્યું, પરતુ પછીથી તેના આગેવાનો આખા રાષ્ટ્રની દૃષ્ટિએ નહિ, પણ પોતાની કોમની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા થયા અને તેમાથી કોમી વેરઝેરના બીજ વવાયા પાકિસ્તાન એ તેની જ સતત માગણીનું પરિણામ હતુ

નિઝામ રાજ્યમા ઈત્તીઆદીન મુસ્લીમ નામની સસ્થા આ ધોરણેજ કામ કરતી થઈ હતી તેના પ્રમુખસ્થાને કાસમ રઝવી નામના એક ગૃહસ્થ હતા કે જે લાતુર–ઓસમાનાબાદ જિલ્લામા વકીલનુ કામ કરતા હતા તેમની વકીલ તરીકેની કારકીર્દિ તો છેલ્લા દરજ્જાની હતી, પણ કોમી જુસ્સાને લીધે તેઓ મુસ્લીમોમા આગળ પડતા થયા હતા તેમને કોઈ વાતમા સમાધાન ખપતુ ન હતુ લડી

ભારત સરકાર નિઝામ રાજ્યની પરિસ્થિતિ પર બારીક નજર રાખી રહી હતી અને ત્યાં ખરેખર શું ચાલી રહ્યું છે? તેના ભરોસાપાત્ર સમાચાર મેળવી રહી હતી. પરિણામે તેણે નિઝામ રાજ્યમાં અમુક અમુક વસ્તુઓ મોકલવી નહિ એવું ફરમાન બહાર પાડયું હતું. આથી કપડાં, દવા તથા બીજી અનેક વસ્તુઓની તંગી જણાવા લાગી હતી અને વસ્તુઓના ભાવ ઊંચા ચડવા લાગ્યા હતા. મને યાદ છે કે એ વખતે અમે ૩૦ થી ૪૦ રૂપિયે એક ગેલન પેટ્રોલ લેતા હતા !

આ વખતે નિઝામ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી લાયકઅલી હતા. તેમને લોકો તારો કરીને જણાવતા કે રઝાકારોની સતામણીમાંથી અમને રક્ષણ આપો. વ્યાપારી મંડળના સભ્યો સાથે હું પણ તેમને ચાર-પાંચ વાર મળ્યો હતો, પરંતુ તેઓ કોઈ અસરકારક પગલાં ભરી શકતા ન હતા. ખરી વાત તો એ હતી કે તેઓ પણ મુસ્લીમ લીગના ટેકેદાર હતા, એટલે રઝાકારોને દબાવીને કહી શકે એમ ન હતા અને કદાચ કહે તો પણ રઝાકારો એવા માથાભારે થઈ ગયા હતા કે તેમનું માને તેમ ન હતા. મતલબ કે નિઝામ રાજ્યની પરિસ્થિતિ દિનપ્રતિદિન બગડી રહી હતી અને કોઈને પોતાના જાન-માલની સલામતીની લાગની ન હતી.

હવે મારી અંગત વાત કહું. આ વખતે બટુકાકાપડિયા કંપનીનું કામકાજ મોટા પાયે ચાલતું હતું, એટલે સ્થળે સ્થળે અમે ખરીદેલા માલના ઢગલાઓ પડેલા હતા. અંદાજે

તેની કિંમત રૂપિયા ૩૦ થી ૩૫ લાખની હતી. જો આ માલ સુરક્ષિત રહે, રેલ્વેમાં ચડે અને હિંદ પહોંચે તો જ તેનાં નાણાં થાય, પરંતુ જો અને તોની વચ્ચે મુશ્કેલીરૂપી મોટા પહાડો પડેલા હતા.

પ્રથમ તો માણસોની તંગી, એટલે અંદરના પ્રદેશમાં જાય કોણ અને માલ બચાવીને ચડાવે કોણ ! વળી વીમા કંપનીએ માલના વીમા લેવાના બંધ કરી દીધા હતા. બીજુ રેલ્વે પાસેથી સમયસર વેગન મળે નહિ. જ્યારે પૂછીએ ત્યારે તંગી (શોર્ટેજ)નો જ જવાબ મળ્યા કરે. અને માલ ચડ્યા પછી પણ માલગાડીઓ લુંટાય નહિ કે તેની દુર્દશા થાય નહિ, એ પણ જોવાનું ખરૂં !

ખરેખર ! અમારા માટે આ સમય કપરી કસોટીનો હતો, પણ અમે જરાયે ઢીલા પડ્યા નહિ. મેં તો બ્રહ્મદેશનું યુદ્ધ નજરે જોયેલું અને બોંબમારાની વચ્ચે પણ કામ કરેલું, એટલે રઝાકારોની લાઠીઓ, તલવારો કે બંદૂકોથી જરાયે બીતો ન હતો.

અમે ખૂબ હિંમતથી કામ લીધું અને માલને રેલ્વેમાં ચડાવવા માંડ્યો. આ વખતે ભારતમાંથી નિઝામ રાજ્યમાં માલ આવતો ન હતો, પણ નિઝામ રાજ્યમાંથી ભારતમાં માલ મોકલવાની છૂટ હતી.

એક વાર ભારત સરકારે અહીંથી નિકાશ થતા માલ પર બંધી ફરમાવેલી, પરંતુ તે વખતે અમે શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને મળેલા કે જેઓ અહીં ભારત સરકારના-

આ રીતે રઝાકારો જ્યારે ઇમરોજ પત્ર બંધ કરાવવામાં નિષ્ફળ નીવડ્યા, ત્યારે તેમણે સોય બુલાખાંનું કરપીણ ખૂન કર્યું અને તેમના હાથ, પગ તથા શરીરના અનેક ટુકડા કરી નાખ્યા. આથી અમને બધાને અત્યંત આઘાત લાગ્યો. વાત સાંભળનાર સહુને અરેરાટી ઉપજી.

બાદ આ સોય બુલાખાંની યાદ તાજી રહે તે માટે અમે ઓસ્માનિયા યુનિવર્સિટીને નિયમ મુજબ નાણાં આપીને અખબારોની ઉત્તમ વ્યક્તિને દર વર્ષે તેના નામનો ચાંદ મળે તેવી વ્યવસ્થા કરી. આ વ્યવસ્થા અનુસાર દર વર્ષે ઉત્તમ પત્રકારને નિયમિત ચાંદ અપાય છે.

તેમના ધર્મપત્ની તેમજ બે બાળકોને પાછળથી ભારત સરકારે નિયમિત માસિક મદદ આપવા માંડી, તે પહેલા અમે મિત્રો પાસેથી નાણાં ઉઘરાવીને તેમને કેટલીક સહાય કરી હતી.

નિઝામ રાજ્યની બહાર જે એકશન કમીટી બની હતી, તેના પ્રમુખ શ્રી દિગંબરરાવ બિંદુ હતા. તેમને હું મારાથી બનતી આર્થિક સહાય કરતો હતો અને અગત્યના સમાચારો પણ પહોંચાડતો હતો. ઉપરાંત જે નેતાઓ સરહદ પર રહેલા હતા અને જેમની સાથે સ્વયંસેવકોના જૂથ હતા, તેમના ક્ષેમકુશલની પણ ચિંતા કરતો હતો. આ વ્યવસ્થા જ્યારે હું મુંબઈ બે-ચાર દિવસ માટે જતો હતો, ત્યારે ત્યાંથી બારોબાર થતી હતી.

અહીં મારે એટલું સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે જેમ

હિંમત, સાહસ અને કુનેહને લીધે મારા વ્યવસાયનો વિકાસ થઈ રહ્યો હતો, તેમ સાર્વજનિક કાર્યોમાં નિઃસ્વાર્થ ભાવે બનતો ફાળો આપવાની પ્રવૃત્તિને લીધે કોંગ્રેસ આગેવાનો સાથેના મારા સંબંધોનો વિકાસ પણ થઈ રહ્યો હતો.

સરદાર પટેલને જ્યારે એમ લાગ્યું કે હવે ગુમડું પાકી ગયું છે, ત્યારે તેનું ઓપરેશન કરવા માટે તેઓ તૈયાર થયા અને તેમણે તા. ૧૭–૯–૪૮ના રોજ ચાંપતાં પોલીસ પગલાં લીધાં.

ભારતીય સૈનિકો, રણગાડીઓ (ટેંકો) તથા વિમાનોએ નિઝામ રાજ્યમાં પાંચ સ્થળેથી પ્રવેશ કર્યો. નિઝામની ફોજે તથા રઝાકારોએ તેનો સામનો કર્યો, પણ કયાં રાજા ભોજ અને કયાં ગાંગો તેલી! ભારતના સમર્થ કેળવાયેલા સૈનિકો અને તેના વિશાળ શસ્ત્રસરંજામ આગળ તેમનું ચાલે શું! માત્ર ત્રણ દિવસમાં જ તેમનો સામનો તૂટી પડયો અને નિઝામે શરણાગતિ સ્વીકારી! ત્યાર બાદ થોડા દિવસ સુધી જીલ્લાઓમાં છૂટી છવાઈ લડાઈ ચાલુ રહી હતી, પણ તેનું કંઈ મહત્ત્વ ન હતું. આ લડાઈમાં ઘણા રઝાકારો માર્યા ગયા કે નાશી છૂટયા! ખોટા ધર્મઝનુન અને અવિચારી પગલાંનું આખરી પરિણામ કેવું આવે છે, તે આ પરથી સમજી શકાશે.

નિઝામ રાજ્યમાં પોલીસ પગલાં લેવાયાં, તેના ચાર દિવસ પહેલાં હું મુંબઈ ગયો હતો, એટલે ત્યાંની પરિસ્થિતિ અંગે ચિંતા થતી. તેમાં વળી જાતજાતની અફવાઓ આવતી, એટલે મનમાં વસવસો રહ્યા કરતો. પરંતુ હૈયે એટલી હામ

આ પ્રસંગે ખાસ આગમન થયું છે. (મારો પોષાક રાષ્ટ્રીય, તેથી પણ કોઈ નેતા માની શકે) તે અહીંથી પસાર થઈ રહ્યા છે, એટલે તેઓ ભારતમાતાકી જયના પોકારો કરવા લાગ્યા અને મારી મોટર પર પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યા. હું તો તદ્દન નાનો માણસ અને મારું સ્વાગત આ રીતે હોય નહિ, પણ સંયોગો જ એવા બન્યા કે ઐતિહાસિક પ્રવેશ–મહોત્સવમાં મારું પણ આ રીતે સુંદર સ્વાગત થયું!

ઓફિસે પહોંચ્યા બાદ હું સિકંદરાબાદ જવા નીકળ્યો કે જ્યાંથી ભારત સરકારનું લશ્કર દાખલ થવાનું હતું. મેં મુંબઈથી જ મારી સાથે લીધેલા પુષ્પોના કરંડિયાનો આ પ્રસંગે ઉપયોગ કર્યો. લગભગ ત્રણ–ચાર માઈલના અંતર સુધી હું પુષ્પો વેરતો જ ગયો.

લગભગ ૩–૩૦ વાગતાં લાંબી લાંબી કતારોમાં ભારત સરકારનું વિજયી લશ્કર શસ્ત્રસરંજામ સાથે સિકંદરાબાદમાં દાખલ થયું, તે વખતે લોકોએ જે હર્ષનાદો કર્યા, જે પુષ્પો ઉછાળ્યા તથા ઉલ્લાસનાં જે દૃશ્યો ખડાં કર્યાં, તે કદી પણ ભૂલી શકાશે નહિ. આજે પણ મારા સ્મરણપટમાં એ બધાં દૃશ્યો જેવાં ને તેવાં તાજાં જ છે.

[૧૯]
ખેડૂતસંમેલન તથા ગાંધીવિદ્યાલય

ભારત ખેતીપ્રધાન દેશ હોવા છતાં વિદેશી સરકારે ખેતીના પ્રશ્ન પર જોઈએ તેવું લક્ષ આપેલું નહિ. ભારત

આઝાદ થયા પછી દેશની સર્વાંગીણ ઉન્નતિ માટે વિચારણા ગતિમાન થઈ. એ રીતે કચ્છ-મુંદરા તાલુકામાં ખેડૂતોના પ્રશ્ન પર રાજ્યનું ધ્યાન ખેંચવા અને ખેતીવિષયક સુધારાઓની ચર્ચા કરવા એક કચ્છપ્રદેશ ખેડૂતસંમેલન યોજવાનો કેટલાકને વિચાર સ્ફુર્યો.

આ સંમેલન ક્યાં ભરવું ? તે અંગે નિર્ણય કરવા હું કચ્છમાં ગયો, ત્યારે મારે મુંદરાના ડૉક્ટર શ્રી વાઘજીભાઈ સોલંકી સાથે ચર્ચા થઈ. અમે બંનેએ ખેતી વિકાસના કાર્ય માટે અહીં ટ્રેક્ટર રાખી નવી પદ્ધતિએ ખેતી કરવાનું નક્કી કર્યું. પછીથી ડૉ. ખીમજીભાઈ જેવત ઘરોડ પણ આ વિચારમાં સામેલ થયા અને અમે ત્રણે યે મળીને કચ્છ ખેતી વિકાસ કંપનીના નામથી કામ શરૂ કર્યું.

એ વખતે કચ્છ કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી ભવાનજી અરજણ ખીમજી હતા, તેમના હાથે મુંદરા શહેરના ખેતરમાં ઉદ્‌ઘાટન કરાવ્યું અને જાહેર પ્રજાની સમક્ષ જ એ ટેક્ટર ચાલુ કરવામાં આવ્યું. આ પ્રયોગમાંથી ખેતીની સુધારણા અંગે જે વિચારો સ્ફુરે તે અમારે કચ્છ તથા ભારતની જનતા સમક્ષ મૂકવા એવી ધારણા હતી. આ રીતે ખેડૂતસંમેલનને મૂર્ત સ્વરૂપ અપાયું અને ત્યારે જ મેં એ સંમેલન પત્રીમાં ભરવાનું આમંત્રણ આપ્યું. પછી તે માટે રીતસર સમિતિઓ નીમાઈ અને તેણે સ્વાગતપ્રમુખ તરીકે મારી ચૂંટણી કરી.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરી દઉં કે મુંદરા તથા પત્રી ગામમાં ટ્રેક્ટરથી ખેડૂતોની જમીન ખેડાઈ, તેમાં ઉપજ લોઢી

થઈ, પણ ટ્રેકટરનુ કામ વિશેષ ચાલ્યુ નહિ તે માર્શલ ૪૦ હોર્સ પાવરનુ ટ્રેકટર પછીથી મે બોધનમા ભારત કૃષિ કો લીમીટેડ માટે મગાવી લીધુ બોધનની વિશેષ હકીકત મે એકવીશમા પ્રકરણમા જણાવેલી છે

ખેડૂતસમેલનના પ્રમુખનો તાજ સમાઘોઘાનિવાસી રાયબહાદુર શેઠ શ્રી વીરજી ડાયાભાઈના મસ્તકે મૂકાયો અને મત્રીઓ તરીકેની પસદગી શ્રી શીવજી નથુભાઈ છેડા, શ્રી ખીમજી જેતસ ધરોડ, જાડેજા રઘુવીરસિહ ભગવતસિહ ને વાઘજીભાઈ સોલકી તથા શ્રી માર્કડરાય મહેતા પર ઉતરી આ બધા સમાજના ચુનદા કાર્યકર્તાઓ હતા અને સારી લોકપ્રિયતા મેળવી ચૂકયા હતા

મે અગાઉ ગામના મોખરે જે જમીન વેચાતી લઈ રાખી હતી, તેની બાજુમા આ સમેલન ભરાયુ તેનુ ઉદ્ઘાટન તે વખતના ગુજરાત કોગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ દેશાઈ (હાલના ગુજરાતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી હિતેન્દ્ર દેશાઈના પિતાશ્રી)ના વરદ હસ્તે કરાવ્યુ તેઓશ્રીનુ તથા સમેલનના પ્રમુખ શેઠ શ્રી વીરજી ડાયાભાઈનુ સ્વાગત ઘણુ દબદબાથી કરવામા આવ્યુ આ પ્રસગે પધારેલા સર્વ મહેમાનોની સરભરા પત્રી વીશા ઓસવાળ હિતવર્ધક સમાજ તથા ગામના મહાજને ખૂબ ઉત્સાહથી કરી

આ સમેલનનુ કાર્ય બે-ત્રણ દિવસ ચાલ્યુ તેમા મે 'વાવે તેની જમીન' નો પ્રસ્તાવ મૂક્યો હતો તેના પર ખૂબ ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ હતી આખી રાત ભાષણો થયા પછી પ્રાતઃકાળના પાચ વાગતા તે પ્રસ્તાવ મજૂર થયો હતો

આ વખતે આસપાસના ગામોમાંથી ઘણા ઓસવાળ બંધુઓ પધારેલા હોવાથી મારા માતુશ્રીને એવી ઈચ્છા થયેલી કે આપણે આપણા તરફથી આ બધા ધર્મબંધુઓને જમાડીએ. ત્યારે મેં જણાવ્યું કે આપણે ૭૦૦–૮૦૦ ધર્મબંધુઓને જમાડીએ તે કરતાં સહુની મહેમાનગત કરીએ તો શું ખોટું ? એ પણ આપણા ભાઈઓ જ છે ને ? અને સંમેલનના વળતા દિવસે ગામવાસીઓ, હરિજનો તથા સંમેલનના ભાઈઓ મળીને ૪૦૦૦ માણસોનો જમણવાર કરેલો. તેથી મારા માતુશ્રીને તથા અમારા કુટુંબીજનોને ખૂબ સંતોષ થયેલો.

એકંદર આ ખેડૂત–સંમેલન સફળતાને વરેલું અને અરસપરસની ભાઈચારાની લાગણી વધારવા માટે ઉપયોગી નીવડેલું. તે સાથે પત્રીનું નામ કચ્છની બહાર પણ ઉજ્જવળ ખ્યાતિને પામેલું.

અહીં બીજી વાત એ પણ કહી દઉં કે પૂજ્ય ગાંધીજીની પુણ્યસ્મૃતિ નિમિત્તે મેં જે રકમ ખર્ચવાનો મનમાં સંકલ્પ કર્યો હતો, તે બને તેટલો વહેલો પૂરો કરવાની મારી ભાવના હતી. કાલ કેવી ઉગશે, તેની કોને ખબર ? શરીર બગડ્યું, સંયોગો પલટાયા કે બીજી કોઈ અડચણો ઊભી થઈ, તો મનની મનમાં રહી જાય. આજનું કામ કાલ પર મુલતવી રાખવું, એ વાસ્તવમાં એક જોખમ છે; કારણ કે તેમાં નહિ ધારેલી અને નહિ કલ્પેલી એવી અનેક મુશ્કેલીઓ ઊભી થવાનો સંભવ રહે છે અને તેમ થતાં કામ જે સ્વરૂપે કરવા ધાર્યું હોય તે સ્વરૂપે થતું નથી, અથવા તો ખોરંભે પડે છે.

વળી પૈસા ખર્ચવા તે સમજી–વિચારીને ખર્ચવા એવો મારો આગ્રહ ખરો, એટલે તે અ ગે ઠીક ઠીક મનોમથન થયુ શિવરામપલ્લીમા સર્વોદયટ્રસ્ટ સ્થાપન કરવાનો તેમ ગ્રામ સેવાકેન્દ્ર સ્થાપન કરવાનો પૂજ્ય વિનોબાજીની પ્રેરણાથી મે નિર્ણય લઈ લીધેલ, તેની વિગત વીશમા પ્રકરણમા છે ઉપરાત મારી દૃષ્ટિ જન્મભૂમિ ઉપર પણ પડી કે જ્યા મારી બાલ્યાવસ્થામા મે અનેક પ્રકારના સ્વપ્ના સેવેલા હતા ત્યા સ ૧૯૨૮મા 'શ્રી પત્રી વીશા ઓશવાળ હિતવર્ધક સમાજ' ના નામથી એક સ સ્થા સ્થપાયેલી હતી અને તે માદાની માવજત, પુસ્તકાલય, વિનયમ દિર વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ચલાવતી હતી તેમા વિનયમ દિર માટે જોઈતી જગા ન હતી, વળી આર્થિક સ કડામણને કારણે તેનો જોઈએ તેવો વિકાસ થતો ન હતો એટલે મે તેમને સૂચના કરી કે 'જો તમે આ સમાજનુ કોમી સ્વરૂપ બદલીને **'શ્રી પત્રી સર્વોદય સમાજ'** નામની સાર્વજનિક સ સ્થા કરો અને તમામ કોમોના માણસો તેના સદસ્ય થઈ શકે તથા સેવા આપી શકે એવી જોગવાઈ રાખો તથા વિનયમ દિરને **'ગાધી વિદ્યાલય'**નુ નામ આપો અને તેમા હરિજન બાળકોને પણ દાખલ કરો તો હુ મારી અ૫ નમ્ર સેવા સાથે આર્થિક મદદ કરવા તૈયાર છુ'

આ શરતો એક કોમી સ સ્થાના બધા કાર્યકર્તાઓને તો ન જ રુચે, એ દેખીતુ છે પર તુ મે રૂબરૂમા સમજા વ્યુ કે 'હવેની આપણી સેવા સમગ્ર ગામ અ ગે કરીશુ તો તે વધારે દીપી નીકળશે હુ આ મ ડળમા શરૂઆતથી જ સાથે

દક્ષિણ ભારત હિન્દી પ્રચાર સભાની ૧૯૬૪-૬૫ની કારોબારી સમિતિ સાથે બેઠેલી વ્યક્તિઓમા ડાબી બાજુથી પાચમા મદ્રાસના કાર્યવાહક પ્રમુખશ્રી આયગર તથા તેની બાજુમા જમણી બાજુથી છઠ્ઠા સભાના ખજાનચી શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા બેઠેલા છે.

કચ્છ-પત્રી સર્વોદય સમાજના કાર્યકર્તાઓ સાથે.
સને ૧૯૪૯-૫૦

છું, તેમ આમાં મારી અંગત કશી શરત નથી. આ શાળામાં રૂ. ૧૦૦૦૦ (દશ હજાર) આપે તેની સાથે દાતાનું નામ જોડવાની જાહેરાત તો મંડળે અગાઉથી જ કરેલી છે, છતાં હું મારું નામ તેની સાથે જોડવા ઇચ્છતો નથી કે મારું કોઈ પ્રકારનું અંગત વર્ચસ્વ રહે એવી શરત પણ મૂકતો નથી. મારી ભાવના તો માત્ર એટલી જ છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીના સિદ્ધાંતો પ્રમાણે આપણને જીવન જીવવાની પ્રેરણા મળતી રહે અને સમગ્ર ગામનું ભલું થાય, એ રીતે આપણે કામ કરી શકીએ.'

આટલી સમજાવટ પછી મારી શરતનો સર્વાનુમતે સ્વીકાર થયો અને સં. ૨૦૦૬ના કારતક વદિ અમાસ તા. ૨૦–૧૧–૪૯ના રોજથી પૂજ્ય ગાંધીજીએ ચીંધેલ સર્વોદયના માર્ગને અપનાવી સંસ્થાની કાયાપલટ કરવામાં આવી. ત્યારથી તેનું નામ '**શ્રી પત્રી સર્વોદય સમાજ**' રાખવામાં આવ્યું.

આ સંસ્થાને ત્રણ–ચાર ટુકડે મેં રૂપિયા ૫૩૦૦૦) આશરેની સહાય કરી તથા ગામના પ્રવેશસ્થાનમાં મોખરે જ મારી ૧૬ એકર જેટલી જમીન હતી, તેમાથી એક ભાગની જમીન તે વખતના કોંગ્રેસના પ્રમુખ શ્રી ગુલાબશંકર ધોળકિયાના પ્રમુખપદે ભરાયેલી જાહેર સભામાં વિધિપૂર્વક અર્પણ કરી તથા પત્રી સર્વોદય સમાજનું વિધિ પૂર્વક નામકરણ કરી સૌ પત્રીવાસી જનોને સદસ્યતા આપી. આ રીતે ગામડામાં એક ધાર્મિક કોમી સંસ્થાએ સર્વોદયનું સાર્વજનિક રૂપ ધારણ કર્યું અને શાળામાં હરિજન બાળકોને અપનાવ્યા, એ દાખલો કચ્છ–ગુજરાતમાં પણ પહેલો જ બન્યો.

તેમનો મનસુબો હતો. પણ લોકો તેમની આ રીતરસમથી ત્રાસ પોકારી ગયા હતા. આ બધું જોઈ પૂજ્ય વિનોબાએ વિચાર્યું કે જો સ્વેચ્છાએ ભૂદાન થાય તો જ આનો રસ્તો નીકળે. અને તેમણે અહીંથી ૨૭ માઈલ દૂર પોચમપલ્લી પહોંચ્યા પછી જાહેરસભામાં ભૂમિની માગણી કરી. શ્રી રામચન્દ્ર રેડ્ડીએ ખુશીથી પોતાની ૧૨૫ એકર ભૂમિનું પ્રથમ દાન કર્યું અને ભૂમિવિહોણા લોકોને તે જ ભૂમિ આપી દેવામાં આવી.

ત્યારબાદ ગ્રામદાન, જીવનદાન, શ્રમદાન, સંપત્તિદાન, બુદ્ધિદાન વગેરેની યોજના કરી તેઓ સામાજિક ક્રાંતિ લાવવા સમર્થ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. તેમની આ પ્રવૃત્તિઓનું નિમિત્ત ગ્રામસેવાકેન્દ્ર શિવરામપલ્લી બન્યું. આ વસ્તુ તેમણે ઘણી વાર સભાઓમાં સ્વમુખે પ્રકટ કરેલી છે.

આજે આ આશ્રમમાં બધા કાર્યકર્તાઓ રચનાત્મક કાર્યોમાં મન પરોવી રહ્યા છે અને કુદરતી ઈલાજનું દવાખાનું, ખેતીસુધાર, તથા ગ્રામઉદ્યોગો ચલાવી રહ્યા છે કે જેમાં કંતાઈ, વણાટ, તેલની ઘાણી, હાથછડના ચોખા, ચટાઈનું વણાટકામ, હાથકાગળ, કુંભારકામ, લુહારકામ, ખાતર, હાડકાંનું ચૂરણ આદિ કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં હાથ ઉદ્યોગ પહેલાં કરતાં મંદ પડ્યા છે, કારણ કે મોટી મીલોની હરીફાઈમાં ઊભા રહેવાનું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં તેનાથી ઊંચ–નીચ જાતિના ભેદ વિના ૩૦ થી ૪૦ વ્યક્તિઓનું પોષણ થાય છે.

રોની એક સભા મળી અને તેણે શિવરામપલ્લી આશ્રમ ખાતે સંમેલન ભરવાનું નક્કી કરી અખિલ ભારતીય સર્વોદય સંમેલનને વિધિસર આમંત્રણ મોકલી આપ્યું તથા પૂજ્ય વિનોબાને અમારા તરફથી પ્રતિનિધિઓ મળવા ગયા.

ત્યારે તેમણે પગપાળા યાત્રા કરવાનો નિર્ણય લઈ લીધો હતો અને સેવાગ્રામથી અહીં પગપાળા આવવાનું કઠિન હતું, એટલે તેમણે અહીં આવવા માટે ખાસ ઉર્મિ બતાવી નહિ, પરંતુ અહીંના પ્રતિનિધિઓએ તેમને ભાર પૂર્વક કહ્યુ કે 'પ્રેમના પ્રયોગોમાં આપ આવો તો જ અમે ઉત્સાહિત થઈ શકીશું' અને પ્રેમવશ તેઓ સંમત થયા. ત્યારબાદ પગપાળા યાત્રા કરીને અહીં પધાર્યા આ પ્રસંગે મને આઠ દિવસ તેમની સેવા કરવાની તક મળી.

આ સર્વોદયસમેલનમાં પૂજ્ય વિનોબાએ પંચવિધ કાર્યક્રમનું એક સૂત્ર ઉચ્ચાર્યું 'अंतःशुद्धिः बहिःशुद्धिः श्रमः शान्तिः समर्पणम् । એટલે કે જાતની શુદ્ધિ, આસપાસની સ્વચ્છતા, મહેનતુ જીવન, શાંતિ અને તે માટે જીવન સમર્પણ કરવાની તૈયારી

અહીંથી તેઓ પગપાળા પ્રવાસ કરતા તેલંગાણાના સામ્યવાદી વિસ્તારમા ગયા કે જ્યાં સામ્યવાદીઓ હિંસક રીતે જમીનની વહેંચણી કરી સમાનતા સ્થાપવા માગતા હતા. ચીનમાં સામ્યવાદીઓએ ઉત્તરના યેનાન પ્રાંતમાં કર્યું, તે રીતે તેલંગાણામાં પોતાની રીતને સફળ કરી બતાવી આખા હિંદુસ્તાનમાં સામ્યવાદી ક્રાંતિનો ઝંડો ફરકાવવાનો

તેમનો મનસુબો હતો. પણ લોકો તેમની આ રીતરસમથી ત્રાસ પોકારી ગયા હતા. આ બધું જોઈ પૂજ્ય વિનોબાએ વિચાર્યું કે જો સ્વેચ્છાએ ભૂદાન થાય તો જ આનો રસ્તો નીકળે. અને તેમણે અહીંથી ૨૭ માઈલ દૂર પોચમપલ્લી પહોંચ્યા પછી જાહેરસભામાં ભૂમિની માગણી કરી. શ્રી રામચન્દ્ર રેડ્ડીએ ખુશીથી પોતાની ૧૨૫ એકર ભૂમિનું પ્રથમ દાન કર્યું અને ભૂમિવિહોણા લોકોને તે જ ભૂમિ આપી દેવામાં આવી.

ત્યારબાદ ગ્રામદાન, જીવનદાન, શ્રમદાન, સંપત્તિદાન. બુદ્ધિદાન વગેરેની યોજના કરી તેઓ સામાજિક ક્રાંતિ લાવવા સમર્થ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. તેમની આ પ્રવૃત્તિઓનું નિમિત્ત ગ્રામસેવાકેન્દ્ર શિવરામપલ્લી બન્યું. આ વસ્તુ તેમણે ઘણી વાર સભાઓમાં સ્વમુખે પ્રકટ કરેલી છે.

આજે આ આશ્રમમાં બધા કાર્યકર્તાઓ રચનાત્મક કાર્યોમાં મન પરોવી રહ્યા છે અને કુદરતી ઈલાજનું દવાખાનું, ખેતીસુધાર, તથા ગ્રામઉદ્યોગો ચલાવી રહ્યા છે કે જેમાં કંતાઈ, વણાટ, તેલની ઘાણી, હાથછડના ચોખા, ચટાઈનું વણાટકામ, હાથકાગળ, કુંભારકામ, લુહારકામ, ખાતર, હાડકાંનું ચૂરણ આદિ કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં હાથ ઉદ્યોગ પહેલાં કરતાં મંદ પડ્યા છે, કારણ કે મોટી મીલોની હરીફાઈમાં ઊભા રહેવાનું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં તેનાથી ઊંચ-નીચ જાતિના ભેદ વિના ૩૦ થી ૪૦ વ્યક્તિઓનું પોષણ થાય છે.

શ્રી વેજાભાઈ બાલનિવાસમાં શ્રી મોરારજી દેશાઈ પધાર્યા તે વખતનું દ્રશ્ય.

નિરગામપરશી ગ્રામસેવા કેન્દ્રમાં કુદરતી ઉપચાર વિભાગના કાર્યકર્તાઓ સાથે. વચ્ચે સર્વોદય ટ્રસ્ટના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી શ્રી રોકડભાઈ ઊભેલા છે.

રાષ્ટ્રપતિ રાજેન્દ્રબાબુ સાથે
(૧) હૈદરાબાદના સર્વોદય કાર્યકર્તાઓ સાથે. (૨) ગિરગામપટ્ટીમાં

ભારતના અગ્રેસર નેતાઓ અવારનવાર હૈદરાબાદ આવે છે, તે આ ગ્રામસેવાકેન્દ્ર જોઈ ને પ્રસન્ન થાય છે અને તેને નવાં નવાં કામોની પ્રેરણા કરતા રહે છે. વચ્ચે રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદજી અહીંની મુલાકાતે પધાર્યા, ત્યારે ઘણા જ ખુશ થયા હતા અને આવું કાર્ય ગામડે ગામડે ચાલે તો જ આઝાદીનો ખરો સ્વાદ લઈ શકાશે, એવો અભિપ્રાય તેમણે વ્યક્ત કર્યો હતો. આ પ્રસંગની ૧૨૦૦ ફીટ જેટલી ન્યુઝરીલ સરકારના ન્યુઝ રીલીઝ વિભાગ તરફથી લેવાઈ હતી.

ધીમે ધીમે આશ્રમ પાસે ૩૨ એકર જમીન થયેલી, પણ તેમાં ૮ એકર જમીન નકામી હતી, તેને તરી કરવાની મહેનત પણ હવે સફળ થઈ છે. વિશેષમાં સરકાર તરફથી પશુપાલન માટે ૫૦ એકર સૂકા ઘાસવાળી ચરાઉ જમીન પણ મળેલી છે.

આવાં કાર્યોમાં સમય જાય છે, ત્યારે મારો આત્મા સવિશેષ જાગે છે, અને અપૂર્વ આનંદ અનુભવે છે.

દશ વર્ષ ગ્રામસેવાકેન્દ્રમાં રહ્યા પછી શ્રી રામકૃષ્ણ ધૂતજીએ આશ્રમ છોડ્યો, પરંતુ તેઓ મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી તરીકે તો ચાલુ જ રહ્યા. ત્યારબાદ છ મહિને અહીં શ્રી પ્રભાકરજી આવ્યા કે જેઓ સેવાગ્રામ–વર્ધામાં પૂજ્ય બાપુજી સાથે વર્ષો સુધી રહેલા હતા. તેમને ભૂદાન–ગ્રામદાન માટે પૂજ્ય વિનોબાએ તેમના પ્રતિનિધિ તરીકે આંધ્રમાં મોકલ્યા હતા. તેમના આવ્યા પછી આંધ્રમાં ભૂદાન–ગ્રામદાન માટે

ખામ સર્વોદય મ ડળ સ્થાપ્યુ અને તેના પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી તેમને સોપવામા આવી તેમનો જન્મ આશ્રમા જ થયેલ, વળી તેઓ બાલબ્રહ્મચારી, શાંત, ગ ભીર અને વિદ્વાન હોઈ શિવરામપલ્લીની આશ્રમને ઘણુ બળ તથા માર્ગદર્શન મળ્યુ તેઓ શિવરામપલ્લી ગ્રામસેવાકેન્દ્રમા જ રહે છે અને સર્વોદયનિમિત્તે આંધ્ર રાજ્ય તેમજ અન્ય સ્થળે પ્રવાસ પણ કરે છે

શ્રી પ્રભાકરજીએ આશ્રમની પ્રવૃત્તિમા સતત તન્મયતા દાખવી તેનો સુદર વિકાસ કર્યો છે તેમની પ્રેરણાથી અહી ‘ ગ્રામ સ્વરાજ્ય વિદ્યાલય ’ શરૂ થયુ છે અને તેમા ગ્રામસેવકો તૈયાર કરવામા આવે છે તે સાથે બાળકોને શિક્ષણ આપવા બાળવાડી, મહિલાઓને શિક્ષણ આપવા મહિલામ ડળ વગેરે પ્રવૃત્તિ શરૂ થયેલ છે ઉપરાંત ‘ પચાયત રાજ્ય તાલિમ કેન્દ્ર ’ પણ શરૂ થયુ છે અને તેમા સરપચોને તાલીમ આપવામા આવે છે

તા ૭–૭–૬૫ના રોજ શ્રી રામકૃષ્ણ ધૂતજી પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા તથા ધર્મપત્નીની તબિયતની અસ્વસ્થતાના કારણે મેનેજીગ ટ્રસ્ટીની જવાબદારીમાથી છૂટા થયા, ત્યારે અમે બધાએ તેમનો ખૂબ ખૂબ આભાર માન્યો અને આ ભાર હવે પછી મારે ઊચકવો એમ સભામા નક્કી થયુ આ સભામા શ્રી રઘુનાથ દોત્રેજી કે જેઓ આ ટ્રસ્ટના એક ટ્રસ્ટી છે, તેમ બાપુજી અને પૂજ્ય વિનોબાના બહુ જુના સાથી છે અને અખિલ ભારતીય ગાધી સ્મારકનિધિમા મુખ્યમ ત્રી તરીકે કામ કરી ચૂકેલા છે, તેઓ હાજર રહ્યા

હતા અને ખાસ માર્ગદર્શન આપ્યુ હતુ સર્વસેવાસઘના મુખ્યમત્રી શ્રી રાધાકીશનજી પણ આ સભામા હાજર હતા

આ રીતે તા ૭–૭–૬૫ થી આ કાર્યની જવાબદારી હુ યથાશક્તિ સભાગી રહ્યો છુ અહી હજી ઘણુ કાર્ય કરવા જેવુ છે, તે પૂરુ કરવાનો દિલમા ઉમગ છે હાલ તો આ કાર્ય અગે પૂજ્ય બાપુજીના વિચારોને અમલમા મૂકનાર સેવકોના સત્સગનો લાભ મળે છે અને તેથી જીવનમા જાગૃતિ અનુભવાય છે

આ પ્રકરણ પૂરુ કરતા એ પણ જણાવી દઉ કે પૂજ્ય ગાધીજીની પુણ્યસ્મૃતિ નિમિત્તે મે રૂ સવા લાખ ખર્ચવાનો મનથી જે સકલ્પ કર્યો હતો, તેથી પણ કઇક અધિક રકમ હુ સમયસર ખર્ચી શક્યો હતો અને એ રીતે મારો સકલ્પ પૂરો થતા મે જીવનની કૃતાર્થતા અનુભવી હતી

[૨૧]

સર્વોદય વિચારપ્રચાર ટ્રસ્ટ

વૈદિક ઋષિઓએ 'सर्वे वै सुखिन. सन्तु–સર્વે પણ સુખી થાઓ !' એ શબ્દોમા સર્વના કલ્યાણની ભાવના પ્રકટ કરેલી છે ભગવાન મહાવીરે પણ 'मित्ती भूएसु कप्पए–સર્વે જીવો સાથે મૈત્રી કેળવવી ઘટે' એ શબ્દોમા સર્વની સાથે પ્રેમભર્યુ સમાન વર્તન રાખવાની ઘોષણા કરેલી છે ભારતના અન્ય મતો પણ 'સહુનુ ભલુ થાઓ' એ ભાવના જુદા જુદા સ્વરૂપે રજૂ કરતા જ રહ્યા છે

વર્તમાન યુગના સર્વ સંયોગોનો વિચાર કરીને રસ્કિને કહ્યુ કે 'જે મનુષ્ય બધાથી નીચો છે, તેને ઉપર લાવવાની કોશીષ કરવી જોઈએ પહેલો પ્રયત્ન આ જ થવો ઘટે'

પૂજ્ય બાપુજીને આ વિચાર ખૂબ સ્પર્શી ગયેલો ત્યારબાદ મનોમંથન કરતા તેમણે પોતાના જીવનની સારભૂત શિક્ષા તરીકે 'સર્વોદય' શબ્દની યોજના કરી સર્વોદય એટલે સર્વનો ઉદય, સર્વની ભલાઈ તે જાતિ તથા વિચારભેદનુ ઉન્મૂલન કરે છે અને રચનાત્મક કાર્ય દ્વારા વર્ગહીન સમાજ નિર્માણનો પ્રયત્ન કરે છે

પૂજ્ય ગાંધીજીના મહાપ્રયાણ પછી એક વર્ષે સેવા ગ્રામમા તેમના અનુયાયીઓનુ એક મોટુ સંમેલન ભરાયુ તેમા શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂ પણ હાજર હતા ત્યા પૂજ્ય વિનોબાની પ્રેરણાથી સર્વોદય સમાજની સ્થાપના થઈ અને સર્વોદયની ભાવનાનો વિશેષ પ્રચાર થવા લાગ્યો મને પોતાને સર્વોદયનો વિચાર ખૂબ જ ગમી ગયેલો અને જો હુ તેના પ્રચારમા યતકિંચિત્ ફાળો આપી શકુ તો જીવન ધન્ય બનશે, એમ માનેલુ

ત્યારબાદ પૂજ્ય વિનોબાએ તેલુગુ ભાષામા ભૂદાન પત્ર શરૂ કરવાની પ્રેરણા કરતા મને સર્વોદય વિચારપ્રચાર ટ્રસ્ટ નો વિચાર સૂઝયો અને રૂા ૩૦૦૦૦) ત્રીશ હજાર બાલાજી સીવનાગયન એન્ડ ટોકરશી લાલજી જોઈન્ટ કંપની તરફથી તે માટે જુદા કાઢી ખાસ ટ્રસ્ટ કર્યુ

તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ રાષ્ટ્રપિતા પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીએ

ભાષણો, લખાણો તથા પુસ્તકો દ્વારા જે વિચારો રજૂ કરેલા છે, તેનો પ્રચાર કરવાનો રાખ્યો સાથે તેમણે દર્શાવેલા રચનાત્મક કાર્યો કરવાની પણ જોગવાઈ રાખી

આ ટ્રસ્ટનુ ઉદ્ઘાટન તા ૧૯–૫–૧૯૫૬ ના રોજ હૈદરાબાદ રાજભવન ખાતે તે વખતના મુખ્ય પ્રધાન શ્રી રામકીશન રાઓના શુભ હસ્તે થયુ અને તેણે કાર્યકર્તાઓમા ઉત્સાહનો સારો સચાર કર્યો આ ટ્રસ્ટ તરફથી તેલુગુ ભાષામા ભૂદાન પત્ર શરૂ કરવા માટે તે અગે નિમાયેલી સમિતિને રૂા ૨૫૦૦ આપવામા આવ્યા આ પત્ર આજે ચાલુ છે

ત્યારબાદ ગાધીભવનના સચાલકો તરફથી પાચ ઓરડાઓ આપવામા આવ્યા કે જ્યા તે વખતના રાજ્યપાલ શ્રી ચદુલાલ ત્રિવેદીના શુભ હસ્તે 'ગાધી જ્ઞાનમદિર' ખુલ્લુ મૂકવામા આવ્યુ તેમા પૂજ્ય બાપુજીએ લખેલા દરેક ભાષાના પુસ્તકો તથા સર્વોદયને લગતુ સાહિત્ય સઘરાયેલુ છે અને એક વચનાલય પણ જોડાયેલુ છે

આ ટ્રસ્ટ તરફથી પૂજ્ય બાપુજીએ લખેલ 'નઈ તાલીમ' અને 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ' નામના બે પુસ્તકોનો તેલુગુ અનુવાદ રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રબાબુના શુભ હસ્તે સુદર સમારોહપૂર્વક પ્રકટ કરવામા આવ્યો છે

ત્યારબાદ સર્વોદયને લગતા સાહિત્યનુ વેચાણ કરવાનુ કામ હાથ ધરવામા આવ્યુ અને તેની જવાબદારી શ્રી ખીરચદ ચોધરીને સોપાઈ તેઓ કુશળ વ્યવસ્થાપક હોઈ આ કાર્ય સારી રીતે ચાલવા લાગ્યુ હાલ આ ટ્રસ્ટ તરફથી

ખાદીભંડાર, સલારજંગ મ્યુઝિયમ, રવીન્દ્ર ભારતી, બાગે ચામ (પબ્લીક ગાર્ડન), તાજમહાલ હોટેલ, તેમજ રેલ્વે સ્ટેશનો પર ખાસ સ્ટોલો મારફત પુસ્તક–વેચાણનું કામ ચાલી રહ્યું છે. તે નજીકના ભવિષ્યમાં જ બહુ સારો વિકાસ પામશે, એવી મારી ધારણા છે.

આ ટ્રસ્ટને પ્રાપ્ત થયેલા ઓરડાઓમાં પૂજ્ય વિનોબાજી–પ્રેરિત સર્વોદય મંડળને પણ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે કે જેના અધ્યક્ષ શ્રી પ્રભાકરજી છે. તેઓ અહીંથી સર્વોદય મંડળને લગતી અનેક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે ભૂદાન, ગ્રામદાન, સંપત્તિદાન વગેરેને ગતિમાન કરે છે. વિશેષમાં અહીં અનેક મહત્ત્વની સભાઓ થાય છે અને આંધ્રમાં પધારનાર લગભગ દરેક સન્માનનીય વ્યક્તિ અહીં જરૂર પધારે છે.

મારા દ્વારા વવાયેલા એક નાનકડા બીજમાંથી આ રીતે શુભ પ્રવૃત્તિઓનું એક સુંદર વૃક્ષ ઉગ્યું અને તે દિનપ્રતિદિન વિકાસ પામી રહ્યું છે, તે જોઈને આત્માને ઘણો સંતોષ થાય છે.

ભૌતિકવાદના ભપકાથી અંજાઈ ગયેલા યુવક–યુવતીઓ આજે ગંદુ સાહિત્ય વાંચવા આકર્ષાઈ રહેલા છે અને તેનું પરિણામ આપણાં ઘરોમાં તથા આપણા સમાજમાં સ્પષ્ટ દેખાઈ રહ્યું છે. પરંતુ એટલી આનંદની વાત છે કે ભારતીય સંસ્કૃતિની જડ ઘણી ઊંડી હોવાથી હજી પણ આપણું જીવન–આપણું માનસ આધ્યાત્મિક પરંપરાઓથી વિમુખ બની ગયું નથી. આજના વૈજ્ઞાનિક યુગમાં જો આપણે

સર્વોદય વિચાર ટ્રસ્ટ તરફથી નામપલ્લી (હૈદ્રાબાદ) સ્ટેશને પુસ્તકોનો સ્ટોલ ખુલ્લો મુકવામા આવ્યો તેનુ દશ્ય તા. ૧૫-૮-૬૫. ડાબી બાજુથી જમણા-૧ ડો. વેંકટરાઓ. ૨ શ્રી રામકીશનજી ધૂત દીવો પ્રકટાવે છે. ૩ શ્રી ટોકરશી કાપડિયા- સર્વોદય વિચાર પ્રચાર ટ્રસ્ટના મેનેજીગ ટ્રસ્ટી. ૪ શ્રી અમૃતભાઈ કાપડિયા.

બોધન (આંધ્ર રાજ્ય)મા શ્રી રો ગ્શી લાનજી ાપરિયા ડૉ ાતાગાઈ
ક્લીનીક્નુ ઉદ્ઘાટન કરી રહ્યા છ તા ૧૧ ૩-૬૫

ચીફ મીનીસ્ટર શ્રી બ્રહ્માનંદ રેડ્ડીના હ તે યુનાઇટેડ કોમર્સિયલ બેંકની
ઓફિસનુ ઉદ્ઘાટન થયુ ત્યારે એડ્વાઈઝરી બો ર્ડના સભ્યો સાથે

આધ્યાત્મિક વિચારોને સાચા સ્વરૂપે રજૂ કરી શકીએ તો વિજ્ઞાન અને આધ્યાત્મિક વિચારના સમન્વયનું દર્શન થઇ શકશે કે જે માનવજાતિની એક બહુ મોટી સેવા છે.

આ પ્રયત્ન સર્વસેવાસંઘ તરફથી અખિલ ભારતીય સ્તર પર થઇ રહ્યો છે અને આંધ્રખાતે તેનું કામ સર્વોદય વિચાર ટ્રસ્ટને સોંપાયું છે આ ટ્રસ્ટ તરફથી એવો નિર્ણય કરવામા આવ્યો છે કે—સને ૧૯૬૯ની ગાધી સંવત્સરી પહેલા નીચેની યોજના અમલમાં લાવવી·

(૧) શહેરના મધ્યભાગમા સત્ સાહિત્યનો એક વિશાળ ભંડાર ખોલવો અને તેના માટે સરકાર તરફથી જમીન મેળવવી તે માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે
(૨) શહેરના જુદાજુદા સ્થાન પર સાહિત્ય વેચાણના વધુ કેન્દ્રો ખોલવા
(૩) આન્ધ્રપ્રદેશના મોટા મોટા શહેરોમા પણ આ પ્રકારના સાહિત્ય વેચાણના કેન્દ્રો ખોલવા
(૪) મુખ્ય મુખ્ય રેલ્વે સ્ટેશનો, ધાર્મિક સ્થાનો તથા અન્ય સાર્વજનિક સ્થાનો ઉપર પણ સાહિત્ય વેચાણનાં કેન્દ્રો ખોલવા

આ બધા કાર્ય માટે રૂ એક લાખની જરૂર પડે તેમ છે તેમા સર્વોદય વિચાર ટ્રસ્ટે પોતાના તરફથી રૂ ૧૦૦૦૦ દશ હજાર આપવાનો નિર્ણય કરેલો છે અને બાકીની રકમ જાહેર જનતા પાસેથી મેળવવાની છે તે માટે કેટલીક યોજનાઓ ઘડવામાં આવી છે જેમકે—

(૧) દાનમા રકમ પ્રાપ્ત કરવી
(૨) સહાયક સદસ્યો બનાવવા તથા તેમની પાસેથી રૂ ૧૦૧ જમાનત (ડીપોઝીટ)ના રૂપમા પ્રાપ્ત કરવા
(૩) રૂા ૧૦૦૦ વગર વ્યાજે મેળવવા અને તેનો ૨૦ ટકા ભાગ દરેક વર્ષે પાછો આપવો વગેરે

આશા તો એવી છે કે આ યોજના પગભર થઈ જશે અને તે દ્વારા સર્વોદય સાહિત્યનુ વેચાણ બહુ સારા પ્રમાણમા થવા લાગશે

હૈદરાબાદ શહેરમા સમન્વય આશ્રમ નામની એક સસ્થા ચાલતી હતી આ સસ્થા સમેટવાનુ નક્કી થતા તેની આશરે રૂા ૧૫૦૦૦ની જવાબદારી અદા કરવાના નિર્ણય સાથે આ ટ્રસ્ટે તેની પાચ એકર જમીન, મકાનો વગેરે પ્રાપ્ત કર્યા કે જે હુસેનસાગરના કિનારે હુસેનસાગર સ્ટેશનની લગોલગ આવેલા છે આ સ્થાનને શાતિધામનુ નામ આપેલુ છે ત્યા આજે સર્વોદય સાહિત્યવિભાગનુ કેન્દ્રીય કાર્યાલય ચાલે છે, તેમજ અમીરપીઠ નેચરક્યોર હોસ્પીટલ (કુદરતી ઈલાજને લગતી ઇસ્પીતાલ)મા અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને રહેવાનુ સ્થાન આપવામા આવે છે આ ટ્રસ્ટનો એક હેતુ મૂળથી જ કુદરતી ઈલાજની પ્રથાને વેગ આપવાનો પણ રહેલો છે એ તરફ પાઠકોનુ ધ્યાન ખેચુ છુ

તળાવના કિનારે આવેલુ હોવાથી, તેમજ ત્યા પાળો સરસ રીતે બાધેલી હોવાથી આ સ્થાન ઘણુ રમણીય લાગે છે અને

ત્યાં આવનારને અનેક પ્રકારના સદ્વિચારો સૂઝે તેમજ આધ્યાત્મિક પ્રેરણા પ્રાપ્ત થાય એવો ઘણો સંભવ છે. અહીં સર્વોદય વિચારપ્રચાર ટ્રસ્ટના એક ટ્રસ્ટી તથા સર્વોદય સાહિત્ય પ્રચારસમિતિના સંચાલક શ્રી ખીરદીચંદ ચૌધરી પચાસ વર્ષની ઉમર થતાં ધંધામાંથી નિવૃત્ત થઈને રહેવા માટે આવી ગયા છે, એટલે ભવિષ્યમાં અહીં સંસ્થાના વિવિધ મનોરથો સાકાર થશે, એવી આશા રહે છે.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં એટલો ખુલાસો કરી લઉં કે સર્વોદય સાહિત્યમાં અમે પૂજ્ય ગાંધીજી અને પૂજ્ય વિનોબા ઉપરાંત સ્વામી રામતીર્થ, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, શ્રી વિવેકાનંદ વગેરે ઉત્તમ કોટિના પુરુષોનું તેમજ રાષ્ટ્રોન્નતિને લગતું અન્ય શિષ્ટ સાહિત્ય પણ વેચવાનું રાખેલું છે.

આ ટ્રસ્ટના મૅનેજીંગ ટ્રસ્ટી તરીકે કામ કરવાનું મને પ્રાપ્ત થયું, તેને મારું અહોભાગ્ય માનું છું, કારણ કે તેનાથી અનેક સત્પુરુષોનો સમાગમ થાય છે અને જીવનમાં જાગૃતિ માટે મેં અત્યાર સુધી જે ભાવના સેવી છે, તેને ઠીક ઠીક બળ મળી રહે છે.

આ ટ્રસ્ટ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામે, એવી મારી હાર્દિક ભાવના છે અને તે દિશામાં મારો યથાશક્તિ પ્રયત્ન પણ છે.

[૨૨]
ખેતીનો એક સફળ પ્રયોગ

સને ૧૯૪૮માં અનાજની ઘણી તંગી હતી, ત્યારે ભારતના સન્માનનીય વડા પ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂએ

રેડિયો પરથી બધા દેશવાસીઓને અનુરોધ કર્યો હતો કે 'ખેતી પર ખાસ ધ્યાન આપો.' વળી પૂજ્ય ગાંધીજી તથા પૂજ્ય વિનોબાનાં લખાણો વાંચતાં મારા મન પર એવી છાપ પડી હતી કે ખેતી એ દેશનો મુખ્ય આધાર હોવાથી તેમાં રસ લેવો જોઈએ અને તેના વિકાસ પર ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

મારા વડવાઓ દેશમાં ખેતી કરતા હતા અને તેમાંથી જે કંઈ આવક થાય તેથી સંતુષ્ટ રહેતા હતા. વળી તેમનું જીવન કુદરતના ખોળે વ્યતીત થતું હતું, તેથી તેમનાં તન નીરોગી તથા ખડતલ હતાં અને મનને પણ ઘણી શાંતિ મળતી હતી. કુદરતી જીવનમાં તન અને મનની જે તાજગી અનુભવાય છે, તે શહેરના ધાંધલિયા જીવનમાં હરગીઝ અનુભવાતી નથી.

આજે ઊંચા ઘરના ઘણા માનવીઓ એમ માને છે કે વ્યાપાર અથવા ઉદ્યોગમાં જેટલા પૈસા કમાઈ શકાય, તેટલા ખેતીવાડીમાં કમાઈ ન શકાય; પરંતુ હું માનું છું કે એ એક મોટો ભ્રમ છે. જો ખેતીવાડીનો યોગ્ય વિકાસ કરવામાં આવે તો એ કામધેનુની ગરજ સારે તેમ છે. મૂળ વાત એ છે કે આપણે ખેતીવાડી પાછળ જોઈએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી, તેમ તેના પ્રશ્નોનો સફલ ઉકેલ લાવવા માટે જોઈએ તેવા પ્રયત્નો કર્યા નથી. જ્યાં વર્ષમાં ત્રણ પાક લઈ શકાય, એવી જમીનમાં આપણે માત્ર એક પાક લઈએ છીએ અને તે પણ જોઈએ તેવો નહિ. વળી જે

જમીન સોનાનો ટુકડો બને તેવી હોય તે કથીરની હાલતમાં પડી રહે છે, કારણ કે તેને કેળવવા માટેનું વ્યવસ્થિત જ્ઞાન નથી.

પૂજ્ય વિનોબાએ ખેતી અને ગ્રામોદ્ધારનાં પ્રશ્નમાં ખૂબ રસ લીધેલો છે અને એ દૃષ્ટિએ સમસ્ત ભારતવર્ષનું પરિભ્રમણ પણ કરેલું છે. તેઓ કહે છે કે 'ભારત પાસે એટલી જમીન છે કે જો તેને બરાબર કેળવવામાં આવે તો એક અબજની વસ્તીને પણ અનાજની તંગી પડે તેમ નથી.'

ભારતના સદ્ગત વડા પ્રધાન પ્રધાન શ્રી લાલબહાદુર-શાસ્ત્રીના ધ્યાન પર એ વાત તો આવી જ હતી કે આપણા દેશને અનાજની લગભગ આઠ ટકા જેટલી ખાદ રહે છે, તે ખેતીવાડીનો વધારે વિકાસ કરવાથી પૂરાઈ જાય તેમ છે· અને તેથી તે અંગે તેઓ વિવિધ યોજનાઓને ગતિમાન કરી રહ્યા હતા.

આ વખતે બટુકા–કાપડિયા કંપનીનો વિશાળ કારોબાર મારા માથે હતો, તેમજ હૈદરાબાદનાં સાર્વજનિક કાર્યોની કેટલીક જવાબદારી પણ મારે શિરે હતી, પરંતુ ભારતના એક નાગરિક તરીકે મારે કંઈક કરવું જોઈએ, એવા વિચારથી મેં ખેતી તરફ લક્ષ્ય આપ્યું અને તે માટે અનુકૂળ જમીન શોધી કાઢવાની પેરવી કરી.

તે અંગે મારે હૈદરાબાદની આસપાસનાં ઘણાં સ્થાનોની મુલાકાત લેવી પડી. છેવટે હૈદરાબાદ–મનમાડ રેલ્વે લાઈન પર આવેલ બોધાન સ્ટેશનથી ૬ માઈલના અંતરે આવેલો ૧૫૫ એકર જમીનનો એક વિશાળ પટ મારી નજરમાં

બેઠો અને તેના માલિક પાસેથી યોગ્ય શરતોએ ખરીદી લીધો. આ જમીનના માલિક એક નવાબ હતા અને તેઓ પુરાણી પદ્ધતિએ ખેડૂતો પાસે ખેતી કરાવતા હતા. તેમાં મુખ્યત્વે શેરડી અને ચોખા વાવવામાં આવતા હતા.

અહીં ખેતીનો યોગ્ય વિકાસ થાય તે માટે મેં ' ભારત કૃષિ પ્રાઈવેટ લીમીટેડ ' એ નામથી વહીવટ ચાલુ કર્યો. હવે જ્યાં સુધી જમીનનું યોગ્ય ખેડાણ થાય નહિ તથા તેમાં જોઈતું ખાતર નખાય નહિ, તેમજ પાકને પૂરું પાણી આપવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી ખેતીનો વિકાસ થઈ શકે નહિ, એટલે અમે ટ્રેકટર ભાડે લાવી જમીનનું ૧૨ થી ૧૫ ઇંચ જેટલું ઊંડું ખેડાણ કરવા માંડ્યું અને તેમાં સારું ખાતર ભરવા માંડ્યું. વળી પાણીના પુરવઠા માટે બે ઓઈલ એન્જીનો કામે લગાડી દીધાં.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી આવશ્યક છે કે અમે ટ્રેકટરથી જમીનનું ખેડાણ કરવા માંડ્યું, આમ છતાં દશ–બાર જોડી બેલની તથા પાડાની તો રાખી જ હતી કે જે લોખંડના હલકા હળોથી જમીનનું ખેડાણ કરવામાં, તેમજ ખાતર લઈ જવા વગેરેમાં કામ લાગતી હતી. એ વખતે માણસોની સંખ્યા ૭૦ થી ૮૦ જેટલી હતી, તે ધીમે ધીમે વધવા પામી હતી અને આજે તો ૧૨૫ થી ૧૫૦ જેટલાં માણસો એ ખેતર પર કામ કરી પોતાની રોજી આનંદપૂર્વક રળે છે. જમીન પણ ૧૫૫થી વધારી ૨૧૩ એકર જેટલી કરી છે.

પહેલા બે વર્ષ તો આ જમીનમા નુકસાન થયુ હતુ, પણ ત્યાર પછી અનુક્રમે પાક વધતા તેનુ યોગ્ય વળતર મળવા લાગ્યુ હતુ અને આજે તો વાર્ષિક લગભગ રૂપિયા સવા બે લાખનુ માલ ઉત્પન્ન આવે છે, જે આવતા વર્ષે રૂપિયા ત્રણ લાખનુ થવા સભવ છે

અહી હાલ શેરડી, ચોખા તથા મગફળીનુ વાવેતર થાય છે તેમા શેરડી એક એકરે ૫૦ થી ૭૦ ટન જેટલી ઉતરે છે આ શેરડી સરકાર-સચાલિત નિઝામ સુગર ફેક્ટરીને વેચી દેવામા આવે છે કે જે રોજની ૪૦૦૦ ગુણી જેટલી ખાડ તૈયાર કરે છે એશિયામા ખાડના જે મોટા કારખાનાઓ ગણાય છે, તે પૈકીનુ આ એક છે

આ જમીન હૈદરાબાદથી ૧૩૦ માઈલના અતરે આવેલી છે અને લગભગ પાચ કલાકના પ્રવાસ પછી ત્યા પહોચાય છે ત્યા માણસોને રહેવા માટેના મકાનો બાધેલા છે, તેમજ અમારા માટે પણ ખાસ મકાન બાધેલુ છે અમે રજાના દિવસોમા ત્યા જઈએ છીએ, ત્યારે તાજી હવા, તાજુ દૂધ તથા તાજા શાકભાજી ખાવાના મળે છે અને કુદરતની ગોદમા બેસીને તેને આરોગતા અનેરો આનદ આવે છે આ વખતે ઘણા ભાગે મિત્રમડળ અમારી સાથે હોય છે, એટલે એ આનદમા વૃદ્ધિ થાય છે અને દિવસો સુધી અહી જ ધામા નાખીએ, એવો વિચાર આવ્યા વિના રહેતો નથી પરતુ જીવનની જજાળ પાછા અમને શહેરમા ખેચી લાવે છે અને ત્યા કૃત્રિમ જીવનની જે જાળ પથરાયેલી છે, તેમા ફરી ફસાવુ પડે છે

અહીં એ પણ જણાવવું જોઈએ કે ભારત કૃષિ પ્રાઇવેટ લીમીટેડ નામથી પ્રથમ કામ શરૂ કરેલ, પરંતુ આન્ધ્ર લેન્ડ રિફોર્મ એકટ અમલમાં આવતાં બધા ભાગીદારોને તેમના ભાગની જમીન આપી દેવામાં આવી હતી. આજે એ કામ આન્ધ્ર કૃષિ કંપનીના નામથી ચાલી રહ્યું છે. આ કંપની લીમીટેડ હતી, ત્યારે હું મેનેજીંગ ડાયરેકટરનું કામ સંભાળતો, પણ હવે મારા કુટુંબીઓ આ કાર્ય સંભાળે છે.

[૨૩]
હૈદરાબાદ રાજ્યમાં પ્રથમ ચૂંટણી

સને ૧૯૪૮ના સપ્ટેમ્બરની ૨૧મી તારીખે હૈદરાબાદ રાજ્યનો પૂર્ણ કબજો લેવાયા બાદ જનરલ ચૌધરી મીલીટરી એડમીનીસ્ટ્રેટર તરીકે નિમાયા. ત્યારબાદ તેમની જગાએ શ્રી વેલોડી આવ્યા અને ચાર જણની સમિતિ નિમાઈ. તે પછી લોકપ્રતિનિધિઓને સત્તા સોંપવાનું નક્કી થતાં ચૂંટણી આવી. હૈદરાબાદ રાજ્યમાં આ પ્રથમ ચૂંટણી હતી અને તેમાં મેં એક કાર્યકર્તા તરીકે ભાગ લીધો હતો, એટલે અહીં તેની કેટલીક વિગત રજૂ કરું છું.

ચૂંટણી લડવા માટે પૈસા જોઈએ, તેથી કોંગ્રેસના મોવડીઓએ એક લાખ રૂપિયાનું ફંડ એકત્ર કરવાનો નિર્ણય કર્યો અને એ ફંડને તે વખતના કોંગ્રેસપ્રમુખ પંડિત શ્રી જવાહરલાલ નહેરુના નામ પરથી 'શ્રી નહેરુ પર્સ ફંડ'

એવું નામ આપ્યું; પરંતુ ઘણા પ્રયત્નો કરવા છતાં એ પર્સમાં માત્ર રૂા. ૫૫૦૦૦ જેટલી જ રકમ ભરાઈ. પોણા બે કરોડની આબાદીવાળા રાજ્ય માટે આ વસ્તુ મામુલી ગણાય, પરંતુ એ વખતે લોકોને કોંગ્રેસ રાજ્યની નીતિમાં પૂરો વિશ્વાસ જામ્યો ન હતો.

બાપુજી કોંગ્રેસમાં હતા અને તેમણે અસાધારણ પ્રયત્નો કરીને કોંગ્રેસને લોકપ્રિય બનાવી હતી, એટલે મારો આ સંસ્થા પ્રત્યે પ્રથમથીજ પ્રેમ હતો. હું વ્યવસાય અર્થે હૈદરાબાદ આવ્યો અને સાર્વજનિક કાર્યોમાં રસ લેવા લાગ્યો, ત્યારે પણ મારું આકર્ષણ કોંગ્રેસ પ્રત્યે જેવું ને તેવું જ હતું અને તેથી જ તેનાં કાર્યોમાં બને તેટલો સહકાર આપવાનું ચૂકતો નહિ. આથી કોંગ્રેસના ઘણા કાર્યકર્તાઓ તથા આગેવાનોના પરિચયમાં આવવાનું બન્યું હતું અને તેમનો મારા પ્રત્યે સદ્‌ભાવ કેળવાયો હતો. ચૂંટણીના પ્રશ્નમાં પણ તેઓ મારી સાથે ચર્ચા–વિચારણા કરતા હતા.

હવે ચૂંટણી આડા માત્ર ચાર દિવસ જ બાકી રહ્યા હતા અને સામ્યવાદીઓ મેદાન મારી જાય એવો રંગ જામ્યો હતો. ખરેખર! પરિસ્થિતિ ઘણી કટોકટી ભરેલી હતી. જો સામ્યવાદીઓ સત્તાસ્થાને આવે, તો શું કરે અને શું ન કરે? એ એક ગંભીર સમસ્યા હતી. કોંગ્રેસમાં કેટલાક દૂષણો પેસવા છતાં તેમાં હજી ઘણી લાયક વ્યક્તિઓ હતી અને તે જીતે એમાંજ દેશનું કલ્યાણ હતું, એટલે એ માટે પૂરતા પ્રયત્નો કરવા જ રહ્યા.

આ વખતે કોંગ્રેસપ્રમુખ શ્રી દિગમ્બર ગણેશ ખિદુજી હતા તેમણે તથા સુપ્રસિદ્ધ કોંગ્રેસ આગેવાન શ્રી રામકીશન વગેરેએ મારી સાથે છેલ્લામા છેલ્લી પરિસ્થિતિની ચર્ચા કરી અને તાત્કાલિક સભા ભરી નાણા એકત્ર કરવાનુ નક્કી કર્યું

ગરે ખિદુજી આદિની હાજરીમા સભા થઈ અને તેમા અગ્રેસર વ્યાપારીઓએ હાજરી પણ આપી તે વખતે તાત્કાલિક રૂપિયા ૩૦૦૦૦ આપવાની માગણી તેમની સમક્ષ મૂકવામા આવી, પણ નામેથી ઉત્તર મળ્યો નહિ ત્યારે એટલી રકમની લોન આપવાની માગણી કરવામા આવી, પરંતુ તે માટે ય કોઈ તૈયાર થયુ નહિ વિશેષમા છેલ્લા એક વર્ષમા અહી કોંગ્રેસરાજ્ય હતુ, તે વખતે વેપારીઓ સાથે જે વર્તાવ થયેલો, તેની આકરી ટીકાઓ થઈ નેતાઓએ કહ્યુ કે 'જે દોષો હશે, તે હવે પછી સુધારીશુ પણ હાલ તો આ પ્રશ્ન પતાવો' પરંતુ કોઈ રસ્તો નીકળ્યો નહિ

આખરે અનાજ-તેલીબિયાનુ મારુ કામ હતુ, એટલે તે વેપારીઓ તરફથી રૂપિયા ૧૦૦૦૦ ભેગા કરવાનુ મને સોપાયુ અગાઉ રૂપિયા ૫૫૦૦૦ ભેગા થયેલા, તેમા પણ તેમ અનાજ તથા બીયાના વેપારીઓએ યોગ્ય ફાળો આપ્યો હતો છતા કોંગ્રેસ પ્રત્યેના મમત્વથી તે જવાબદારી સ્વીકારી લીધી બાકીના રૂા ૨૦૦૦૦ ભેગા કરવાનુ અન્ય વેપારીઓને સોપાયુ, પણ તેનુ પરિણામ શુ આવશે, તે મારી કલ્પના બહાર ન હતુ

બીજા દિવસે શ્રી દિગમ્બરરાઓ તથા શ્રી રામકીશનરાઓ વગેરેને મળી પરિસ્થિતિની ઊંડાણથી ચર્ચા કરી. આ વખતે મારું મન તો મારી પેઢીમાંથી પૂરા ત્રીશ હજાર રૂપિયા તેમને આપી દેવાનું હતું, પણ વ્યાપારમાં રોકેલ મૂડી તરત નીકળે નહિ, એટલે છ. રઘુનાથ બેંક પાસેથી રૂા. ૩૦૦૦૦ કરજે મેળવ્યા અને તે રકમ મેં તરત જ કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓને પહોંચાડી દીધી.

જોઈતી કુમક આવી મળતાં લશ્કરમાં જેમ અનેરો ઉત્સાહ પ્રકટી નીકળે છે, તેમ આ રકમ આવી જતાં કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓમાં અનેરો ઉત્સાહ આવી ગયો અને તેમણે છેલ્લા ચાર દિવસમાં જીવ સટોસટ પ્રયત્ન કરતાં કોંગ્રેસ પક્ષે ચૂંટણીમાં જીત મેળવી. પરંતુ જેમણે રૂપિયા ૨૦૦૦૦ ની જવાબદારી લીધી હતી, તેમાંના કોઈએ તે માટે મહેનત કરી નહિ, તેમજ પોતાની પાસેથી પણ કશું આપ્યું નહિ! મેં મારી જવાબદારી અંગે રૂા. ૯૦૦૦ ભેગા કર્યા અને મારા તરફથી તેમાં રૂા. ૧૦૦૦ ઉમેરી સ્વીકારેલી જવાબદારી પૂરી કરી. આ રીતે રૂા. ૨૦૦૦૦ લોન અંગે બાકી રહ્યા, તે પાછળથી કોઈએ સંભાર્યા નહિ.

આ વસ્તુ મેં અહીં આત્મશ્લાઘા માટે રજૂ કરી નથી, પરંતુ જાહેર જીવનનાં કાર્યો કરતાં કેવા કેવા અનુભવો થાય છે અને કાર્યકર્તાઓએ તેના પરથી કેવો બોધપાઠ લેવો જોઈએ, તે જાણવા માટેજ લખી છે.

ચૂંટણી પછી હૈદરાબાદ રાજ્યના વિભાજન અંગે જે

ચળવળ શરૂ થઈ, તે અંગે પણ અહીં બે શબ્દો લખું તો ઉચિત જ લેખાશે.

ચૂંટણી પછી હૈદરાબાદ સ્ટેટ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સ્વામી રામાનંદ તીર્થ ચૂંટાયા. તેઓ હૈદરાબાદ રાજ્યના વિભાજનની તરફેણ કરતા હતા; એટલે કે હૈદરાબાદ રાજ્યના જે જિલ્લાઓ તેલુગુ બોલનારા હતા, તેમને આંધ્ર રાજ્યમાં જોડી દેવા, કન્નડ બોલનારા હતા, તેમને મૈસુર રાજ્યમાં જોડી દેવા અને મરાઠી બોલનારા હતા, તેમને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમાં જોડી દેવા. આ રીતે હૈદરાબાદ રાજ્યનું વિસર્જન થઈ જાય તો ફરીને એક દેશી રાજ્ય તરીકે પોતાનું માથું ઉંચકી શકે નહિ, એ તેમનો અંતર્ગત હેતુ હતો અને તેમાં ઘણું તથ્ય સમાયેલું હતું. કેટલાક સમજુ લોકોએ તેમના આ વિચારને ટેકો આપ્યો હતો અને હું પણ આ બાબતમાં તેમનો એક સમર્થક જ રહ્યો હતો.

એક વાર હૈદરાબાદ શહેરમાં તે અંગે મોટી સભા થઈ હતી, તેમાં વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ તથા રાજદ્વારી પુરુષોએ પણ હાજરી આપી હતી. આ સભાનું પ્રમુખપદ સંભાળવાનું મારા માથે આવ્યું હતું, તે મેં યોગ્ય રીતે સંભાળ્યું હતું. આ સભાએ વિભાજનની ચળવળને પૂરો ટેકો આપ્યો હતો અને વિશાળ આંધ્ર રાજ્યની કલ્પનાને વધાવી લીધી હતી.

વિભાજનની આ ચળવળ અફળ થઈ હતી .અને નિઝામાબાદ, વરંગલ, નલગુંડા, મહેબુબનગર, હૈદરાબાદ, કરીમ-

નગર, મેદક અને તાદુર આ આઠ તેલુગુ ભાષાવાળા જિલ્લાઓને આધ્ર રાજ્યમા જોડી દેવામા આવ્યા હતા તેજ રીતે ગુલબર્ગા, બીદર અને રાયચુર આ ત્રણ કન્નડ ભાષાવાળા જીલ્લાઓને કર્ણાટક એટલે મ્હૈસુર રાજ્યમા જોડી દેવામા આવ્યા હતા અને ઓસમાનાબાદ, ભીડ, ઔરંગાબાદ, પરભણી તથા નાદેડ જીલ્લાઓ કે જ્યા મુખ્યત્વે મરાઠી ભાષા બોલાતી હતી, તેને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યમા જોડી દેવામા આવ્યા હતા આ રીતે જુના હૈદરાબાદ રાજ્યનુ સપૂર્ણ વિભાજન થઈ ગયુ હતુ

મદ્રાસમાથી આધ્ર રાજ્ય કેવી રીતે જુદુ પડ્યુ, તે ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ છે એ વખતે તેની રાજધાની કર્નુલ (રાયલસીમા) મા હતી, પરતુ પાછળથી એ રાજધાની બદલીને હૈદરાબાદમા ખસેડવામા આવી અને એ રીતે જે શહેર એક વખત નિઝામ રાજ્યની રાજધાનીનુ શહેર હતુ, તે વિશાળ આધ્રની રાજધાનીનુ શહેર બન્યુ

અહી પ્રાસગિક એ વાત પણ જણાવી દઉ કે મને રચનાત્મક કાર્યમા વિશેષ પ્રીતિ રહી છે અને જ્યા સુધી મારાથી બન્યુ ત્યા સુધી મે હોદ્દાઓ ગ્રહણ કરવાની વસ્તુને ટાળી છે હુ હૈદરાબાદ શહેર સમિતિ–ની બોર્ડનો ઉપપ્રમુખ કેટલોક વખત રહેલો, પણ તેને અપવાદરૂપ ઘટના લેખવી જોઈએ મારી ઓફિસ એજ લતામા આવેલી હતી, એટલે મારે એ હોદ્દો સ્વીકારવો પડ્યો હતો

મે હૈદરાબાદ સ્ટેટ કોગ્રેસમા ખજાનચી તરીકે વર્ષો

સુધી કામ કર્યું છે, પણ તે અંગે હોદ્દો સ્વીકાર્યો નથી. સ્વામી રામાનંદ તીર્થ તથા બીજાઓએ ઘણી વખત ઘણી જાતના હોદ્દા આપવાની તથા મ્યુનિસિપલ ચૂંટણીમાં કોંગ્રેસ ટીકીટ આપવાની, તેમજ એક વાર લોકસભામાં પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાની સૂચના કરેલી, પણ તેમાંથી કોઈનોય મેં સ્વીકાર કર્યો ન હતો.

જેમ પૂજ્ય વિનોબા રાજકારણથી દૂર રહીને સમાજની વિવિધ પ્રકારે સેવા કરી રહ્યા છે, તેમ મને મારા વ્યવસાયમાં રહીને સામાજિક સેવા કરવાનું વિશેષ પસંદ પડ્યું છે અને અનુભવે હું જોઈ શક્યો છું કે જેણે સમાજની સાચી સેવા કરવી હોય, તેણે બને ત્યાં સુધી હોદ્દાઓથી દૂર રહેવું જોઈએ.

[૨૪]
મહાસભાનું અધિવેશન વગેરે

સને ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૨ ના ગાળામાં મારા વ્યવસાય અંગે કેટલાંક મહત્ત્વનાં પરિવર્તનો થયાં, તેમજ સામાજિક સેવા અંગે મેં કેટલીક નવીન જવાબદારીઓ સ્વીકારી, પણ તે બધાનું વર્ણન યથાસ્થાને આવશે. હાલ તો મહાસભાનું અઠ્ઠાવનમું અધિવેશન જે સને ૧૯૫૩ની સાલના પ્રારંભમાં હૈદરાબાદ ખાતે ભરાયું તથા ત્રણ વર્ષ બાદ ઓલ ઈંડિયા કોંગ્રેસ કમીટીની બેઠક મળી, તે અંગે કેટલીક વિગતો રજૂ કરીશ.

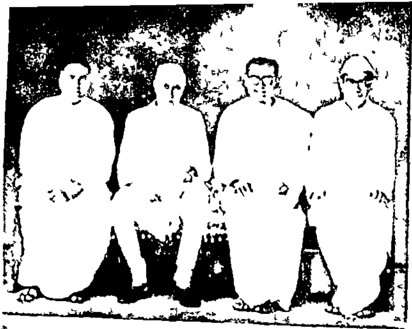
શરૂઆતમાં મહાસભાના અધિવેશનમાં ૬૦૦ થી ૭૦૦ જેટલા શિક્ષિત લોકો એકઠા થતા, જેમાંનો મોટો ભાગ

હૈદરાબાદ કોંગ્રેસ અધિવેશનના સમયે. સને ૧૯૫૩

ઊભેલા ડાબી બાજુથી–

(૧) કુદુસસીતૈયા એમ. એ., (૨) હરિમ સત્યનારાયણ સીટી કોંગ્રેસના પ્રમુખ, (૩) શ્રી એકબોટે હૈ. સ્ટે.ના કેળવણી પ્રધાન, (૪) શ્રી બંકટલાલ બદ્દુકા, (૫) શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા તથા (૬) શ્રી ડી. ડી, ઇટાલિયા M. P. બેઠેલા ડાબી બાજુથી–(૧) શ્રી રામકિશન રાઓ મુખ્ય મંત્રી હૈ. સ્ટે. (૨) પં. શ્રી નહેરૂ, (૩) શ્રી રામાનંદ તીર્થ પ્ર. આંધ્ર પ્રદેશ કોંગ્રેસ, શ્રી પન્નાલાલ પીત્તી, (૫) બેરિસ્ટર અકબરઅલી એમ. પી.

હૈદરાબાદ ઓલ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમીટીની સભા વખતે. સને ૧૯૫૮
ડાબી બાજુથી ૧ પી. ગારેડી–આંધ્ર પ્રદેશ કોંગ્રેસના પ્રમુખ, ૨ પં. શ્રી જવાહરલાલ
નહેરુ, ૩ આંધ્ર રાજ્યના મુખ્ય મંત્રી ડૉ. એન (સંજીવ) રેડ્ડી તથા
૪ શ્રી ગગનજી વાનજી કાપડિયા

અધિકારીઓ તથા બેરીસ્ટરો વગેરેનો હતો. તેઓ 'હોમરૂલ' વગેરે અંગે ચર્ચા કરતા અને પોતાના વિચારો ઠરાવના રૂપમાં ભારતના વાયસરોય તથા પાર્લામેન્ટના સભ્યો વગેરે પર મોકલી આપતા. આ અધિવેશન માટે ટાઉનહોલ, થિયેટર કે એવા જ બીજા હોલો બસ થતા. પરંતુ ધીમે ધીમે મહાસભામાં અન્ય લોકોએ પણ ભાગ લેવા માંડયો. ખાસ કરીને પૂજ્ય ગાંધીજીએ તેમાં પ્રવેશ કર્યા પછી તેનું સ્વરૂપ જ બદલાઈ ગયું. અને તેથી મહાસભાના અધિવેશન માટે ખુલ્લા મેદાનમાં મોટા મંડપો બાંધવાની જરૂર પડી, તેમજ તેમના ઉતારા વગેરે માટે પણ મોટા પાયે પ્રબંધ કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થઈ. ત્યારબાદ આઝાદીની લડત ઉપડતાં મહાસભાનાં અધિવેશનોમાં લોકોની પ્રચંડ હાજરી થવા લાગી અને આજે પણ તે જ સ્થિતિ ચાલુ છે. આ કારણે જે પ્રાંતને મહાસભાનું અધિવેશન બોલાવવું હોય, તેને સારી તૈયારી કરવી પડે છે.

હૈદરાબાદ પ્રદેશ કોંગ્રેસને એમ લાગ્યું હતું કે જો આપણા આંગણે મહાસભાનું એક અધિવેશન મળી જાય તો લોકોની મનોવૃત્તિમાં ઘણો ફેર પડે અને રાજદ્વારી દૃષ્ટિએ આંધ્ર પ્રાંતને સારી એવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય. એટલે તેના કાર્યવાહકોએ હિંમત કરીને મહાસભાના અઠ્ઠાવનમા અધિવેશ માટે આમંત્રણ આપ્યું અને તેનો દિલ્હી ખાતે સ્વીકાર થયો. ત્યારબાદ તરત જ તે અંગે સ્વાગતસમિતિ નીમવામાં આવી, જેમાં સ્વામી રામાનંદતીર્થ અધ્યક્ષ ચૂંટાયા.

ચારેક માસ અગાઉથી તૈયારીઓ થવા માંડી. તેમાં

માલ અને ખરીદી (Stores and Purchase) નું કામ કે જે બીજા કોઈ પણ વિભાગ કરતાં વધારે મહત્ત્વનું, તેમજ વધારે જવાબદારીવાળું છે, તે મને સોંપવામાં આવ્યું. કાર્યકર્તાઓને મારી વ્યવસ્થા-શક્તિ તથા મારી નિષ્ઠામાં વિશ્વાસ હતો, તેનું જ આ પરિણામ હતું. મેં પણ હૈદરાબાદ પ્રદેશ કોંગ્રેસે ઉપાડેલા કાર્યમાં મારાથી બનતો સહકાર આપવાની ભાવનાએ આ જવાબદારીનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

આ અધિવેશનની નાણાકીય સમિતિના પ્રમુખની જવાબદારી અહીંના પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગપતિ શ્રી પનાલાલ પીત્તીને સોંપવામાં આવી હતી અને બીલોની ચકાસણી વગેરેને લગતું કાર્ય શ્રી વાસુદેવ નાયકને સોંપવામાં આવ્યું હતું કે જેઓ કોંગ્રેસના જુના કાર્યકર, સીટી કોંગ્રેસના પ્રમુખ તથા તે વખતની ધારાસભાના ડેપ્યુટી સ્પીકર હતા. તેઓ નાણાકીય સમિતિના માનદ મંત્રી નીમાયા. સાથે તે સમિતિનો હું સહમાનદ મંત્રી નીમાયો, તેથી વારંવાર આ કાર્યમાં મારી સલાહ-સૂચના લેતા. આ રીતે મારે કેટલોક સમય એમાં પણ આપવો પડતો.

આ વખતે કોંગ્રેસના મુખ્ય મંત્રી શ્રી બળવંતરાય મહેતા હતા. તેઓ અધિવેશનની તૈયારી અંગે વારંવાર અહીં આવતા અને અમને વિવિધ પ્રકારનાં સૂચનો કરતાં. તેમણે અમને એક સૂચન એવું કર્યું કે શ્રી નહેરૂજી આદિ અગ્રેસર નેતાઓની મરભરા અહીંના ગુજરાતી ભાઈઓએ કરવી અને તેનો જે ખર્ચ થાય, તે પણ તેમણે ભોગવી લેવો. એમાં ગુજરાતીઓની તેમજ ગુજરાતની શોભા વધશે.

આ સમયના પ્રધાનમ ડળમા એક માત્ર ગુજરાતી શ્રી કુલચ દ ગાધી હતા તેમની સાથે શ્રી બળન તરાયભાઈ એ કેટલોક પરામર્શ કર્યા પછી હૈદરાબાદ-નિક દરાબાદના ગુજ રાતીભાઈ ઓની સભા ભરવામા આવી અને તેમની સમક્ષ ઉપરનુ સૂચન રજૂ કરતા સહુએ તેને હર્ષભેર વધાવી લીધુ

આ વિભાગમા ૧૦૪ જેટલા આગેવાને આવવાની વકી હતી, જેમા મુખ્ય પ્રધાનો તેમજ દિલ્હીના મુખ્ય મ ત્રી મ ડળની વ્યક્તિઓ વગેરેને સમાવેશ થતો હતો વળી આ આગેવાને સાથે તેમના મ ત્રીઓ વગેરેને સ્ટાફ પણ ત્યાજ રહેવાનો હતો, એટલે કુલ ૪૦૦ થી ૫૦૦ વ્યક્તિઓની સગવડ કરવાની હતી અને તે માટે સ્વય સેવકો વગેરે અમારે જ રોકવાના હતા

આ મહાનુભાવોના ઉતારા માટે પ્રીન્સ નીલોફર હોસ્પીટલની પસ દગી કરવામા આવી કે જેનુ નૂતન આલિશાન મકાન હમણા જ બ ધાઈને તૈયાર થયુ હતુ અને જેનો ઉદ્ઘાટનવિધિ થવાનો હજી બાકી હતો આ કાર્યમા પણ મારે ભાગ લેવો જ પડ્યો, કારણ કે કેટલાકનો એવો આગ્રહ હતો કે 'તમે નહિ તો અમે નહિ' રાત-દિવસ સાથે કામ કરનારાઓને નારાજ પણ કેમ કરી શકાય? મારે કહેવુ જોઈએ કે અહી નાના-મોટા ગુજરાતી ભાઈ-બહેનોએ જે સુ દર કામગીરી બતાવી, તેથી દેશ નેતાઓ ઘણા ખુશ થયા હતા અને તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવ્યુ હતુ કે 'મહાસભાના કોઈ પણ અધિવેશનમા અમારી આટલી સુ દર સરભરા થઈ ન હતી'

મારા માથે આવેલી જવાબદારી ઘણી મોટી હતી આ જવાબદારી મારે સફળતાપૂર્વક પાર પાડવી હોય તો તેના પ્રત્યેક વિભાગ અંગે ઊંડી વિચારણા કરવી જોઈએ તથા માલ-સામાનની ઝીણામાં ઝીણી વિગત તૈયાર કરીને, તે ક્યાંથી કિફાયત ભાવે મળી શકશે, તેનો નિર્ણય કરી લેવો જોઈએ પરંતુ આ બધું તો જ બની શકે કે જો હું મારો બધો સમય આ કાર્યની પાછળ જ ગાળું, એટલે મેં પેઢીએ જવાનું માંડી વાળ્યું અને માત્ર આ જ કાર્યમાં ચિત્ત પરોવ્યું કોઈપણ કાર્યમાં ચિત્ત એકાગ્ર થયા વિના તેમાં સિદ્ધિ મળતી નથી, એ એક સિદ્ધ હકીકત છે, આમ છતાં કેટલી વ્યક્તિઓ સ્વીકૃત કાર્યમાં પોતાનું ચિત્ત એકાગ્ર કરે છે?

આ કાર્ય પરત્વે રાત્રિ-દિવસ ચિંતન કરતાં મને પહેલો વિચાર એ આવ્યો કે ગયા વર્ષે નાશિકમાં અધિવેશન ભરાયું હતું અને તેના સ્વાગતાધ્યક્ષ મુંબઈના રેવન્યુ મીનીસ્ટર ભાઉ સાહેબ હીરે હતા, તેમને મળી બધી જરૂરી માહિતી મેળવી લેવી આથી તા ૨૭-૯-૫૨ના રોજ મેં હૈદરાબાદ પ્રદેશ કોંગ્રેસના મુખ્ય મંત્રી શ્રી પ્રાણેશાચાર્ય મારફત ભાઉ સાહેબ હીરેને અર્જન્ટ તાર કરાવ્યો કે 'શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા આવતી કાલે સવારે કોંગ્રેસના અઠ્ઠાવનમાં અધિવેશનને લગતી તૈયારી અંગે આપને મળવા માટે આવે છે, તો કૃપા કરીને તેમને શક્ય એટલી તમામ માહિતી પૂરી પાડશો'

હું બીજા દિવસે મુંબઈ ગયો અને ભાઉ સાહેબ

હીરેને મળ્યો. તેમણે મારા પૂછેલા બધા પ્રશ્નોનો સંતોષકારક જવાબ આપ્યો અને તેથી મને ઘણું માર્ગદર્શન મળ્યું. ગુજરાતી ભાષામાં કહેવત તે કે 'પૂછતા નર પંડિતા—જે મનુષ્ય ડાહ્યા માણસોને પૂછતો રહે છે, તે આખરે નિષ્ણાત બની જાય છે.'

આ અધિવેશન માટે સહુથી મોટી જરૂર લોખંડના પતરાંની હતી. તેના ૮ થી ૧૦ વેગનો તાતા કંપની પાસેથી વ્યાજબી ભાવે મેળવવામાં આવ્યા. આ પતરાંનો ઉપયોગ થઈ રહ્યા પછી પાછા આપવાનાં હતાં. આગળના અધિવેશનમાં પણ આ જ રીતે ગોઠવણ થયેલી હતી, પરંતુ નાશિક અધિવેશનમાં પતરાં પાછા આપતાં કુલ રૂા. ૬૦૦૦૦નો ઘસારો ખમવો પડ્યો હતો, જ્યારે મારા હસ્તકના આ કાર્યમાં માત્ર રૂા. ૧૦૦૦૦ના ઘસારાથી કામ પત્યું હતું!

મારે નાની મોટી સંખ્યાબંધ વસ્તુઓ ખરીદવાની હતી, તે હું બને તેટલી કસીને ખરીદતો હતો. મારો વ્યાપારી અનુભવ મને આ બાબતમાં ઘણો જ ઉપયોગી થયો હતો, પરંતુ સહુથી મોટી વાત તો નિષ્ઠાની હતી. જો એક કાર્ય સન્નિષ્ઠાથી કરવું હોય તો તેને માટે બધા માર્ગો ખુલ્લા થઈ જાય છે અને કુદરત પણ તેમાં મદદગાર બને છે.

અધિવેશનને લગતી વસ્તુઓમાં એક પ્રશ્ન પાંચ લાખ લોકોને બેસવા માટેની ચટાઈઓનો હતો. જો તે નવેસરથી ખરીદ કરવામાં આવે તો ખર્ચ ઘણો થતો હતો, આથી

મે લાગવગનો ઉપયોગ કરીને મોટી મોટી શેત્રંજીઓ મફત મેળવી હતી આ એક નવાબી શહેર હતુ, એટલે ઘણી જગાએ મોટી મોટી શેત્રંજીઓ હોવાની સભાવના હતી. વિશેષમા ખારદાન વેચનારા ભાઈઓનો સપર્ક સાધી મામુલી ઘસારાની શરતે કતાન મેળવ્યા હતા અને તે સીવીને પાથરણા બનાવી તેનાથી કામ ચલાવ્યુ હતુ

અહી એ પણ જણાવવુ જરૂરી છે કે વાસણ આદિ બીજી પણ ઘણી વસ્તુઓ મિત્રો તેમજ સસ્થાઓ પાસેથી મફત મેળવેલી કે મામુલી ઘસારો આપવાની શરતે પ્રાપ્ત કરેલી લોખડના પલગો, ટેબલો, ખુરશીઓ, ગાદીતકિયા આદિ મીલીટરીમાથી સારી હાલતમા પાછી આપવાની શરતે મેળવેલા આવા જાહેર સમેલનોમા બીજાની વસ્તુ માગી લાવીને વાપરવામા તૂટ-ફૂટ થવાનો તથા ચોરાઈ જવાનો સભવ ખરો, પણ તે માટે પૂરી સાવધાની રાખવી રહી વિશેષમા અહી સામ્યવાદીઓનો પણ કેટલોક ભય રહ્યા કરતો હતો કે રખે તેઓ કોઈ જાતની ગોલમાલ કરી જાય

આ અધિવેશન માટે હૈદરાબાદ શહેરથી થોડે દૂર વિશાળ મેદાનમા નાનલનગર વસાવવામા આવ્યુ હતુ ત્યા પોલીસનો પૂરતો બદોબસ્ત હતો, તેમજ સી આઈ ડી ના કાબેલ માણસો પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યા હતા આમ છતા મે માગ અગત માણસોને માલ-સામાન પર પૂરતી દેખરેખ રાખવાની ખાસ સૂચના આપેલી હતી, તેથી ચોરી વગેરેના કોઇ મોટા કિસ્સાઓ બનવા પામ્યા ન હતા

આ રીતે કરકસર, સાવધાની અને વ્યવસ્થાનો પૂરો આશ્રય લેવાથી હૈદરાબાદ અધિવેશનનું ખર્ચ રૂા. પાંચ લાખની અંદર આવ્યું હતું, જ્યારે તેની પૂર્વેના નાશિક અધિવેશનનો ખર્ચ રૂા. પોણાસાત લાખ અને તેની પૂર્વેના જયપુર અધિવેશનનો ખર્ચ રૂપિયા ત્રીશ લાખ નોંધાયો હતો.

આ અધિવેશન પ્રસંગે કચ્છના કોંગ્રેસ કાર્યકર્તાઓ તથા સલાહકાર પ્રધાનો વગેરેનો ઉતારો મારે ત્યાં રહ્યો હતો. તે માટે મારી પેઢીને મેં રહેઠાણના રૂપમાં ફેરવી નાખી હતી, મારા સ્ટાફને તેમની સરભરામાં મૂકી દીધો હતો તથા મારી પત્નીએ તેમના ભોજન વગેરેની વ્યવસ્થા સંભાળી હતી. ટુંકમાં મેં તેમને મોંઘેરા મહેમાન માની મારાથી બને તેટલી આગતા-સ્વાગતા કરી હતી.

આ અધિવેશનના પ્રમુખ પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ હતા કે જે તેમની નિઃસ્વાર્થ ભવ્ય સેવાઓ તથા પ્રેમાળ હૃદયને લીધે લોકપ્રિયતાની ટોચે પહોંચેલા હતા. તેઓ ગમે તેવા વિકટ પ્રશ્નો ખડા થાય તો પણ પોતાની વિલક્ષણ બુદ્ધિ તથા પોતાના અદ્‌ભુત વ્યક્તિત્વથી તેનો ઉકેલ લાવી દેતા હતા.

અધિવેશન પૂર્ણ થયા બાદ બધું કામ સમેટતાં આશરે એક મહિનો લાગ્યો હતો. આ રીતે મારા કુલ ચાર મહિના આ કામ પાછળ ગયા હતા અને મને અંગત ખર્ચ પણ રૂા. ત્રણ હજારથી અધિક થયો હતો.

અહીં એ પણ સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ કે રાજદ્વારી

નવયુવક મંડળ ચાલે છે, તે બંને પ્રવૃત્તિઓને ભેગી કરીએ તો ગુજરાતી સમાજની વધારે સારી સેવા થશે અહીં ગુજરાતી ક્લબ પણ ૧૯૩૦ માં સ્થપાયેલી હતી અને તેનો વહીવટ ગુજરાતી ભાઈઓની બનેલી એક સમિતિ દ્વારા ચાલતો હતો

આ વિચાર ઘણાને પસંદ પડ્યો, એટલે બંને પ્રવૃત્તિઓનું એકીકરણ થયું અને તે માટે એક મકાન બનાવવાનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો સંસ્થાને પોતાનું સ્થાન થતાં તેની જડ જામે છે અને ત્યાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરી શકાય છે, એવા મારા અભિપ્રાય સાથે હું ધારું છું કે બધા વાચકો સંમત થશે

આપણા પ્રાચીન પુરુષોએ કહ્યું છે કે 'યાદૃશી ભાવના તાદૃશી સિદ્ધિ —જેવી ભાવના હોય તેવી સિદ્ધિ થાય છે' અંગ્રેજી ભાષામાં પણ તેને મળતી જ એક કહેવત છે કે 'જ્યાં દૃઢ સંકલ્પ હોય, ત્યાં માર્ગ અવશ્ય મળી આવે છે' અહીં બધાની ભાવના હતી, દૃઢ સંકલ્પ હતો, એટલે માર્ગ મળી આવ્યો

રાજા ભગવાનદાસ હરિદાસ એન્ડ સન્સના સંચાલકો તરફથી મકાન બાંધવા માટે કેટલીક જમીન તથા રૂપિયા ૫૦૦૧ નું દાન કરવામાં આવ્યું અને તા ૧૩-૧૧-૧૯૪૩ એટલે વિ સં ૨૦૦૦ના કારતક વદિ ૧ ને શનિવારે એ મકાનનું ખાતમુહૂર્ત મુંબઈના શાહ સોદાગર શ્રીમાન્ પુરુષોત્તમદાસ ઠાકુરદાસના વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યું

આ વખતે ગુજરાતી સમાજમાં વિવિધ રીતે પ્રગતિ

કરવાની ભાવનાથી 'ગુજરાતી ફ્રીન્ડ્સ તથા નવયુવક મંડળ'નું નામ બદલીને **ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજ** એવુ નામ રાખવામા આવ્યું

ત્યારબાદ આ સમાજને રજીસ્ટર્ડ સંસ્થા બનાવવામા, બંધારણ ઘડી પસાર કરાવવામા, કાયદા મુજબ ટ્રસ્ટીઓ નીમી ટ્રસ્ટ ડીડ કરવામા તથા મકાન અંગે જોઈતુ ફંડ એકઠું કરવા વગેરેમા કેટલોક સમય પસાર થયો

તે પછી મકાનનો પાયો ખોદાઈ બાંધકામ કરવાની સ્થિતિમા આવતા નિઝામ રાજ્યમા રઝાકાર ચળવળ જાગી, તેના લીધે હૈદરાબાદના ઘણા ગુજરાતી કુટુંબો હિજરત કરી દેશમા ચાલ્યા ગયા અને તે કારણે શાળા તથા પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી

વર્ષાઋતુના ચંદ્રને જેમ નાના–મોટા અનેક વાદળોમાથી પસાર થવુ પડે છે, તેમ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓને પણ નાની–મોટી અનેક આપત્તિઓમાથી પસાર થવુ પડે છે જે સંસ્થાઓ એ આપત્તિઓને પસાર કરી જાય છે, તેનુ ભાવી ઉજ્જવળ બને છે બાકીની સંસ્થાઓનુ આયુષ્ય ટુંકુ થાય છે અને તેના સંચાલકોને અપયશના ભાગી બનવુ પડે છે

પછી તો હૈદરાબાદ રાજ્ય નિઝામની સત્તામાથી મુક્ત થયુ અને તે આઝાદ ભારતનો એક ભાગ બન્યુ તેણે સહુના હૃદયમા નૂતન આશાનો સંચાર કર્યો અને ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજની પ્રવૃતિ પૂર્વવત્ ચાલવા લાગી

અને ૧૯૪૯ની સાલની આ વાત છે કે જ્યારે મને હૈદરાબાદ આવ્યાને લગભગ સાત વર્ષ વીતી ગયા હતા અને હું હૈદરાબાદના ગુજરાતી સમાજનું એક વિશિષ્ટ અંગ બની ગયો હતો, એટલું જ નહિ પણ તેની મારા પ્રત્યે મમતા પણ જાગી હતી આથી તા ૨૪-૭-૧૯૪૯ ના દિવસે ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજની કાર્યવાહક સમિતિએ તેના માનદમંત્રી તરીકે મારી નિમણૂક કરી તે બાદ મૅનેજીંગ ટ્રસ્ટી તરીકે પણ મારી નિમણૂક કરી

ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજનો વિકાસ થાય, તે જોવા હું ઈંતેજાર હતો, તેમજ તે માટે બનતું કરી છૂટવું, તેને હું મારુ કર્તવ્ય સમજતો હતો, તેથી એ નિમણૂકને મેં માન્ય રાખી અને સમાજના મંત્રીપદની જવાબદારી સંભાળી લીધી.

આ વખતે સમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ આશરે ૮૦ વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા સાથે પ્રાથમિક શાળા અને પુસ્તકાલય પૂરતી મર્યાદિત હતી અને રઝાકાર ચળવળ પછી તેમા પણ કેટલીક મંદતા આવી હતી વળી આપસમા વિચારોનો જોઇએ તેવો મેળ ન હતો, તેથી પ્રવૃત્તિઓમા ધાર્યો વેગ આવી શકતો ન હતો આ પરિસ્થિતિમા મને પ્રથમ કર્તવ્ય એ સમજાયુ કે બધાને પ્રેમબંધનમા લાવવા અને તે માટે મેં 'શ્રી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની મુંગી માગ'-એ નામથી એક પત્રિકા શરૂ કરી અને તેના શ્રી ગણેશ તેજ સાલની ઓગસ્ટની પંદરમી તારીખથી કર્યાં એ પત્રિકા હુ અહીં રજૂ કરુ છુ, તેથી તે વખતની પરિસ્થિતિનું સ્પષ્ટ ચિત્ર પાઠકો સમક્ષ આવી જશે.

" શ્રી ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની મુંગી માગ "

પ્રગતિ

પંદરમી ઓગસ્ટ ૧૯૪૯ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્યદિને
માનદ મંત્રીનો સંદેશ.

' શાળાની કેટલીક મુલાકાતો લીધા બાદ ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓની મૂંગી માંગ શું છે, એ મારે આ શુભ દિવસે સમાજ પાસે મૂકવી જ જોઈએ. હું સમજી શકયો છું કે તેમને બેસવા માટે નવા મકાનનું બાંધકામ અધૂરું છે. તેમાં પૂરતી જગ્યા નથી. આર્થિક અપૂર્ણતાથી સારા શિક્ષકોનો અભાવ છે. વળી બાલમંદિર નથી; રમત-ગમત-કસરત માટે મેદાન નથી; સારું વાંચનાલય પણ નથી. આ બધી 'વિદ્યાર્થીઓની મૂંગી માંગ છે.' આપણે આ શુભ દિવસે નિર્ણય કરી અમલમાં લાવીએ. એમની માંગ આપણે એટલે કે વાલીઓએ જ પૂરી કરવી રહી.

હૈદરાબાદમાં વસતા ગુજરાતીઓ સામાજિક ભાવનાથી પ્રેરાઈ જે ઉત્સાહ તથા પ્રેમથી હાલ શ્રી ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજ મારફત કાર્ય કરી રહેલ છે, તે પ્રશંસનીય છે, છતાં હજુ વિકાસને અવકાશ છે.

કારોબારીમાં મેં કહેલું કે જો સમાજના બધા ભાઈઓને ઉત્સાહ તથા પ્રેમથી આપણી સાથે ભેળવીએ તો બધાં કાર્યો પાર પડી શકે. બાદ બધા ભાઈઓનો ઉત્સાહ કેવો છે, એ બદલ જાણવા મળ્યું કે વાર્ષિક ચૂંટણીની મીટીંગમાં પાંચ ભાઈઓની હાજરી હતી ને કારોબારીમાં ઓછામાં ઓછા પંદર જણાઓને ચૂંટવાના હતા. આ પરથી આપણી સમાજ પ્રત્યેની ઉદાસીનતાની કલ્પના આવે છે.

આ ઉદાસીનતા શા માટે ? સમાજના કાર્યમાં ઉદાસીનતા એટલે આપણા પ્રત્યેની જ ઉદાસીનતા. સમાજના કાર્યમાં આપના વિચારભેદો હોય તે શક્ય છે, તેમ જરૂરી પણ છે. પરંતુ સમાજનું કાર્ય એ પોતાના માટેનું જ કાર્ય છે. તેની પાછળ પ્રેમ હોય તો આપણા ભિન્ન વિચારો પણ આવકારને પાત્ર થાય. ભિન્ન વિચારોમાંથી નવું કાર્ય ને નવો રસ્તો શોધી શકાય. આપણા ગુજરાતીઓની સમૃદ્ધિ તો આપણી સામાજિક સંસ્થાઓની પ્રગતિથી જ આંકી શકાય. જો આપણા સમાજમાં આ દૃષ્ટિ કેળવીશું તો દરેક રીતે પ્રગતિ કરી શકીશું.

ભાઈઓ તથા બહેનો ! આજના આ શુભ દિવસે દરેકને આપણે સંદેશ પહોંચાડી શકીએ તે માટે તરત જ એક પખવાડિક કે માસિક પત્ર પ્રકટ કરીએ. આપ સહુ આપના વિચારો નીચેના સરનામે મોકલશો. એકબીજાના વિચારો પ્રકટ કરી, એકબીજાના દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજીએ તો હું આશા રાખું છું કે "વિદ્યાર્થીઓની મૂંગી માંગ" કે જે વાલીઓએજ પૂરી કરવાની છે, તે આપણો સમૃદ્ધ સમાજ સહેલાઈથી પૂરી કરી શકશે. મારી સૌ ગુજરાતીઓને પ્રાર્થના છે કે આ સમાજ આપણી અંગત મિલકત છે, અંગત સમૃદ્ધિ છે, એમ ગણી, ઉદાસીનતા છોડી, તેના સભ્ય બની, તેના કાર્યમાં પૂરતો રસ લેશો. 'સ્વાતંત્ર્ય દિન મુબારક.'

લિ. આપનો
ટોકરશી લાલજી કાપડિયા
માનદ મંત્રી
ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજ

આ રીતે સમયે સમયે પત્રિકાઓ પ્રકટ કરતો રહ્યો. પરિણામે સભાઓમાં સારી હાજરી થવા લાગી અને એક પછી એક પ્રશ્નનો ઉકેલ આવતો ગયો. કહ્યું છે કે 'ચાર ચાર ગાઉ ચાલતાં, લાંબો પંથ કપાય.' જો રોજ થોડું થોડું ચાલતાં રહીએ તો પરિણામે લાંબો પંથ કપાય છે અને જ્યાં પહોંચવા ધાર્યું હોય ત્યાં પહોંચી શકાય છે.

ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજે છેલ્લાં ૧૭ વર્ષમાં જે પ્રગતિ કરી તેનો ખ્યાલ હાલમાં ચાલી રહેલી નીચેની પ્રવૃત્તિઓથી આવી શકશે :

૧ **શિક્ષણસમિતિ**—આ સમિતિના આશ્રય હેઠળ શાળાનું સંચાલન થાય છે. શ્રી ગુજરાતી વિદ્યામંદિર (શાળાનું નામ પાછળથી આ પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યું છે)માં હાલ ૭૨૫ વિદ્યાર્થી ભાઇ–બહેનો અભ્યાસ કરે છે. પ્રાથમિક અભ્યાસ ગુજરાતીમાં, ત્યારબાદ અંગ્રેજી તેમજ હિંદી માધ્યમથી મેટ્રીક સુધીના વર્ગો ચાલે છે.

૨ **વિદ્યાર્થી વિકાસસમિતિ**—આ સમિતિ કોલેજમાં ભણતા જરૂરિયાતવાળા વિદ્યાર્થી ભાઈ–બહેનોને શિષ્યવૃત્તિઓ અને પાઠ્ય પુસ્તકો આપે છે.

૩ **પ્રકાશનસમિતિ**—આ સમિતિ દર મહિને 'પ્રગતિ' નામનું માસિક સાઇક્લોસ્ટાઇલથી પ્રકટ કરે છે. તેમાં સમાજની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓના સમાચાર અપાય છે. સમાજના સર્વે સભ્યોને તે વિના મૂલ્યે મોકલાય છે.

૪ **ગુજરાતી વાડી અને અતિથિગૃહસમિતિ**—

આ સમિતિ સમાજ દ્વારા તૈયાર થયેલ ગુજરાતી વાડી અને અતિથિગૃહની વ્યવસ્થા સંભાળે છે. ગુજરાતી વાડીનો લગ્ન પ્રસંગે સદુપયોગ થાય છે. ગાદલા, પંખા વગેરેની સારી વ્યવસ્થા છે. અતિથિગૃહ પ્રવાસીભાઈઓને ઉતરવા માટેનું એક સગવડતાભર્યું સુંદર સ્થાન છે.

૫ **કાર્યક્રમ સમિતિ**—આ સમિતિ વર્ષ દરમિયાન આવતા તહેવારના દિવસોનો કાર્યક્રમ ઘડી કાઢે છે તથા મનોરંજન કાર્યક્રમો યોજીને સમાજ માટે આર્થિક ભંડોળ એકત્ર કરે છે, તેમજ અહીં પધારતા અતિથિઓનું સન્માન આદિ કરે છે.

૬ **સાધનસહાયક સમિતિ**—આ સમિતિ લગ્ન કે અન્ય કોઈ શુભ પ્રસંગ યોજાતાં ભોજન સમારંભમાં જમવાનાં વાસણો વગેરેની વ્યવસ્થા કરી આપે છે. અહીં જે વાસણો રાખેલાં છે, તેનો લાભ ઠરાવેલું ભાડું આપીને કોઈ પણ લઈ શકે છે.

૭ **પ્રગતિ પુસ્તકાલય**—તેમાં ૪૦૦૦ પુસ્તકો છે. દૈનિક, અઠવાડિક, પખવાડિક અને માસિક મળી ૩૧ પત્રો આવે છે. વાંચનાલયનો હોલ સુંદર બનેલો છે.

૮ **બાંધકામસમિતિ**—સમાજનું ભવન, શાળાનું ભવન, અતિથિગૃહ તથા અન્ય સ્થળે જ્યાં બાંધકામની જરૂર હોય, ત્યાં આ સમિતિ દ્વારા બાંધકામ થાય છે.

૯ **બાલમંદિર**—સમાજની અંતર્ગત ભગિનીસમાજ

ચાલે છે, તે આ બાલમંદિરનું સંચાલન કરે છે તેની સગવડ તથા વ્યવસ્થા નમૂનેદાર છે

૧૦ કલામંડળ—વિવિધ પ્રકારની કલાઓને ઉત્તેજન આપે છે

સમાજની અંતર્ગત ચાલતુ ગુજરાતી સેવામંડળ નીચેની પ્રવૃત્તિઓ સંભાળે છે —

૧ શિક્ષણ-સ્વાસ્થ્ય સહાયક પ્રવૃત્તિ
૨ સેનાદળ-સ્વયંસેવક પ્રવૃત્તિ
૩ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ
૪ સંગીત પ્રવૃત્તિ
૫ કલબ પ્રવૃત્તિ
૬ સમૂહભોજન-પર્યટન પ્રવૃત્તિ
૭ મનોરંજન પ્રવૃત્તિ
૮ ગૂર્જર બાલમંડળ
૯ સહાયક ફંડ

સમાજની અંતર્ગત ચાલતો શ્રી ગુજરાતી ભગિની સમાજ નીચેની પ્રવૃત્તિઓ સંભાળે છે —

૧ નૃત્યકલા વર્ગ
૨ શીવણકલાના વર્ગ
૩ ડ્રગ બેંક
૪ પ્રાથમિક સારવારના વર્ગ
૫ પર્યટન પ્રવૃત્તિ
૬ મનોરંજન પ્રવૃત્તિ

આ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાંત ગુજરાતના કોઈ પણ નેતા

હૈદરાબાદ પધારે, ત્યારે તેમને સત્કારવા-સાભળવાની પ્રવૃત્તિ પણ રાખવામા આવી છે અને તેમા મે ખાસ રસ લીધેલો છે આ રીતે ગુજરાતના મુખ્ય મત્રી શ્રી જીવરાજ મહેતા, શ્રી બળવતરાય મહેતા, શ્રી હિતેન્દ્ર દેસાઈ તથા ગુજરાતના રાજ્યપાલ શ્રી મેહેદી નવાબજગ તેમજ અન્ય પ્રધાનોને સત્કારવાનો તથા સેવાકાર્યમા જોડાયેલ ભારતના અનેક કસાએલ કાર્યકર્તાઓના અનુભવપૂર્ણ ભાષણો સાભળવાનો લાભ સમાજને મળેલો છે

સને ૧૯૬૪મા પૂજ્યશ્રી રવિશકર મહારાજ હૈદરાબાદ પધારતા સમાજ તરફથી તેમનુ ભાવભીનુ સ્વાગત થયુ હતુ અને તેમની નિખાલસ નિર્મળ વાણી સહુએ એક ચિત્તે સાભળી હતી

તે સિવાય શાળાના નવા મકાનના ઉદ્ઘાટન માટે ભારતના નાણાપ્રધાન શ્રી મોરારજી દેશાઈને બોલાવવામા આવ્યા, ત્યારે તેમના વિચારો સાભળવાની તક મળી હતી આ વખતે આધ્રના મુખ્ય મત્રી, તેમજ કેટલાક પ્રધાનોએ પણ હાજરી આપી હતી અને તેમણે ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજની પ્રવૃત્તિઓને અભિનદી હતી ત્યારબાદ ભારતના ઉદ્યોગમત્રી શ્રી મનુભાઈ શાહ પધાર્યા, ત્યારે પણ સમાજે તેમનુ ઉલટભેર સ્વાગત કર્યુ હતુ અને તેમનુ ઉદ્બોધન ઘણા રસપૂર્વક સાભળ્યુ હતુ

પુસ્તકાલયને પચીશ વર્ષ પૂરા થયા તે નિમિત્તે તા ૭-૨-૬૫ના રોજ રૌપ્ય મહોત્સવ ઉજવાયો, ત્યારે મુખ્ય

ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજમા શ્રી મોરારજી દેશાઈ સાથે

ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજમા શ્રી હિતેન્દ્ર દેશાઈ સાથે. પ્રમુખ શ્રી
છબીલદાસ મહેતા શ્રી ટોકરશીભાઈનો પરિચય કરાવી રહ્યા છે

શ્રી ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજમાં કેન્દ્રીય સરકારના નાણાપ્રધાન શ્રી મોરારજી દેશાઈ પધાર્યા ત્યારે મણિબહેન પટેલ
ગે એન સજીવ રેડ્ડી, શ્રીમન્ નારાયણ તથા શ્રી બ્રહ્માનંદ રેડ્ડી આદિ સાથે

રોટરી કલબના ડીસ્ટ્રીકટ નં. ૩૧૫ ના ગવર્નર શ્રી સુદર્શન સાથે ગગનપહાડ ગામમાં. શ્રી ટોકરશીભાઈ જમણી બાજુથી ત્રીજા ઊભેલા છે. સને ૧૯૬૨–૬૩

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી તથા શ્રી લીલાવતી મુનશી સને ૧૯૬૬ મા
શ્રી ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજની મુલાકાતે પધાર્યા ત્યારે કાર્યકર્તાઓ સાથે

અતિથિ સૌરાષ્ટ્રના શાહસોદાગર શેઠ નાનજીભાઈ કાલિદાસ પધાર્યા હતા. તે વખતે નવા મકાન માટે રૂ. ૩ લાખ એકત્ર કરવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો અને ત્યારબાદ મિત્રો સાથે રોજ ઉઘરાણા નિમિત્તે ફરવા જતાં રૂ. સવા બે લાખ એકત્ર કર્યા હતા. વળી આ નિમિત્તે અમારા જુના સ્નેહી ગુજરાતના રાજ્યપાલ નવાબ મેહેદીજંગે આમંત્રણ આપતાં સમાજના પ્રમુખ શ્રી પ્રેમજીભાઈ લાલજી, ઉપપ્રમુખ શ્રી છબીલદાસ મહેતા, મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી શ્રી વલ્લભદાસભાઇ તથા બાંધકામ સમિતિના ચેરમેન શ્રી ચંદુલાલભાઈ ડંગોરિયા વગેરે સાથે મારે અમદાવાદ જવાનું થયું હતું કે જ્યાં અમારો સુંદર સત્કાર થયો હતો અને મકાનના ફંડમાં રૂપિયા વીશ હજાર જેટલી રકમ પ્રાપ્ત થઈ હતી. હાલ મિલકતો તથા સાધનો મળી રૂપિયા આઠ લાખથી વધુ સમાજનાં સેવાકાર્યોમાં પ્રાપ્ત થયા છે.

અહીં વિનમ્ર ભાવે એટલું સ્પષ્ટ કરવા ઈચ્છું છું કે ઉપર્યુક્ત સમિતિઓ સમાજનાં બધાં કાર્યોની સહાયતા માટે રચાયેલ છે અને તેના સંચાલકો તેમાં સારો રસ લે છે. તેથી માનદ મંત્રીએ એકતાનું માધ્યમ બની જાગ્રત સેવક તરીકે બધી ફરજો ઉત્સાહથી બજાવવાની હોય છે.

આજે તો પ્રગતિ સમાજ મારા જીવનમાં જડાઈ ગયો છે અને નિરંતર તેની પ્રગતિનાજ વિચારો આવે છે. જ્યારથી મેં આ સંસ્થાનું મંત્રીપદ સંભાળ્યું, ત્યારથી વચ્ચેના દોઢ વરસ સિવાય હું આ હોદ્દાપર સ્થિર રહ્યો છું. દરમિયાન

કારોબારીએ આ સમાજના પ્રમુખ તરીકે મારી બે વાર ચૂંટણી કરેલી, પણ મે આગેવાન બનવા કરતા સિપાઈ બનવામા જ કર્તવ્યનુ વિશેષ પાલન થઈ શકશે એમ માનીને, તેનો સ્વીકાર કર્યો ન હતો

છેલ્લા ૧૬–૧૭ વર્ષમા સમાજ માટે હુ જે કઈ કરી શક્યો, તેમા અનેક વ્યક્તિઓનો સાથ અને સહકાર સાપડયો હતો, તેમજ તેમની સાથે મારા અંગત સબધો બધાયા હતા જેમ કે શ્રી પ્રેમજીભાઈ લાલજી, શ્રી વલ્લભદાસભાઈ, શ્રી ચદુલાલભાઈ ડગોરિયા, શ્રી છબીલદાસભાઈ મહેતા, શ્રી ગોવિંદદાસભાઇ મહેતા, શ્રી બાલાકીશનભાઈ તથા તેમના બધુઓ, શ્રી ભીમશીભાઈ ડુંગરશી, શ્રી ભાણજીભાઈ ખેરાજ, શ્રી ડી આર દેશાઇ, શ્રી લક્ષ્મીશકર બી ભટ્ટ, શ્રી રામદાસભાઈ જે શાહ, શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ, શ્રી નવીન ભાઈ, શ્રી ધી.ભાઇ, શ્રી વસતભાઈ પારેખ, શ્રી નટવરલાલ કોઠારી, શ્રી લક્ષ્મીચદ કેણીઆ, શ્રી પ્રફુલ્લભાઈ દેશાઈ, શ્રી પ્રબોધભાઈ ઉદાણી, શ્રી કુમુદબહેન નાયક, શ્રી નદિની બહેન ગાધી વગેરે વગેરે.

આજે ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજ હૈદરાબાદના ગુજરાતી સમાજનુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારી એક અતિ ઉપયોગી સસ્થા બની ગઇ છે અને તેનુ ભાવી ઉજ્જ્વલ છે

[૨૬]

ધી હૈદરાબાદ ચિલ્ડ્રન એઈડ સોસાયટી

સને ૧૯૪૮–૪૯માં હૈદરાબાદ જીલ્લાના કલેકટર મી. રીબેલો સાથે શ્રી રામકૃષ્ણ ધૂતજીને એક મહત્ત્વનો વાર્તાલાપ થયો. તેનો સાર એ હતો કે જે બાળકો એક યા બીજા કારણે નાનપણથી ગુનો કરવા ટેવાઈ જાય છે અને જેમને જેલની શિક્ષા કરવામાં આવે છે, તેઓ ત્યાં સુધરવાને બદલે બગડે છે અને જેલમાંથી છૂટયા પછી મોટા ભાગે એવા જ ગુનાઓ કરે છે. આમ કરતાં તેઓ રીઢા બની જાય છે. અને છેવટે સમાજવિરોધી તત્ત્વો તરીકે કામ કરે છે. વળી તેમને હાલ એક સાથે મોટી વયના કેદીઓની સાથે જ રાખવામાં આવે છે. તેમને જુદા સારા વાતાવરણમાં ઉછેરવા 'ચિલ્ડ્રન એઈડ સોસાયટી' જેવી એક સંસ્થા ઊભી કરવી જોઈએ કે જે આવાં બાળકોનો કબજો લઈ તેમને ઘર જેવા વાતાવરણમાં ઉછેરે અને સારી કેળવણી આપી આદર્શ નાગરિક બનાવે.

ત્યારપછી શ્રી રામકૃષ્ણ ધૂતજીએ આ વાત મને કરી. એટલે મેં તેનું સમર્થન કર્યું અને 'ધર્મના કામમાં ઢીલ કરવી નહિ,' એ સૂત્રને આગળ કરી તેની તરત સ્થાપના કરી દેવા પર ભાર મૂકયો. તેમજ તેનો પ્રારંભ કરવા માટે રૂ. ૧૦૦૦૦ દશ હજાર જેટલી રકમ આ સંસ્થાને જીવનભર સહાય કરે તેવા કેટલાક સભ્યો, તેમજ ચાલુ વાર્ષિક સભ્યો બનાવીને મેળવી આપી. પરંતુ આ કાર્ય મોટું હતું અને તેનો પાયો સંગીન થાય તો જ મુખ્ય

ધ્યેય પાર પડે, એટલે અમે કેટલાક અધિકારીઓ તથા પ્રધાનોની સંપર્ક સાધ્યો તેમાં એટલુ જાણી શકાયું કે તેઓ આવી કોઈપણ સંસ્થા સ્થપાય તેને આવકારે છે અને તેને સરકાર તરફથી યોગ્ય પ્રમાણમાં અનુદાન (ગ્રાંટ) મળતુ રહે, તે માટે જરૂર મદદ કરશે તેની પ્રાથમિક તૈયારી માટે મારી ઑફિસે અવારનવાર સભાઓ થતી, તેમા કલેકટર મી રીબેલો શ્રી ધૂતજી તથા અન્ય મિત્રો હાજરી આપતા

પછી તો હૈદરાબાદ સ્ટેટમાં ચીલ્ડ્રન એકટ પસાર થયો અને તે વખતના ચીફ એડમીનીસ્ટ્રેટર શ્રી વેલોડીના ધર્મપત્ની શ્રીમતી કુત્તી વેલોડીએ આ પ્રવૃત્તિમા રસ દાખવતા તેમના પ્રમુખપદે **'ધી હેદરાબાદ ચીલ્ડ્રન એઇડ સોસાયટી'** ની સ્થાપના થઈ તે સાથે જ આ સસ્થાના સંચાલન અંગે એક લાગવગવાળી મારી કમીટી નીમવામા આવી હૈદરાબાદ જીલ્લાના કલેકટર, જેલોના ઈન્સ્પેક્ટર જનરલ, કમીશ્નર ઓફ પોલીસ, મેડીકલ ખાતાના ડીરેકટર, હેલ્થ ખાતાના ડીરેકટર વગેરે એકસ ઓફિસિયો સભ્ય નિમાયા અને તેનું ખજાનચી પદ આપવામા આવ્યું. અને મેં એ પદનો ખુશીથી સ્વીકાર કર્યો

આ ઘટના સને ૧૯૫૦મા બની એ વખતે જેલમા મોટા કેદીઓ સાથે ૯ થી ૧૮ વર્ષના ગુનાહીત બાળકો આશરે ૬૭ હતા તે સરકારે ચીલ્ડ્રન બોર્ડ નોમાયીને સોંપ્યા આ બાળકોને બચાવવા તેમજ તેમના ગુનાહીત માનસનું પરિવર્તન કરવા એક હોમ શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તે

હોમને શ્રીમતી કુન્તી વેંકોડી ચીલ્ડ્રન હોમ નામ આપ્યુ પછીથી સરકારે એ હોમનો કબજો લીધો હાલ તેમા ૬૦૦થી વધુ બાળકો છે

ધીમે ધીમે ચીલ્ડ્રન એઈડ સોસાયટીનો વિકાસ થવા લાગ્યો અને તે બાળકોના આશીર્વાદ લેવા લાગી

અને ૧૯૫૩–૫૪ની સાલમા હૈદરાબાદ રાજ્યના ગૃહ પ્રધાન શ્રી દિગબર રાઓ બિંદુજી આ સસ્થાના પ્રમુખ હતા તે વખતે વ્યવસ્થાપક સમિતિમા મે પ્રસ્તાવ મૂક્યો કે જે બાળકો કોઈપણ કારણે માબાપના કાબૂમા રહેતા ન હોય, રખડૂ બની ગયેલા હોય, ભીખ માગતા હોય, માબાપના ગુજરી જવાથી કે જેલ વગેરેમા જવાથી નિરાધાર બની ગયા હોય તથા માતાપિતા માનસિક રોગોનો ભોગ થઈ પડતા કફોડી હાલતમા આવી પડ્યા હોય, તેમને આપણે અપનાવી લેવા જોઈએ અને તે માટે એક છાત્રાલય અર્થાત્ બાલનિવાસ ઊભો કરવો જોઈએ આ શુભ કાર્યની શરૂઆત કરવા માટે મે રૂ ૧૦૦૦૦ દશ હજાર ભેટ આપવા ઈચ્છા દર્શાવી

સહુને આ વિચાર ગમ્યો અને બાલનિવાસ શરૂ કરવાનો નિર્ણય તેજ સભામા લેવાયો તા ૨–૧૦–૫૪ના રોજ આનદ તથા ઉત્સાહભર્યા વાતાવરણ વચ્ચે તેની શરૂઆત થઈ તે બાલનિવાસ માટે પેટા સમિતિ નીમાઈ અને તેનો પ્રમુખ મને નીમ્યો તે કાર્ય જવાબદારી સાથે મે હર્ષથી સાભળ્યુ

ત્યારબાદ આ બાલનિવાસ સાથે નામ જોડવાનો પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યો અને તેમાં મારું નામ જોડવાની દરખાસ્ત થઈ, પરંતુ તેનો મેં સવિનય અસ્વીકાર કર્યો. મારા જીવનમાં ઘણી સંસ્થાઓ ઊભી કરવાનો અવસર મળ્યો છે; તેમજ નાનાં-મોટાં દાનો દેવાનો લાભ પણ મળ્યો છે; પરંતુ તેમાં મારું નામ જોડવાના વિચારથી હું દૂર રહ્યો છું. અન્ય લોકોનો વિચાર કે અનુભવ ગમે તે હોય, પણ મને પોતાને આવા પ્રસંગે પોતાની ફરજ સમજીને નિખાલસ ભાવે કામ કરવામાં જ વધારે આનંદ આવ્યો છે અને તેથી આત્માને સંતોષ થયો છે.

પાંચ વર્ષ પછી ઉપરોક્ત બાલનિવાસ માટે મારા માતુશ્રી વેજબાઈનું નામ જોડવાની દરખાસ્ત આવી. કુટુંબીજનો એવો વિચાર ધરાવતા હતા કે પૂજ્ય માતુશ્રી વેજ બાઈના સ્મરણાર્થે આપણે કંઈક કરવું જોઈએ. સંસ્થાના ઉત્સાહી મંત્રી શ્રી વી. કે. ડગે તેમજ બીજા કાર્યકર્તાઓએ તેમના આ વિચારને સંગીન ટેકો આપ્યો, એટલે છેવટે તે માટે મારે સંમતિ આપવી પડી અને તે જ વખતે અમારા કુટુંબીજનો તરફથી આ સંસ્થાને હપ્તાથી રૂ. ૨૦૦૦૦ વીશ હજારનું દાન આપવામાં આવ્યું.

તા. ૩૧-૭-૬૦ના રોજ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્ર બાબુના હાથે આ બાલનિવાસને વિધિસર 'વેજબાઈ બાલનિવાસ'નું નામ અપાયું, ત્યારે એક ભવ્ય સમારોહ યોજાયો હતો અને તેમાં હૈદરાબાદ રાજ્યના પ્રધાનો, અધિ-

કારીઓ, તેમજ અન્ય સંભાવિત ગૃહસ્થોએ મોટી સંખ્યામાં હાજરી આપી હતી. ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે આ સંસ્થાની ઉપયોગિતા અંગે સુંદર પ્રવચન કર્યું હતું અને કાર્યકર્તાઓને ધન્યવાદ આપ્યા હતા.

આ સંસ્થાને મારા પૂજ્ય માતુશ્રીનુ નામ અપાયુ એ તો ઠીક, પણ મારી ભાવના એવી હતી કે આ સંસ્થાના બાળકો પર પૂજ્ય મહાત્મા ગાધીજીના જીવનની ઉંડી છાપ પડે તે માટે તેમના કેટલાક ચિત્રો તૈયાર કરાવીને અહીં લટકાવવા તે માટે મેં પૂજ્ય ગાધીજીના પ્રપુત્ર શ્રી કનુગાધીનો સંપર્ક સાધ્યો કે જેઓ પૂજ્ય ગાધીજીના સંપર્કમાં સારી રીતે આવેલા હતા તથા ઉત્તમ કોટીના કલાકાર હતા તેમણે ગાધીજીના જીવનને આવરી લેતા ચિત્રો એટલે કે ફોટો એન્લાર્જ તૈયાર કરી આપ્યા, જેને આ પ્રસગે 'ગાધીદર્શન' તરીકે ડૉ રાજેન્દ્રપ્રસાદજીના શુભ હસ્તકે ખુલ્લા મૂકવામા આવ્યા

અહી પ્રસગોપાત્ત એ પણ જણાવી દઉ કે આ ચિત્રમાળા ઘણી આકર્ષક બનેલી છે અને અહી પધારનાર લગભગ દરેક દેશનેતાએ તેના મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં છે સ્વ શ્રી લાલ બહાદુર શાસ્ત્રીએ આ સસ્થાની મુલાકાત લીધેલી, તે વખતે તેમણે આ ચિત્રો જોઈને પોતાનું મસ્તક ડોલાવ્યું હતું અને પોતે ઉત્તર પ્રાંતમા સ્થાપેલા એક આશ્રમ માટે આના જેવી જ એક ચિત્રમાળા તૈયાર કરાવી આપવાની માગણી કરી હતી. આ પરથી તેની ઉપયોગિતા સમજી શકાશે.

વેજબાઈ બાલનિવાસ નાનલનગરમા આવેલુ છે તેને હવા, ઉજાસ અને બીજી બધી સગવડો ધરાવતુ પોતાનુ સ્વતંત્ર મકાન છે હાલ ૧૧૦ વિદ્યાર્થીઓને સરકારી શાળાઓમા મોકલવામા આવે છે અને બાકીના સમયમા કેટલીક ઔદ્યોગિક તાલીમ આપવામા આવે છે બાલનિવાસ મા પૂ ગાધીજીના પુસ્તકો તથા બીજુ બાલોપયોગી સારુ સાહિત્ય વસાવેલ છે બાળકો પૂ ગાધીજીએ પસદ કરેલ પ્રાર્થના રોજ કરે છે

આ બાલનિવાસમાથી જે વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડ્યા છે, તેમાના કેટલાકે સરકારી નોકરીઓનો સ્વીકાર કર્યો છે, તો કેટલાકે ખાનગી નોકરી સ્વીકારી છે અથવા તો નાના પાયે પોતાના ધધા શરૂ કરેલ છે અહીના વિદ્યાર્થીઓની વર્તણૂક અગે, તેમજ અભ્યાસની કક્ષા અગે શાળાઅધિકારીઓના અભિપ્રાયો ઘણા સારા આવેલા છે

આ સસ્થાનો વાર્ષિક ખર્ચ આશરે રૂ ૪૭૦૦૦ છે તે અગે હૈદરાબાદ રાજ્ય તરફથી રૂ ૧૪૦૦૦ આશરેનુ તેમજ સેન્ટ્રલ સોશ્યલ વેલ્ફેર બોર્ડ તરફથી રૂ ૫૦૦૦ આશરેનુ અનુદાન મળે છે બાકીની રકમ કલબો, વેપારી પેઢીઓ તથા પરગજુ વ્યક્તિઓ તરફથી મળે છે

ચીલ્ડ્રન એઈડ સોસાયટીની છાયામા બીજી પણ ત્રણ અગત્યની પ્રવૃત્તિઓ વિકાસ પામી છે, તેનો અહી ટૂક પરિચય કરાવીશ

આ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી પહેલી પ્રવૃત્તિ ' રાધાકિશન હોમ '

ની છે કે જ્યાં સંયોગોનો ભોગ બનીને સગર્ભા થયેલી કુમારિકાઓને ગુપ્ત રીતે પ્રસૂતિની સગવડ આપવામા આવે છે અને તેએ જે બાળકોને જન્મ આપે તેને કેળવાયેલી આયાઓના હાથ નીચે ઉછેરવામાં આવે છે વિશેષમા સંતતિ વિહાણા જે ગૃહસ્થોને બાળકોની જરૂર હોય તેમને યોગ્ય બાહેધરીથી આ બાળકો ખોળે આપવામા આવે છે અને બાકીના બાળકો પાચ થી છ વર્ષની ઉમરના થાય ત્યા સુધી તેમને અહીં રાખીને ઉછેરવામા આવે છે ત્યારબાદ તેમને શિક્ષણ વગેરે માટે વેજબાઈ બાલનિવાસ કે રાધાકિશન બાલિકા હોમમા મોકલી આપવામા આવે છે

સમાજની અમુક પ્રકારની રચના, કેટલાક કુરિવાજો, વિલાસી વાતાવરણ, ધાર્મિક તથા નૈતિક સંસ્કારની ખમી વગેરે કારણોને લીધે કેટલીક કુમારિકાઓ સગર્ભા બને છે તેઓ સગર્ભા થયા પછી પોતાની આબરુ બચવવા આપઘાત કરે છે અથવા ગર્ભપાતનો આશ્રય લે છે અથવા પ્રસૂતિ બાદ બાળકોને મૃત અથવા જીવત અવસ્થામા ગમે ત્યા રખડતા મૂકી દે છે જે બાળકોને દેવના દીધેલા સમજીને સ્નેહથી ઉછેરવા જોઇએ, તેમની આવી કરુણ હાલત જોઇને કોને લાગી ન આવે? તાત્પર્ય કે બાળકો પ્રત્યેના મમત્વ ભાવથી આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવામા આવી છે અને તેને દેશ નેતાઓ તથા સામાજિક કાર્યકર્તાઓના આશીર્વાદ સાપડયા છે

આ સંસ્થાનું મકાન વેજબાઈ બાલનિવાસ નજીક મુનિર-

બાગ તોલી ચોકી પર આવેલુ છે, એટલે ત્યા આવનારના ગુપ્તતા બરાબર જળવઈ રહે છે

સસ્થાના ઉત્સાહી મત્રી શ્રી વી કે ડગેએ આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે સસ્થાને પ્રાથમિક દાન રૂા ૧૦૦૦૦ દશ હજારનુ આપ્યુ હતુ તેમની માતાનુ નામ ગધા અને પિતાનુ નામ કિશન હતુ, તે પરથી આ વિભાગને 'ગધા કિશન હોમ' એવુ નામ આપવામા આવ્યુ છે

આ ગધાકિશન હોમનુ ઉદ્ઘાટન તા ૬–૧–૫૫ના રોજ ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડૉ એસ રાધાકૃષ્ણનના હાથે થયુ હતુ તેનો વાર્ષિક ખર્ચ આશરે રૂા ૪૦૦૦૦ આવે છે તે અગે આધ્ર પ્રદેશ સ્ટેટ ગવર્નમેન્ટ રૂા ૮૩૦૦નુ તથા સેન્ટ્રલ સોશ્યલ વેલ્ફેર બોર્ડ રૂા ૪૬૦૦નુ વાર્ષિક અનુદાન આપે છે બાકીની રકમો સમાજ તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે હાલ આ સસ્થા ૪૫ જેટલા બાળકોને ઉછેરી રહી છે.

વર્ષ દરમિયાન ૧૫ થી ૨૦ કુમારિકાઓ આ વિભાગનો લાભ લે છે સસ્થાના અધિકારી બહેનોની ઓળખાણ લઈ શકતા નથી તેમની આબરૂ સાચવવા પૂરતી તકેદારી રખાય છે

ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી બીજી પ્રવૃત્તિ **'રાધાકીશન બાલિકા ભવન'** ની છે કે જ્યા નિરાધાર બાલિકાઓને આશ્રય આપવામા આવે છે અને તેમને યોગ્ય શિક્ષણ–સસ્કાર આપી જીવનયાત્રા માટે તૈયાર કરવામા આવે છે શ્રી વી કે ડગેજી તરફથી આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે રૂા ૧૦૦૦૦ દશ હજારનુ પ્રાથમિક દાન મળ્યુ હતુ

વેજબાઈ બાલનિવાસમા
પંડિત શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂ સાથે વાર્તાલાપનો એક પ્રસંગ, સને ૧૯૬૨

બાગ તોલી ચોકી પર આવેલું છે, એટલે ત્યાં આવનારની ગુપ્તતા બરાબર જળવાઈ રહે છે.

સંસ્થાના ઉત્સાહી મંત્રી શ્રી વી. કે. ડગેએ આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે સંસ્થાને પ્રાથમિક દાન રૂા. ૧૦૦૦૦ દશ હજારનું આપ્યું હતું. તેમની માતાનું નામ રાધા અને પિતાનું નામ કિશન હતું, તે પરથી આ વિભાગને 'રાધા-કિશન હોમ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

આ રાધાકિશન હોમનું ઉદ્દઘાટન તા. ૬-૧-૫૫ના રોજ ભારતના ઉપરાષ્ટ્રપતિ ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણનના હાથે થયું હતું. તેનો વાર્ષિક ખર્ચ આશરે રૂા ૪૦૦૦૦ આવે છે તે અંગે આંધ્ર પ્રદેશ સ્ટેટ ગવર્નમેન્ટ રૂા. ૮૩૦૦નું તથા સેન્ટ્રલ સોશ્યલ વેલ્ફેર બોર્ડ રૂા. ૪૬૦૦નું વાર્ષિક અનુદાન આપે છે. બાકીની રકમો સમાજ તરફથી પ્રાપ્ત થાય છે. હાલ આ સંસ્થા ૪૫ જેટલાં બાળકોને ઉછેરી રહી છે.

વર્ષ દરમિયાન ૧૫ થી ૨૦ કુમારિકાઓ આ વિભાગનો લાભ લે છે. સંસ્થાના અધિકારી બહેનોની ઓળખાણ લઈ શકતા નથી. તેમની આબરૂ સાચવવા પૂરતી તકેદારી રખાય છે.

ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી બીજી પ્રવૃત્તિ '**રાધાકીશન બાલિકા ભવન**' ની છે કે જ્યાં નિરાધાર બાલિકાઓને આશ્રય આપવામા આવે છે અને તેમને યોગ્ય શિક્ષણ-સંસ્કાર આપી જીવનયાત્રા માટે તૈયાર કરવાનાં આવે છે. શ્રી વી. કે. ડગેજી તરફથી આ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવા માટે રૂા. ૧૦૦૦૦ દશ હજારનું પ્રાથમિક દાન મળ્યું હતું.

સને ૧૯૬૨ મા પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ ચીલ્ડ્રન એઇડ સોસાયટી જોવા પધાર્યાં તે વખતનું દૃશ્ય તેમની જમણી બાજુ સોસાયટીના પ્રમુખ શ્રી વનિતાદેવી સચ્ચર અને ડાબી બાજુ શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા ગાંધી દર્શન રૂમ બતાવી રહ્યા છે

શ્રી રવિશંકર મહારાજ હૈદરાબાદમા સને ૧૯૬૫ મા પધાર્યા ત્યારે શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા છે.

આ વિભાગનું ઉદ્ઘાટન તા. ૪–૨–૬૧ ના રોજ ભારતના મહામાન્ય વડાપ્રધાન પં. શ્રી જવાહરલાલ નહેરૂના હાથે કરાવવાનો નિર્ણય થયો, ત્યારે હું મુંબઈ હતો. અહીં મને શ્રી ઠગેજી તરફથી એક અર્જન્ટ તાર મળ્યો કે 'મારે કોઈ પણ રીતે તા. ૪–૨–૬૧ ના રોજ સવારના વિમાનમાં હૈદરાબાદ પહોંચવું. પં. જવાહરલાલ પ્રથમ વેજબાઈ બાલનિવાસમાં પધારશે. તેમને સર્વ હકીકત આપે સમજાવવાની છે.'

આ સંદેશો મળતાં જ હું તા. ૪–૨–૬૧ના રોજ વિમાનમાં હૈદરાબાદ આવ્યો. પંડિતજી પણ સવારના વિમાનમાં દિલ્હીથી હૈદરાબાદ આવ્યા અને એરોડ્રોમથી સીધા વેજબાઈ બાલનિવાસમાં પધાર્યા. સાથે આંધ્ર પ્રદેશના રાજ્યપાલ, ચીફ્-મીનીસ્ટર તેમજ અન્ય અગ્રગણ્ય નેતાઓ પણ હતા. તેમણે સંસ્થામાં ફરી સર્વ કંઈ જોયું અને કેટલાક ઝીણવટભર્યા પ્રશ્નો પૂછ્યા. મેં તે બધાના વિગતવાર ઉત્તરો આપ્યા. પછી તેઓ પિતૃવાત્સલ્યથી બાળકોને મળ્યા. આથી બાળકોને ખૂબ જ આનંદ થયો.

સને ૧૯૩૭માં બ્રહ્મદેશ–મોલમીન ખાતે પંડિતજી પધાર્યા હતા. સાથે તેમની પુત્રી ઈન્દિરા ગાંધી પણ હતા. ત્યારે તેમની અંગત સંભાળ રાખવામાં હું પણ હતો. પરિણામે તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો તથા તેમની સેવા કરવાનો લાભ મળ્યો હતો. ફરી ૧૯૫૩માં હૈદરાબાદ ખાતે મહાસભાનું અધિવેશન ભરાયું ત્યારે, તેમજ સને ૧૯૫૮માં હૈદરાબાદમાં ઓલ ઈન્ડિયા કોંગ્રેસ કમીટીની સભા મળી ત્યારે વ્યવસ્થાનું તંત્ર મારા હાથમાં હોઈને તેમના સહવાસનો

લાભ મળ્યો હતો. અને ૧૯૬૨માં તેમણે ફરી હૈદરાબાદ પધારી સાલારગંજ મ્યુઝિયમના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન કર્યું, ત્યારે ફરી દર્શન થયાં. તે વખતે તેમની શારીરિક તથા માનસિક સ્થિતિ જોઈ હું અત્યંત દુઃખી થયો. ચીને દોસ્તીમાં અચાનક દગો આપી જે જાલીમ હુમલો કર્યો, તે બાદ પંડિતજીનું દિલ ભાંગી ગયું હતું અને શરીરની સ્થિતિ બગડતી ચાલી હતી. છેલ્લાં ૩૦ વર્ષથી હું તેમનો જુસ્સો જોતો આવ્યો હતો. તેમની ખુમારી યુવાનને શરમાવે તેવી હતી, પણ તે આજે ઓસરી રહી હતી. તા. ૨૭–૫–૬૪ ના તેઓ વિશ્વ છોડી જશે એવી તો કલ્પના પણ ક્યાંથી આવે ? પરંતુ ભવિતવ્યતાના યોગે તેમ બન્યું અને આખો દેશ શોકમાં ડૂબી ગયો. ભારતના એ લાડીલા નેતાને હજાર હજાર વંદન હો !

આ વિભાગનું મકાન વેજબાઈ બાલનિવાસ નજીક જ નાનલનગરમાં આવેલું છે. તેનું વાર્ષિક ખર્ચ આશરે રૂ. ૩૦૦૦૦ ત્રીશ હજારનું આવે છે. તે અંગે આંધ્ર પ્રદેશ સ્ટેટ ગવર્નમેન્ટ તરફથી રૂા. ૮૧૦૦નું તથા સેન્ટ્રલ સોશ્યલ વેલ્ફેર બોર્ડ તરફથી રૂા. ૫૦૦૦નું અનુદાન મળે છે.

ત્રણ પ્રવૃત્તિઓ પૈકી ત્રીજી પ્રવૃત્તિ રાધાકિશન બાલ સ્વસ્થાલયની છે. આ વિભાગમાં જે બાળકો લાંબા સમયની બિમારી ભોગવતા હોય અને જેમને બીજો આધાર ન હોય, તેમને અહીં રાખી તેમની યોગ્ય ઔષધોપચાર વગેરે દ્વારા સારવાર કરવામાં આવે છે.

શ્રી વી. કે. ડગે એન્સેસ્ટ્રલ ટ્રસ્ટ તરફથી મળેલી રૂા. ૭૦૦૦ની પ્રાથમિક સહાયથી આ વિભાગ તા. ૨–૧૦–૧૯૬૨ના રોજ ચાલુ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેનું ઉદ્ઘાટન તા. ૧૫–૧૦–૬૪ના રોજ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન્‌ના વરદ હસ્તે કરવામાં આવ્યું હતું.

આ વિભાગને પોતાનું સ્વતંત્ર મકાન છે અને તેનો ૨૦ દર્દીઓ લાભ લઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા છે. તેનો વાર્ષિક ખર્ચ આશરે રૂા. ૧૩૦૦૦ આવે છે. તે અંગે આંધ્ર પ્રદેશ સ્ટેટ ગવર્નમેન્ટ રૂા. ૪૮૦૦નું વાર્ષિક અનુદાન આપે છે. વિશેષ અનુદાન મેળવવા પ્રયત્નો ચાલુ છે.

હૈદરાબાદ શહેરમાં સમાજ–કલ્યાણની જે પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે, તેમાં આ સંસ્થા સહુનું ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. અત્યાર સુધીમાં ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદ, ડૉ. એસ. રાધાકૃષ્ણન્, શ્રી જવાહરલાલ નહેરુ, શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રી, શ્રી મોરારજી દેશાઈ, ડૉ. બી. રામકૃષ્ણ રાઓ, શ્રી મહેદી નવાબ જંગ, મીસીસ વાયોલેટ આલ્વા, શ્રી વી. કે. આર. વી. રાઓ. વગેરે તથા શ્રીમતી દુર્ગાબાઈ દેશમુખ, શ્રીમતી અચ્છમ્મા મથાઈ, શ્રી તારાઅલી બેગ, શ્રીમતી શ્યામાદેવી આદિ અગ્રગણ્ય સામાજિક કાર્યકરોએ પણ આ સંસ્થાની મુલાકાતો લીધી છે અને સંસ્થાના કાર્યની પ્રશંસા કરી છે.

અહીં જ્યારે શ્રી ચંદુલાલ ત્રિવેદી રાજ્યપાલ હતા, ત્યારે તેમના પત્ની શ્રી કુસુમ ત્રિવેદી આ સંસ્થાના પ્રમુખ હતા. ત્યાર બાદ છેલ્લા પાંચ વર્ષથી ડૉ. એન સંજીવ રેડ્ડી

કે, જેઓ મધ્યસ્થ સરકારના મંત્રીમંડળમાં વાહનવ્યવહાર તથા વિમાનખાતાના મંત્રી છે, તેઓ સંસ્થાનું પ્રમુખપદ સંભાળે છે. આ સંસ્થાને પાંચ ઉપપ્રમુખો છે, તેમાં મારું નામ છેલ્લાં સાત–આઠ વર્ષથી ચૂંટાતું આવે છે. તેના મંત્રી શ્રી વી. કે. ડગે છે અને સહાયક મંત્રીઓમાં શ્રીમતી તહેમીનાબાઈ ડગે તથા ડૉ. એ. કે શાહ છે. શ્રી વી. કે. ડગે અને મીસીસ તમીનાંબેન ડગે બંને આ સંસ્થાના પ્રાણ છે. તેઓ બાળકોને પોતાના જ સમજી આ સંસ્થાને તન–મન ધન સમર્પિત કરી રહ્યાં છે.

જે વૃક્ષ આપણા હાથે વવાયું હોય, તે કાલાંતરે મોટું થાય અને મધુર ફળો આપવા લાગે, ત્યારે તેને જોઈને આપણો આત્મા પ્રસન્ન થાય, એ સ્વાભાવિક છે.

આ સંસ્થા હજી પણ ઘણી વિકાસ પામશે અને સમસ્ત ભારતની એક નમૂનેદાર સંસ્થા બનશે, એવી મારી આંતરિક શ્રદ્ધા છે.

આ પ્રકરણ પૂરું કરતાં પહેલાં એ પણ જણાવી દઉં કે, જેલમાં ૧૮ વર્ષ સુધીનાં બાળકો હાલ ૬૦૦ આશરે છે. તે માટે "ગવર્મેન્ટ સર્ટીફાઈડ સ્કૂલ" ચાલે છે. તેની સમિતિમાં આન્ધ્ર પ્રદેશ સરકાર મને શરૂથી અત્યાર સુધી ચૂંટે છે. તે સમિતિ ઉપરાંત 'પ્રીઝનર એડ સોસાયટી' ની કારોબારી સમિતિમાં વરસોથી કામ કરું છું. તે સોસાયટી આન્ધ્રની બધી જેલોમાંથી છૂટા થતા નાના તેમ મોટા કેદીઓને સારી ચાલચલગત માટે સમજાવવાનું તથા ફરી

કામધંધે લગાડવાનું કામ કરે છે. તેના તરફથી કેળવાયેલ પ્રતિનિધિઓને પૂરા પગારથી આ કામમાં રોકેલ છે. આ કાર્યમાં હું રસ લેતો હોવાથી મોટી જેલમાં પણ જેલના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાથે જવાનું અવારનવાર થયેલ છે.

આમ સમાજમાં સૌથી છેલ્લી સ્થિતિના ગણાતા માનવતાના કાર્યમાં ભળ્યો છું, તેનો બધો અનુભવ આ નાનકડા ગ્રંથમાં શી રીતે વર્ણવાય?

[૨૭]
વ્યાપારી મંડળો વગેરે

રાષ્ટ્રીય, શૈક્ષણિક તથા સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે હું કેવી રીતે સંકળાતો ગયો, તેનું વર્ણન પાછલાં પ્રકરણોમાં કર્યું છે. હવે આ પ્રકરણમાં વ્યાપારી હિત ધરાવનારી સંસ્થાઓ અંગે મેં જે પ્રવૃત્તિઓ કરી, તેનું દિગ્દર્શન કરાવીશ.

સને ૧૯૪૨માં હું હૈદરાબાદ આવ્યો, ત્યારે અનાજ તેલીબીયાં વગેરેના વ્યાપારીઓ ભેગા મળીને સંગઠિત કાર્ય કરે એવી પદ્ધતિ ન હતી. પરિણામે ઘણી બાબતેમાં મુશ્કેલી પડતી અને ધારણા મુજબ છૂટથી વ્યાપાર થઈ શકતો ન હતો. આ પરિસ્થિતિ દૂર કરવા માટે સને ૧૯૪૪–૪૫માં 'ધી હૈદરાબાદ સ્ટેટ ગ્રેઈન એન્ડ સીડ્સ મર્ચંટ એસોસીએશન' ની સ્થાપના કરવામાં આવી. તેમાં મુખ્ય ભાગ લેનારા શ્રી લછમનદાસ ગુપ્તા બી. એ. એલ્એલ્. બી., શ્રી ભીમશી ભાઈ ડુંગરશી તથા હું એમ ત્રણ જણ હતા. તેની ઑફિસ

પ્રથમ અમારી બદ્રુકા-કાપડિયા કંપનીની ઓફિસમાં જ રાખવામાં આવી હતી અને તે પછી ભીમશી ડુંગરશીની પેઢીની બાજુમાં મકાન ભાડે રાખી ત્યાં લઈ જવામાં આવી હતી. સને ૧૯૫૭–૫૮માં તેની ઓફિસ ઓસમાનગંજમાં ગઈ, ત્યાં સુધી હું તેનો મંત્રી કે પ્રમુખ રહ્યો હતો.

સને ૧૯૫૫ પછી હૈદરાબાદ સ્ટેટની જગાએ આંધ્ર પ્રદેશ એવું નામ જોડાયું અને આ એસોસીએશને પૂરા પ્રદેશની ફેડરેશન જેવું રૂપ ધારણ કર્યું. હવે તો સરકાર દ્વારા નીમાતી જુદી જુદી અગત્યની સમિતિઓમાં તેના પ્રતિનિધિઓને ખાસ સ્થાન આપવામાં આવે છે તથા રેલ્વે ખાતામાં પણ તેનું ઘણું વજન પડે છે.

સને ૧૯૪૯–૫૦માં તેલીબીયાના વાયદાના કામકાજ અંગે 'હૈદરાબાદ ઓઈલ ટ્રેડ એસોસીએશન' ઊભી થઈ. તેમાં મેં પ્રારંભથી જ રસ લીધો હતો. વધારે સ્પષ્ટ કહું તો તેને ઊભી કરવા માટે કેટલાય દિવસ સુધી સખત પરિશ્રમ કર્યો હતો. તેનું પ્રમુખપદ શ્રી બંકટલાલ બદ્રુકાએ શોભાવ્યું હતું અને મંત્રીપદની જવાબદારી મેં સંભાળી હતી.

આ જવાબદારી સામાન્ય ન હતી, કારણ કે રોજ લાખોની લેતી–દેતી થતી. તેના ક્લીઅરીંગ પર ધ્યાન રાખવું પડતું તથા સોદાઓ અંગે જે ઝઘડાઓ ઊભા થતા તેની પતાવટ કરવી પડતી. તેમાં સમય ઘણો જતો.

આ પ્રવૃત્તિ તેમજ બીજી ધંધા આદિ સિવાયની અન્ય પ્રવૃત્તિ દરમિયાન ખાવાની અનિયમિતતા, વધારે પડતો

પરિશ્રમ વગેરે કારણે મને મરડાનો રોગ લાગુ પડયો અને તબિયત સુધારવા માટે મહાબળેશ્વર જવું પડ્યું. ત્યાં એક મહિનો રહેવાની ગણતરીએ કુટુંબ સાથે ગયો હતો, પરંતુ મારી ગેરહાજરી સહુને સાલવા લાગી અને સોદાની પતાવટો અંગે અહીં પત્રો તથા તારો આવવા લાગ્યા. છેવટે મારે થોડા જ દિવસમાં મહાબળેશ્વરની શીતળ છાયા છોડીને હૈદરાબાદ પાછું ફરવું પડ્યું. જાહેર કામોની જવાબદારી એ ઘણી મોટી જવાબદારી છે અને તે અદા કરવા માટે શરીર, સમય તથા નાણાં એ ત્રણેયનો પૂરતો ભોગ આપવો પડે છે.

હૈદરાબાદ આવ્યા પછી એક અનુભવી વૈદરાજની દેખરેખ નીચે 'દૂધકલ્પ' ચાલુ કર્યો, એટલે કે અનાજ, ફળ, પાણી વગેરે બંધ કરીને માત્ર દૂધ ઉપર જ રહેવા માંડ્યું. તેની સાથે થોડી દવા પણ લેવાની હતી. વૈદરાજની સૂચના એવી હતી કે મારે હાલ પૂરતો આરામ લેવો તથા વધારે બોલવું નહિ, પરંતુ ઉપર્યુક્ત એસોસીએશનનું કામ એટલું વધી ગયું હતું કે દર ચાર દિવસે મારે ત્યાં તેની સભા ભરવી જ પડતી અને વિવિધ પ્રશ્નોની ચર્ચા–વિચારણા અંગે મારે ઘણું બોલવું પડતું. આ બધી ભાંજગડમાં ૪૦ દિવસના દૂધકલ્પનું જે પરિણામ આવવું જોઈએ, તે આવ્યું નહિ. તાત્પર્ય કે મરડાની કેટલીક અસર રહી ગઈ અને જ્યારે ખાવા–પીવામાં અનિયમિત થાઉં કે તેનો હુમલો થવા લાગ્યો. જો કે પછીથી ખાસ ઈલાજ કરતાં આ તકલીફ આજે રહી નથી.

'બહુ તે થોડા માટે' એ કહેવત ઘણા અનુભવ પછી પ્રચલિત થયેલી છે. આ બાબતમાં મને એવો જ અનુભવ

થયો. વાયદાનું કામ ખૂબ વધી જતાં અને કેટલાક અંશે કાબૂ બહાર જતાં કેન્દ્રીય સરકાર તરફથી ખાસ કમીશન નિમાયું. તેણે અહીંની પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ કર્યા પછી વાયદાનું કામ બંધ કરવાની ભલામણ કરી, એટલે આ એસોસી-એશન સમેટાઈ ગઈ.

ત્યારબાદ 'ધી હૈદરાબાદ ઓઈલ એન્ડ સીડ્સ એક્સ-ચેન્જ લીમીટેડ' નામની બીજી સંસ્થા મુંબઈના ધોરણે શરૂ કરવામાં આવી, જે આજ સુધી ચાલુ છે. તેમાં હું પ્રથમ ડાયરેક્ટર નિમાયો હતો અને પછીથી પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાયો હતો. છેલ્લાં સાત-આઠ વર્ષથી તો પ્રમુખપદની જવાબદારી મિત્રો મને સોંપે છે અને હું તેને અનુરૂપ પ્રવૃત્તિ કરી મારી ફરજ બજાવતો રહ્યો છું.

'હૈદરાબાદ સ્ટેટ ફેડરેશન ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ'માં ઘણી વ્યાપારી સંસ્થાઓ જોડાયેલી હતી. પછીથી તે 'ફેડરેશન ઓફ આંધ્ર પ્રદેશ ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રીઝ' બની. તેની કાર્યવાહક સમિતિમાં સને ૧૯૪૮ થી ૧૯૬૩ સુધી તેમ ૧૯૬૬/૬૭ માટે રહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે અને તેના દ્વારા નિમાયેલી જુદી જુદી પેટાસમિતિઓમાં કોઈ વાર કન્વીનર તરીકે તો કોઈ વાર સદસ્ય તરીકે મારી ફરજ યથાશક્તિ બજાવી છે.

'હૈદરાબાદ સ્ટેટ ઓઈલમીલ ઓનર્સ એસોસીએશન' પણ એક મહત્ત્વની સંસ્થા ગણાય. સરકારે તેને માન્યતા આપી હતી અને સને ૧૯૪૯-૫૦માં તેની ભલામણ અનુ-

સાર તેલ તથા ખોળની પરમીટો અપાતી હતી. શ્રી બંકટ-લાલ બદ્ધકા ઘણા વર્ષ સુધી તેના પ્રમુખ રહ્યા હતા. સને ૧૯૬૦–૬૧થી શ્રી ડંકુબાલ નરસઈયા આ સંસ્થાના પ્રમુખ તરીકે અને હું મંત્રી તરીકે ફરજ બજાવું છું. આ સંસ્થા તેલના વ્યાપારને લગતી નીતિ ઘડે છે તથા રેલ્વે આદિની જે તકલીફો હોય તેને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. હાલ સરકાર સાથે તેનું કામ ઓછું થઈ ગયેલું છે.

હવે હું વ્યાપારી જીવનના એક રોમાંચક પ્રકરણ પર આવું છું. અહીંની મ્યુનિસિપાલિટીએ હૈદરાબાદ શહેરમાં આવતી સંખ્યાબંધ વસ્તુઓ પર ઓક્ટરોય ડયુટી નાખવાનો નિર્ણય કરતાં હૈદરાબાદ શહેરનો વ્યાપાર અન્યત્ર ખેંચાઈ જાય તેવા સંયોગો ઊભા થયા. વળી તેના તરફથી 'પ્રોફેશન ટેક્સ' નંખાયો હતો, તે ઘણો કઢંગો હતો. કોઈ પાસેથી તે વધુ લેવાતો, કોઈ પાસેથી તે ઘણો ઓછો લેવાતો અને કોઈ તેમાંથી સાવ છટકી જતું. આ બંને વસ્તુઓ વ્યાપારી દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ હોઈ તેનો વિરોધ કરવા માટે શહેરના ૯૧ એસોસીએશનો તથા ફેડરેશન વગેરે મળી 'આંધ્રપ્રદેશ ઓકટરોય એન્ડ પ્રોફેશન ટેક્સ પ્રોટેસ્ટ કમીટી' બની. તેનો હું કન્વીનર નિમાયો. પાછળથી પ્રમુખ ચૂંટવાનો પ્રશ્ન આવ્યો, ત્યારે સહુએ મારા તરફ આંગળી ચીંધી, પણ એ પદ પારસી ગૃહસ્થ શ્રી ડી. ડી. ઈટાલિયાને આપી હું ઉપપ્રમુખ થયો, જો કે પાછળથી પ્રમુખ તરીકેની જવાબદારી પણ સંભાળી.

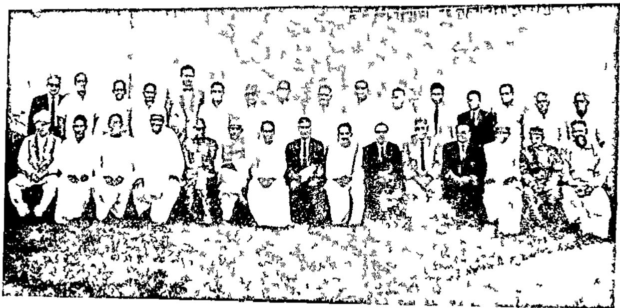
આ પ્રશ્ન અંગે સભાઓ ભરવી, પ્રચાર કરવો, હક-

તાલો પાડવી, સત્તાવાળાઓને મળવુ તથા તેમની સાથે વાટાઘાટો કરવી વગેરે પ્રવૃત્તિઓ જોશથી ચાલી હડતાલમા ઉદ્યોગ, ધધા, હોટેલ તથા પાનવાળા આદિ બધાજ સમિલિત થયા હતા પરિણામે મ્યુનિસિપાલીટીને મોહર્ન સીડયુઅલ કે જેમા ૨૦૦ જેટલી વસ્તુઓ પર ઓકટરોય ડયુટી લેવાની યાદી હતી, તેનો હમેશ માટે અમલ કરવાનુ મુલતવી રાખવુ પડયુ હતુ જે થોડી વસ્તુઓ ઉપર ઓકટરોય ડયુટી રહી ગઈ હતી, તે પણ હાલમા એટલે સને ૧૯૬૫મા ચૂક્તે કાઢી નાખેલ છે

આજ રીતે પ્રોફેશન ટેક્સમા પણ ઘણો સુધારો કરી અમારી માગણી સતોષવી પડી છે ન્યાયભરી તેમ જ સગઠિત લડત હોય તો હાલના પ્રજાતત્રીય તન્ત્રમા સફળતા મળી શકે છે તે માટે આપણે પણ ઘણી મોટી તયારી કરવી પડે છે

આ કમીટી સને ૧૯૬૧ સુધી ચાલુ રહી હતી પછી તેનુ કામ ફેડરેશન તેમ અન્ય એસોસીએશનોએ સભાળ્યુ હતુ

ભારત સરકારના ખેતીવાડી ખાતા તરફથી 'ધી સેન્ટ્રલ ઓઈલ સીડ કમીટી' નિમાઇ તેનુ મુખ્ય કામ તેલીબીયાના પાકને વધારવો, સશોધનનુ કાર્ય કરવુ, બીયાની નવી સારી જાતો તૈયાર કરવી, પ્રયોગ કરવા, તેની આયાત-નિકાસ માટે તથા તેના બજાર અને ભાવનિયમન માટે સરકારને સલાહ આપવી વગેરે હતુ તેમા બધા રાજ્યોના ડાયરેક્ટર ઓફ એગ્રીકલ્ચર, ભારત સરકારના નિષ્ણાતો, લોકસભાના સભ્યો તથા તેલઉદ્યોગ અને વ્યાપારના પ્રતિનિધિઓ મળી

ઇન્ડિયન સેન્ટ્રલ ઓઇલ સીડ કમીટીની બેઠક હૈદ્રાબાદમા તા ૮-૧૦-૬૪ ના રોજ મળી તે વખતનુ દૃશ્ય
શ્રી ટોકરશી લાલજી કાપડિયા જમણી બાજુના છેડે ત્રીજા બેઠેલા છે

શરીરને પોતાની મર્યાદા છે. તેની પાસેથી ગજા ઉપરાંત કામ લેવા જતાં તબિયત બગડે છે અને તે જલ્દી ઠેકાણે આવતી નથી, એટલે પ્રવૃત્તિનો વિસ્તાર એટલો તો ન જ કરવો કે જે આપણી શારીરિક મર્યાદાને ઓળંગી જાય. મેં આ સંબંધમાં જે જે ભૂલો કરી, તે અંગે મારે ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે.

બીજું, વ્યાપારી જીવન એટલે પૈસા કમાવાનું ક્ષેત્ર. તેમાં ગમે તેટલું સુંદર કામ કરીએ તો પણ બીજાને વહેમ આવે કે રખે તે પોતાનો સ્વાર્થ સાધતો હશે. કેટલીક વિરોધી વ્યક્તિઓ તે અંગે આક્ષેપો પણ કરે. એટલે તેમાં સર્વના હિતની દૃષ્ટિ રાખી ઘણી સાવધાનીથી વર્તવાની જરૂર છે.

સાચો રૂપિયો આખરે સાચો જ ઠરે છે અને ખોટા રૂપિયાને ચલણમાંથી નીકળી જવું પડે છે, એ અનુભવ કોને નથી?

[૨૮]
વ્યવસાય અંગે વિશેષ હકીકત

મારા વ્યવસાય અંગે સં. ૨૦૦૪–સને ૧૯૪૮–૪૯ સુધીની હકીકત સોળમા પ્રકરણમાં જણાવી ગયો છું. તે પછીની વિશેષ હકીકતો આ પ્રકરણમાં જણાવવા ઈચ્છું છું.

સં. ૨૦૦૫ની દિવાળીએ બટુકા–કાપડિયા કંપનીમાંથી શ્રી લછમનદાસ ગુપ્તા રાજીખુશીથી છૂટા થયા. તેનું ખાસ કારણ એ હતું કે તેમને આ ભાગીદારીમાંથી જોઈતા પૈસા

મળી ગયા હતા અને તેઓ કોઈ મોટું જોખમ ખેડવા તૈયાર ન હતા.

તેમણે કંપનીમાંથી છૂટા થયા પછી ભીંડ તરફ પ્રોજેક્ટ–કોન્ટ્રેકટનું કામ રાખ્યું. ત્યાં તેઓ અમુક અમુક દિવસે જતા હતા. એવામાં રસ્તામાં મોટરનો અકસ્માત થયો. પંજાબી યુવાન, મજબૂત શરીર, છતાં થોડા જ કલાકમાં તેમનું પ્રાણ-પંખેરું ઊડી ગયું. ખરેખર! મૃત્યુનું તેડું આવે છે, ત્યારે તે સ્થાન, સમય કે પરિસ્થિતિ કશા તરફ નજર કરતું નથી.

૨૨૫ માઈલ દૂરથી તેમનું શબ હૈદરાબાદમાં લાવવામાં આવ્યું. આ વખતે તેમના પત્ની સુશીલાદેવી ઉત્તર પ્રાંતના-ગોરખપુર શહેરની એક હોસ્પીટલમાં દમનો ઉપચાર કરાવી રહ્યા હતા. કેવી નશીબની લીલા! તેમના નાનાભાઈ ચુનીલાલ મુંબઈથી આવ્યા, તેમજ મિત્રો અને સંબંધીઓએ તેમના અગ્નિસંસ્કારની ક્રિયા કરી અને તેમની ભલમનસાઈને હાર્દિક શ્રદ્ધાંજલિઓ આપી.

શ્રી લછમનદાસ છૂટા પડયા પછી અદ્રુકા–કાપડિયા કંપનીનું કામ બે વર્ષ ચાલ્યું, પણ વ્યાપારના સંયોગો પલટાયા હતા. કંટ્રોલ જતાં ભાવમાં મંદી આવી હતી અને નફાનું પ્રમાણ ઘણું ઘટી ગયું હતું. આમ છતાં સં ૨૦૦૬ની સાલમાં અમે ત્રણથી ચાર લાખ રૂપિયાનો નફો કર્યો હતો, પણ તે બધો ઓફિસખર્ચ તથા ગંજાવર સ્ટાફને નિભાવવામાં જ પૂરો થયો હતો.

'સાથરા પ્રમાણે સોડ કરવી' એ અનુભવીઓની:

કું નામથી કામ ચલાવ્યું. અહીં દેશાવરો ખાતે માલ, અનાજ, તેલીબીયાં આદિ વેચાણનું કામ જ મુખ્ય હતું.

પરલી–વૈજનાથમાં પણ સં. ૨૦૦૮માં આ જ રીતે શા. ટોકરશી લાલજી કંપનીના નામે કામ ચાલતું હતું. તેમાં તેલીબીયાંની ખરીદી, તેમજ તેલની મીલ ભાડે લઈ તેલીબીયાંમાંથી તેલ કાઢી દેશાવરોમાં મોકલવાનું હતું, તે કામ ચાલુ રાખ્યું.

ઉપર્યુક્ત છેલ્લી ત્રણ કંપનીઓમાંથી પાછળથી મુક્ત થયો છું. આથી સાર્વજનિક કાર્યોમાં પ્રથમ કરતાં વધુ સમય આપી શકું છું.

નીચેનાં ત્રણ કામોમાં અનુભવ ન હોતાં નુકશાન વેઠી મારી જવાબદારી પુરી કરી મુક્ત થયો છું:

(૧) સને ૧૯૫૨માં 'ધી હૈદરાબાદ ઓઈલ એન્ડ સોપ લીમીટેડ' નામની મોટી ફેકટરી લીધી અને તેના મેનેજીંગ એજન્ટ તરીકે કામ સંભાળ્યું. આ વખતે આ ફેકટરી નુકશાનીમાં હતી, પણ મને આશા હતી કે થોડા વખતમાં જ હું તેને ઊંચી લાવી શકીશ. આથી ઉત્સાહભેર કામ શરૂ કર્યું અને નહાવા માટેનો સેન્ડલ સોપ (ચંદનનો સાબુ), પીવા માટેના સાબુ તથા બીજી પણ કેટલીક જાતો બહુ સુંદર કાઢી. પરંતુ વર્ષોથી પ્રખ્યાત બનેલા માલની હરિફાઈમાં ઊભા રહેવાનું મુશ્કેલ જણાયું. આમેથી માગણી આવ્યા પછી જ માલ ચાલે. દરમિયાન જાહેરખબર વગેરેનો ઘણો ખર્ચ ભોગવવો પડે. તાત્પર્ય કે આ ખાતાને તરતું

કરવા માટે ઘણો સમય જોઈએ અને ઘણો ભોગ આપવો પડે. તે માટે હું તૈયાર ન હતો, એટલે રૂા. ૮૧૦૦૦ની નુકશાની વેઠીને આ ફેક્ટરી કાઢી નાખી. આજે પણ તેના બનાવેલા સેન્ડલ સોપના ઓર્ડરો આવે છે, પણ તેમાં રાજી શું થવાનું?

(૨) એક વાર લેણા પેટે કચ્છ–ભુજમાં સીનેમા આવ્યો. તે પરથી મોડર્ન ટોકીઝ પ્રાઈવેટ લીમીટેડ ઊભી કરી, તેનું કામ ચલાવ્યું. તેમાં નફાનું ધોરણ ઠીક જણાતાં બીજાં પણ ત્રણ સ્થળે સીનેમા ખોલી કામનો વિસ્તાર કર્યો. પરંતુ એવામાં હરિફાઈ જાગી અને નફાના બદલે નુકશાન થવા લાગ્યું. આ કંઈ મારો ખાસ વ્યવસાય ન હતો, એટલે વિશેષ હરિફાઈમાં ઉતારવાનું માંડી વાળ્યું અને જે નવા સીનેમા ચાલુ કર્યા હતા, તે બંધ કરી દીધા. આ રીતે મોડર્ન ટોકીઝ પ્રાઈવેટ લીમીટેડ બંધ થઈ. મેં મારી જવાબદારી નુકશાની સાથે પૂરી કરી.

મશીનરી તો અગાઉ જ વેચી નાખેલી અને બીજી મશીનરી ભાડે લઈ ચલાવવા બાદ આખરે એક ભુજનો સીનેમા શેર હોલ્ડરો તથા મશીનરીના માલેકને સોંપાયો. તે હવે તેઓએ ભાડે આપી દીધેલ છે.

(૩) એકવાર મોટરો રીપેર કરવાનું તથા ડ્રાઈવીંગ શીખવવવાનું ખાતું 'કીર્તિ ઓટોમોબાઈલ્સ'ના નામથી ચાલુ કરેલું, પરંતુ તેમાં ફાવટ ન આવતાં એક વર્ષ પછી બંધ કરી દીધેલું.

વ્યવસાયમાં જ્યારે પણ સારો નફો મળ્યો છે, ત્યારે તેનો મોટો ભાગ સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં તથા દીન-દુઃખીઓને સહાય કરવામાં વાપર્યો છે. તેમાં નાત-જાતનો કે નાના-મોટાનો ભેદ જોયો નથી. આ રીતે જે પૈસો વપરાયો, તેજ મારી સાચી કમાણી છે.

વ્યવસાયમાં સારા અને ખોટા સમયો આવે છે. આ વખતે મન પર કાબૂ રાખીને ચાલવું અને આબરૂને દાઘ લાગવા દેવો નહિ, એ શાણા-સમજુ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે.

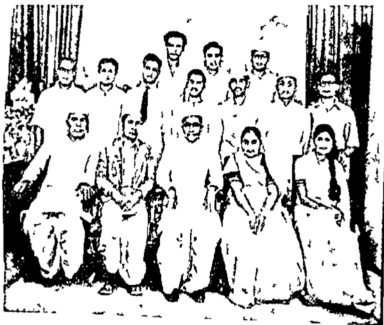
વ્યવસાયમાં મારે ઘણાં પરિવર્તનો કરવા પડયાં છે તથા બુદ્ધિ, સાહસ અને પુરુષાર્થ અજમાવવા છતાં કેટલાક ધંધાઓમાં નુકશાન પણ સહેવું પડયું છે. તેનો દોષ કોને દઉં ? સંયોગોને કે ભાગ્યને ? બધા સંયોગો ઉપર આપણો કાબૂ હોતો નથી અને ભાગ્યની અજમાયશ તો પુરુષાર્થ ખેડવાથી જ થાય છે.

હાલ મારા સ્નેહીઓ તથા કુટુંબીઓ નીચે મુજબ કારોબાર ચલાવવા વ્યવસ્થિત પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. મારી તેમાં જવાબદારી તથા મહેનત નથી, પરંતુ એક શુભેચ્છક તરીકે એટલી આશા રાખું છું કે તેઓ નૈતિક તેમજ સાર્વજનિક હિત જાળવી સફળતા મેળવે અને તેમાંથી થતી કમાણીનો કેટલોક ભાગ સાર્વજનિક હિત માટે ખર્ચે.

હૈદરાબાદમાં કાપડીઆ સ્ટોર્સ નામની પેઢી શરૂ કરી. તેમા બે કુટુંબીઓ તથા સાત સ્ટાફના ભાઈઓ ભાગીદાર તરીકે જોડાયા. આ સ્ટોર્સ આજના કહેવાતા સહકારી ધોરણે

હૈદરાબાદ કોંગ્રેસ અધિવેશનના પ્રસંગે કચ્છના આગેવાન કાર્યકર્તાઓ સાથેનું એક દૃશ્ય; સને ૧૯૫૩
બેઠેલી વ્યક્તિઓમાં વચ્ચે શ્રી ભવાનજી અ. ખીમજી છે, તેમની જમણી બાજુ શ્રી પ્રેમજીભાઈ ભવાનજી ઠક્કર છે.

હૈદરાબાદ, મુંબઈ તથા વરલીની પેઢીઓના કાર્યકર્તાઓ સાથે.

નહિ, પરંતુ લગભગ તેના જેવી જ પદ્ધતિથી ચાલે છે. મેનેજર, કેશીઅર, ગોદામકીપર, મીલવિભાગ, હિસાબીખાતું, આ બધાં કામો તેઓ પોતે જ સંભાળે છે.

નામ પરથી આ કોઈ જનરલ કે પ્રોવીઝન સ્ટોર્સ હશે તેવું લાગે, ઘણુ તે તેલીબીયાં, કઠોળ, અનાજ વગેરેનું કામ કરે છે. એક વખત તે મોટી મીલ ભાડે લઈ રીફાઈન્ડ શીંગતેલ બનાવતા. તેમાં સાત એકસપીલર હતા અને લગભગ ચાલીશથી પચાશ લાખનું તેલ કાઢતા. હવે એક એકસ-પીલરવાળી નાની મીલ ભાડે લઈને ચલાવે છે. ક્યારેક ચોખાની મીલ ભાડે લઈને તે પણ ચલાવે છે. હાલમાં ચોખા ફક્ત સ્ટેટ ટ્રેડીંગ કું.ને જ વેચી શકાય છે. તેમાં મુખ્ય કાર્યકર્તા તથા ભાગીદારો ભાઈ પ્રેમજી જગશી, ભાઈ ઉમરશી કુંવરજી, ભાઈ ભાણજી મુલજી, ભાઈ રમણીકલાલ લખમશી, ભાઈ ચુનીલાલ જગશી આદિ છે.

પરલી–વૈજનાથમાં કાપડીઆ ઈન્ડસ્ટ્રીઝના નામે, તેમ કીર્તિકુમાર કંપનીના નામે કામ શરૂ કરેલ. તેમાં કુટુંબીઓ તથા મુખ્ય કાર્યકર્તા–ભાગીદારો ભાઈ રતિલાલ કેશવજી તથા ભાઈ દેવજી ધરમશી તથા ભાઈ ભોજરાજ ચાંપશી છે. ત્યાં ઓઈલ મીલ ભાડે લઈને, તેમજ તે બાદ પોતાની મીલ નાખી ઓઈલ બનાવીને દેશાવરોમાં ચડાવે છે. તે સાથે ત્યાંના સ્થાનિક લોકોનાં સુખ–દુઃખમાં પણ ભાઈ રતિલાલ કેશવજી સારો ભાગ લે છે.

પ્રથમ ચન્દ્રાણદામાં બસાપા કામ કરતો હતો, ત્યારબાદ ત્યાંની જગ્યા ફેરવી સીતમ્બર બજારમાં રાખેલ છે. અહીં મારા

કુટુંબીઓ સાથે કેટલાક સ્થાનિક તેલુગુભાઈઓ કામ કરે છે. તેઓ ૩૦–૪૦ જગ્યાએથી એરંડા ખરીદે છે અને બધો વહીવટ તેલુગુ ભાષામાં રાખે છે.

સનતનગરમાં મારા મોટા પુત્ર ધીરજલાલ તેમજ બીજા ભાગીદારોએ મળીને આંધ્ર–રીરોલીંગ નામની લોખંડની મીલ સળીઆપટ્ટી, તેમજ એંગલ બનાવવાની નાખી છે. તેમાં ૩૦૦ માણસોને રોજી મળે છે. બે વરસથી આ સાહસિક કાર્ય શરૂ થયેલ છે.

વ્યવસાયનાં આ બધાં કાર્યોમાં તેઓ સફળ થાય, એ જ શુભેચ્છા.

[૨૯]

મારું માનસિક ઘડતર

બાલ્યવયમાં બારથી પંદર વરસની વયમાં આર્થિક મુશ્કેલીઓને પહોંચી વળવા પુરુષાર્થનો આશ્રય લીધો અને ચપરાશી જેવા કાર્યથી શરૂઆત કરી. શેઠ ગાંગજી પ્રેમજીની કંપની કે જે લાખ–સવા લાખ ટન ચોખા બર્માથી એક વરસમાં નિકાસ કરતી હતી, તેમાં પ્રથમ દરજ્જાના કાર્યકર્તા તરીકે સ્થાન મેળવવામાં આ પુરુષાર્થ કામ આવ્યો.

બ્રહ્મદેશની અંદરનાં મથકોમાં ખરીદ કરવાનું કામ પંદરથી સોળ વર્ષની ઉમરમાં જ સંભાળ્યું હતું. તેમાં કામની અત્યંત ચીવટ, ઈમાનદારી તથા ઝડપી નિર્ણય કરવાની ટેવ સહાયક થયા હતા. બાદ સત્તર વર્ષની વયમાં

શેઠ હાસમ પ્રેમજીની કંપની કે જે બ્રહ્મદેશથી વિશ્વના બધા ભાગમાં આશરે દોઢ લાખ ટન ચોખાની વાર્ષિક નિકાસ કરતી હતી, તેમાં એક માસ માટે ચીફ એકાઉન્ટન્ટ તરીકે કામ કર્યું હતું અને ત્યારબાદ તરત બ્રહ્મદેશના મોલમીન બંદરમાં તેમની પેઢીમાં વડા તરીકેની જવાબદારી સંભાળી હતી.

ત્યાંથી વાર્ષિક બે લાખ ગુણીનો નિકાસ થતો હતો, તે પ્રથમ વરસે જ મારી ખંત તથા મહેનતથી ત્રણ લાખ ગુણી પર પહોંચ્યો હતો અને નિકાશના ક્ષેત્રમાં વિક્રમ સ્થપાયો હતો. તે પછી ત્યાં ઉત્તરોત્તર કામની વૃદ્ધિ થઈ હતી, તેમજ મીલોના કામમાં પણ નોંધપાત્ર વિકાસ થયો હતો. છેલ્લાં સને ૧૯૩૯ થી ૪૧ માં જાપાન સાથેની સખત લડાઈ જોઈ. બોમ્બીંગમાં પણ કામ ચાલુ રાખ્યું. મોતની પરવા કર્યા વગર સુકાન સંભાળી ફત્તેહ મેળવી.

બ્રહ્મદેશથી નીકળી ભારતમાં આવ્યા બાદ વ્યાપાર તેમજ ઉદ્યોગના ક્ષેત્રમાં સમયે સમયે મારે ઝડપી નિર્ણયો કરવા પડયા છે. જો મેં આ રીતે ઝડપી નિર્ણયો ન કર્યા હોત, તો વ્યાપાર–ધંધામાં જે વિકાસ સાધી શકયો, તે ભાગ્યે જ સાધી શકયો હોત. એક નિર્ણય ઝડપથી લેવાય માટે તે ભૂલભરેલો હોય અને બીજો નિર્ણય આસ્તેથી લેવાય માટે તે સાચો હોય, એ વસ્તુ માનવા જેવી નથી. ઘણી વાર એ જ મીનીટમાં કરેલા નિર્ણયો દિવસોની માથાકૂટ પછી કરેલા નિર્ણયો કરતાં વધારે ફાયદેમંદ પૂરવાર થયા છે.

મૂળ વાત એ છે કે નિર્ણય સ્વસ્થ મને કરવો જોઈએ અને પછી તેને દૃઢતાથી વળગી રહેવું જોઈએ.

નફો લાગે ત્યાં ચીટકી જવું અને નુકશાન લાગે ત્યાં ઝડપથી ખસી જવું, એ નીતિને હું બરાબર વળગી રહ્યો છું. તેથી એકંદર લાભ થયો છે અને મોટાં નુકશાનોમાંથી બચી જવાયું છે.

વ્યાપારનું વ્યવસ્થાતંત્ર ગોઠવતાં ૨૦ કે ૩૦ ઓફિસો ખોલવી હોય તો બીજા માણસો મહિનાઓ લગાડે છે, જ્યારે મેં એ નિર્ણય મીનીટોમાં કરેલ છે અને તેમાં સફળતા પણ મેળવી છે. આજ રીતે શરૂ કરેલી ઓફિસો બંધ કરવી હોય તો ઘણા લોકો તેમાં ખચકાટ અનુભવે છે અને લોકો શું કહેશે ? તે વિચાર કરે છે. મેં આ પ્રકારના નિર્ણયોમાં જરાય ખચકાટ અનુભવ્યો નથી. જરૂર લાગી, સંયોગ પલટાયો અથવા નુકશાની થવા માંડી કે તે અંગે ખૂબજ ઝડપથી નિર્ણયો કર્યાં છે.

ઉદ્યોગમાં કંઈક વાર ઓઈલ મીલો તથા ચોખાની મીલો ચલાવવા લીધી અને કાઢી પણ નાખી. હૈદરાબાદમાં સાબુનું કારખાનું લીધું અને કાઢી પણ નાખ્યું. મોટરલોરી માટે સર્વીસ સ્ટેશન ખોલેલ તથા વેજીટેબલ કારખાનાની એક માસ મેનેજમેન્ટ લીધેલી પણ નુકશાન જણાતાં થોડાજ વખતમાં છોડી દીધી. એકસબોરસ્ટેઝ લીમીટેડ, તેમ કેમીકલ ફરટી–લાઈઝરના મોટા કામને લેવામાં મહિનાઓ સુધી મહેનત કરેલી, પણ પરિસ્થિતિ ધારણા કરતાં જુદી જણાતાં થોડા દિવસ સંભાળ્યા બાદ છોડી દીધેલ.

સત્તાવીશ-અઠ્ઠાવીશ વર્ષની વયે ભાગીદારીમાં પણ મોટું કામ કરવાનું આવ્યું, તેનાં મુશ્કેલીઓ પાર વિનાની હતી પ્રથમ તો ધારી પરમીટો મળે નહિ કદાચ પરમીટ મળે તો વેગનો મળે નહિ વગેરે. પરંતુ ધૈર્ય રાખી, કુનેહથી આ મુશ્કેલીઓને પાર કરી ત્રણ-ચાર વર્ષમા જ વેગનોથી લાખ-દોઢ લાખ ટન માલ ચડાવવાનો વિક્રમ સ્થાપ્યો.

મેં વર્ષો સુધી ૨૦ થી ૨૫ ઓફિસો, તેમજ ૨૦ થી ૨૫ એજન્ટો મળી ૫૦ કે વધુ જગ્યાએ ખરીદી-વેચાણનું કામ સંભાળ્યુ છે તથા નાણાકીય બાબતમા પણ એકલા હાથે કામ કર્યું છે વળી હેજીંગ કે ખુલ્લા વાયદાના કામમા પણ બહુ મોટા પ્રમાણનુ સાહસ કરતા અચકાયો નથી તેથી વર્ષો સુધી દૈનિક અઢાર કલાકનુ કામ કરવુ પડ્યું છે. જમતા પણ ફોન ચાલુ હોય સૂવાનું બાર પહેલાં ભાગ્યે જ બને ઘણી વાર એક પણ વાગી જાય ફરી સવારના પાંચ-છ વાગ્યે કામ શરૂ થઈ જાય

આટલા વ્યવસાયી જીવનમા પણ સામાજિક સેવા, તેમજ રાજકીય સેવા નિયમિત આપતો રહ્યો છુ સ્પષ્ટ કહું તો મે તેને મારા અંગત કારોબાર જેટલુ જ મહત્ત્વ આપ્યું છે સામાજિક કાર્યોમા મિત્રો સાથે કામ કરવામા આનંદ આવ્યો છે અને તેથી કામનો થાક ઉતરી ગયો છે જો કે આવા પ્રસંગે મારી ગેરહાજરીથી ધંધામા નુકશાન થવાના બનાવો બન્યા છે, પણ મે તેની દરકાર કરી નથી

બાલ્યવયમા અગિયાર-બાર વર્ષની વયે સેવાપ્રવૃત્તિ

શરૂ કરેલ, તેમાં વૃદ્ધિ થતી જ ગઈ છે. સંયોગોવશાત્ મારું જીવન એકધારું રહ્યું નથી, પણ જેમ વ્યવસાય અને ઉદ્યોગમાં અનેકગણી જવાબદારી ઉઠાવતો ગયો છું, તેવી રીતે સામાજિક સેવામાં પણ અનેકગણી જવાબદારી ઉઠાવતો રહ્યો છું. જો મારા હૃદયમાં ઊંડી લાગણી, સમજ, શ્રદ્ધા, પ્રેમ, કરુણા વગેરે તત્ત્વોએ સ્થાન જમાવ્યું ન હોત તો આમ ભાગ્યે જ બની શકયું હોત. આત્મા, મન અને શરીર જેમ એક બીજા સાથે જોડાઈ ગયેલા હોવાથી બધી ક્રિયાઓ સ્વાભાવિક બની જાય છે, તેમ મારા જીવનમાં આ બધી વસ્તુ એકમેક સાથે જોડાઈ ગયેલી હોવાથી સેવામય પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક બની ગઈ છે.

ગમે તેવાં નુકશાનો કે મુશ્કેલીઓના સમયે ગભરાયા વગર થોડા સમયમાં કે થોડી જ મીનીટોમાં જે સૂઝયો તે માર્ગ કાઢી લઈ સ્વસ્થ રહ્યો છું. અન્ય શબ્દોમાં કહું તો દુઃખના સંજોગોને હસતાં હસતાં સહી લેવાનું બન્યું છે. તેમાં ક્યારે પણ રડવાનું પસંદ કરેલ નથી. પરંતુ સામાજિક સેવાની પળોમાં જ્યારે પણ દુઃખ–દર્દ જોવા મળ્યાં, ત્યારે ઘણી વખત અંતર રડયું છે. સખ્ત આંખો કે જેમાં આંસુ આવવા મુશ્કેલ, ત્યાં બહુ સહેલાઈથી અંતરના નીચોડનાં આંસુ ટપકયાં છે. આજે પણ મનની આવી જ સ્થિતિ છે.

સંસારમાં મનુષ્યોને અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ભોગવવા પડે છે. આપણે ગમે તેટલી ઇચ્છા કરીએ તો પણ તેમનાં આ દુઃખો સર્વાંશે દૂર કરી શકતા નથી. કેટલાંક દુઃખોમાં તો માત્ર સહાનુભૂતિ બતાવીને જ સંતોષ માનવો પડે છે.

અહીં એ પણ જણાવી દઉં કે મને તન–મન–ધનની જે શક્તિ સાંપડી છે, તેનો બહુ થોડો અંશ જ સેવામાં આપી શકાયો છે. હજી ધારું તો આ બાબતમાં ઘણું વધારે કરી શકું, પણ તેટલી હિંમત ચાલતી નથી. તેમાં વ્યવહાર પણ આડો આવતો જ રહ્યો છે.

કડવા–મીઠા અનેક પ્રકારના અનુભવો થવા છતાં જવાબદારીમાંથી હઠી જવું નહિ, એમ લાગ્યા જ કરે છે. કુદરતની મહેરબાની અને સંકેત હોય તો કામમાં વૃદ્ધિ કરવાની ફરજ છે, એ વિચાર મનમાંથી ખસતો નથી, કારણ કે બહોળો વ્યવસાય હોય તો જ અનેક ભાઈ–બહેનોને તે અંગે ધંધો મલી શકે છે અને આપણને પણ ફાયદો થાય છે. દેશ પ્રત્યે પણ આપણું એ કર્તવ્ય છે કે ઉદ્યોગ–ધંધાની વૃદ્ધિ કરી તેનાથી બેકારીનું નિવારણ કરવું. જો આપણે માલનું ઉત્પાદન વધારે કરીએ તો દેશ આબાદ થાય. આવા વિચારોથી જ મેં જમીન તથા કારખાનાનું ઉત્પન્ન વધારવામાં દીલચસ્પી દાખવી છે.

પરંતુ મારી ધર્મપત્નિ મારા આ વિચારો અંગે સંમત થતી નથી. તેનું કહેવું એમ છે કે કુદરતે રોટલો આપ્યો છે, તો રાત–દિવસ મહેનત શા માટે કરવી ? વળી આ ધમાલમાં શરીરને સાચવવાનું પણ સૂઝતું નથી. માટે હવે તો સંતોષ કરી, કામમાંથી પૂર્ણ નહિ તો અર્ધી નિવૃત્તિ જરૂર લઈ લેવી.

પૂજ્ય વ્હાલા માતુશ્રી તો વરસો થયા સ્વર્ગવાસી થયા

છે, પણ તેઓ પોતાની છેલ્લી અવસ્થામાં મને એમ કહેતા કે 'તું ગરીબીમાંથી ઊંચે આવ્યો છે. હવે દરેક રીતે સંતોષ લઈ શકાય એવું છે, તેથી વિશેષ મહેનત કરવાની છોડી દે.' પરંતુ મારો ઉત્તર એ હતો કે 'હું વિશેષ કામ ક્યાં કરું છું ? મજૂરો તથા ખેડૂતો ગરમીમાં, ઠંડીમાં, વરસાદમાં કેટલું બધું કામ કરે છે ? તે લોકો કરતાં હું વિશેષ કામ કરતો નથી. જો હું કામ નહિ કરું તો આટલો બહોળો વ્યવસાય કેમ ચાલશે ? અને કામ તદ્દન ઓછું કરી નાખીશ તો મારી મનોભાવના શી રીતે સંતોષાશે ?'

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરી છે કે સમય અનુસાર મારે બહુ ઝડપી પરિવર્તનો કરવા પડ્યાં છે, પરંતુ આવાં પરિવર્તનો બધાને માટે ફાયદેમંદ ન જ થાય, કારણ કે દરેક કામની ફેરબદલીમાં કામની પદ્ધતિઓ વિચારવી પડે, સંબંધો નવેસરથી બાંધવા પડે વગેરે. આ બધું દરેક માટે સહેલું નથી. સહુએ પોતાની શક્તિ અને પોતાના સંયોગોનો વિચાર કરીને વર્તવું, એ જ ઇષ્ટ છે.

[૩૦]
સંતતિનો પરિચય

'ગૃહસ્થજીવનની શરૂઆત' નામના પ્રકરણમાં મેં જણાવ્યું હતું કે સંતતિનો પરિચય હું આગળ પર એક સ્વતંત્ર પ્રકરણમાં આપીશ, તે અનુસાર મેં આ પ્રકરણમાં સંતતિનો પરિચય આપેલો છે.

આ પ્રકરણ લખતા મનમા થોડી ભાંજગડ તો થઈજ છે, કારણ કે માર મુખે મારા પુત્ર-પુત્રીઓના વખાણ કરવા તે ઠીક નહિ તે જ રીતે તેમનામા જે ગુણો હોય તેના પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરવી, એ પણ યોગ્ય નહિ છેવટે બને તેટલો તટસ્થ ભાવ રાખીને લખવુ એવા નિર્ણયપૂર્વક મે અહી બે શબ્દો લખેલા છે

મારો મોટો પુત્ર ધીરજલાલ મોલમીન (બર્મા)મા તા ૭-૮-૧૯૩૮ના રોજ જન્મ્યો, ત્યારે શરીરે નબળો હતો પાચ વર્ષની ઉમરમા તેણે એક-બે મોટી માદગી પણ ભોગવેલી, પરતુ ત્યારબાદ તેનુ શરીર ઠીક ઠીક સુધરતા અમે ચિતામુક્ત થયા હતા

તેનો ચાર ગુજરાતી સુધીનો અભ્યાસ હૈદરાબાદ ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજ તરફથી ચાલતી શાળામા થયો હતો પાચમી ગુજરાતી છ મહિના ઘરશાળા-ભાવનગરમા અને છ મહિના પ્રીમિયર સ્કૂલ-માટુગામા રહીને પૂરી કરી હતી ત્યારબાદ શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીના પરિચયમા આવતા તેમની ભલામણથી જુન ૧૯૫૦મા તેને મુબઈ-અધેરીની શ્રી હસરાજ મોરારજી હાઈસ્કૂલમા સાધ્યમિક શિક્ષણ માટે મોકલવામા આવ્યો હતો ત્યા તે હાઈસ્કૂલની બોર્ડીંગમા જ રહેતો હતો અને રજાના દિવસોમા હૈદરાબાદ આવતો હતો તે એપ્રિલ ૧૯૫૬ સુધી ત્યા રહ્યો અને મેટ્રીકની પરીક્ષામા ૫૯ ટકા ગુણ મેળવી બીજા વર્ગમા ઉત્તીર્ણ થયો

અભ્યાસમા તેની ચીવટ સારી હતી, એટલે વર્ગમા એકદમ ઊચી કક્ષા ગણતો અને છઠ્ઠા તથા દશમા ધોરણમા તો તે પહેલો આવેલો હતો

અહી તેણે વ્યાયામમા સારો રસ લીધો હતો અને ઘોડેસ્વારી, હોકી આદિમા ઠીક ઠીક કાબૂ મેળવ્યો હતો વળી રમતોની સર્વાંગી સ્પર્ધામા તેણે ચેમ્પીયન કપ મેળવ્યો હતો વિશેષમા તે રાઇફલ ક્લબનો સભ્ય બન્યો હતો અને નેશનલ કેડેટ કોર્પ્સ (N C C)મા કમાન્ડર નિમાયો હતો આ બધી પ્રવૃત્તિથી તેનુ આરોગ્ય ઘણુ સુધરી ગયુ હતુ

ત્યારબાદ હૈદરાબાદ આવી પી યુ સી કોમર્સ બદ્રુકા કોલેજ તથા નિઝામ કોલેજમા શિક્ષણ લીધુ અને સને ૧૯૬૦ની સાલમા બી કોમ એટલે વ્યાપારવિદ્યાનો સ્નાતક થયો અહી બદ્રુકા કોલેજમા સર્વાંગી રમતોમા ચેમ્પીયનશીપ મળેલી તથા નિઝામ કોલેજમા રમતોમા મોખરે રહેલો તે જ્વે સ્પોર્ટ્સ ક્લબ વગેરેનો સભ્ય બનેલો અને ઘણી મહેનત કરીને આંધ્રસ્ટેટની ચેકમી ગ્રૂટન રમતની ચેમ્પીયનશીપ મેળવેલી

કોલેજ છોડ્યા પછી તેણે આંધ્ર રીરોલીંગ મીલની વ્યવસ્થાનુ કામ સભાળ્યુ છે આ મીલનુ ઉદ્ઘાટન આંધ્ર પ્રદેશના ઉદ્યોગપ્રધાન ડૉ એમ લક્ષ્મી નરસય્યાના શુભ હસ્તે થયુ, તે પ્રસગે તેણે ખૂબજ મહેનત કરેલી

તેના લગ્ન તા ૨૬–૫–૧૯૬૨ના રોજ હુબલી ખાતે શ્રીમાન્ કેશવજી દેવજી ઝવેરીની પુત્રી સૌભાગ્યવતી લીલમ સાથે થયા તેણે કર્ણાટક યુનિવર્સિટીની બી એસસી,ની

પચાસમા વર્ષના પુનિત પ્રસંગે
ચીલ્ડ્રન એઈડ સોસાયટીના બાળકો સાથે સને ૧૯૬૬

પૂજ્ય માતુશ્રી વેજબાઈના સ્મરણાર્થે પનામા
કુટુંબીજનો તરફથી બંધાવેલ માતૃછાયા

હૈદરાબાદમાં આપ્તજનો સાથે. સને ૧૯૬૫

ઊભેલા ડાબી બાજુથી (૧) શ્રી ધીરજલાલ, (૨) શ્રી સૂર્યકાન્ત, (૩) શ્રી કીર્તિકુમાર. બેઠેલા ડાબી બાજુથી (૧) સીવમ વર્ષા સાથે, (૨) શ્રી ટોકરશીભાઈ (૩) શ્રી અમૃતબહેન, (૪) કાંતાબહેન નીચે બેઠેલા ડાબી બાજુથી (૧) દેવયાની, (૨) સ્મિતા, (૩) પીયૂષ.

(૧) શ્રી ધીરજલાલ, (૨) શ્રી કીર્તિકુમાર તથા (૩) શ્રી કાંતાબહેન નાના હતા ત્યારે. સને ૧૯૪૮

પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં ત્રીજો નંબર તથા પોતાની કોલેજમાં પ્રથમ નંબર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. છેલ્લા સાત–આઠ વર્ષથી તે પોતાના વર્ગમાં પહેલી જ રહેતી હતી.

આ લગ્નથી અમારા સમાજમાં થોડો સુધારો થયો. અમે વીસા ઓસવાલ અને સૌ. લીલમનું કુટુંબ દશા ઓસવાલ. અમારા બંને કુટુંબની સંમતિ અને શુભાશિષપૂર્વક પ્રથમ આ સંબંધ જોડાયો. ત્યારબાદ સમાજમાં આવા બીજા ઘણા સંબંધો જોડાયા.

સૌ. લીલમે તા. ૪–૧૧–૬૩ના પુત્રી વર્ષાને જન્મ આપ્યો, તેથી ગૃહમાં આનંદ અને સંતોષ ફેલાયો.

ધીરજલાલ હમેશાં ખાદી પહેરે છે. ચા–બીડીની આદત નથી. આ બાબતમાં તેણે મારો વારસો લીધો છે. સાદગી, નમ્રતા તથા કલાપ્રિયતાને લીધે તે સ્વજન–સંબંધીઓ તથા પરિચયમાં આવનાર સહુમાં પ્રિય છે.

કાંતાનો જન્મ સં. ૧૯૯૮ના આશો વદિ ૫ ના રોજ કચ્છ–પત્રીમાં થયેલો. નામ પ્રમાણે ગુણ બહુ ઓછી વ્યક્તિઓમાં હોય છે, પણ મારી આ પુત્રીમાં નામ પ્રમાણે જ ગુણ હતા, એટલે કે તે ખરેખર કાંતિમાન હતી. તેનું આરોગ્ય પણ સારું હતું. તેણે હૈદરાબાદ–ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજની શાળામાં મેટ્રીક સુધીનું શિક્ષણ લીધેલું છે.

તેનાં લગ્ન મુંબઈ નિવાસી સૂર્યકાંત સાથે થયા. તેમના પિતાશ્રી ડુંગરશી રવજીભાઈ ઉચ્ચ કોટિના પુરુષ છે. તેમના

પર ગાંધીવાદની છાયા પૂરેપૂરી ઢળેલી છે. હાલ પોતાનો ઘણો સમય નિઃસ્વાર્થ ભાવે સર હરકીશનદાસ હૉસ્પીટલમાં બિમારોની સેવા પાછળ આપે છે. તેમાં આઈબેંક માટે ચક્ષુ મેળવવાનો વિશેષ પ્રયત્ન કરે છે, જેથી અંધત્વને પામેલા અનેક મનુષ્યોને આંખની રોશની પુનઃ પ્રાપ્ત થાય છે. તેઓ સંસારમાં રહેવા છતાં સંત જેવું જીવન ગાળે છે, તે હું ઘણા વર્ષના નિકટ પરિચયથી જાણી શક્યો છું. અમારા બંને કુટુંબનું જોડાણ થતાં મને ખૂબ આનંદ થયેલો.

શ્રી સૂર્યકાંતે ઈન્ટર પાસ કરી બી. એ. સુધી અભ્યાસ ચાલુ રાખેલો, પણ ત્યાર પછી મલબારમાં રબ્બરના બગીચા તેમજ લાકડાના કામમાં જોડાતાં તેઓ બી. એ.ની પરીક્ષા આપી શકેલ નહિ. હાલ હૈદરાબાદમાં રહે છે અને મુખ્યત્વે આંધ્ર–રીરોલીંગ મીલમાં ભાગીદાર તરીકે અગત્યનું કામ સંભાળે છે. તેઓ વિદ્યાપ્રેમી, માયાળુ અને શાંત પ્રકૃતિના છે.

ચિ. કાંતાએ પ્રથમ પુત્રી સ્મિતાને તા. ૧૧–૪–૬૧ના રોજ જન્મ આપ્યો. બાદ તા. ૧૬–૧૦–૬૩ના પુત્ર પીયૂષનું સુખ જોવા ભાગ્યશાળી બની. સ્મિતા તદ્દન નાની હતી, ત્યારે અસાધારણ શાંત, હસમુખી, તેમજ મળતાવડી હોવાથી પાડોશી તેમજ બીજાઓ તેને લગભગ નીચે મૂકતા જ નહિ. શ્રી શાંતા બહેન એમ. એલ. એ. સામે જ રહેતા. તેમણે તો પોતાની દીકરી કરતાં પણ વધુ સ્નેહ દર્શાવેલો ને આજ પર્યંત દર્શાવી રહેલ છે. પૂર્વભવના ઋણાનુબંધ સિવાય આવું ભાગ્યે જ બને છે.

કીર્તિકુમારનો જન્મ હૈદરાબાદમાં તા. ૨૦–૬–૧૯૪૭ના રોજ થયેલો. તેની તંદુરસ્તી પ્રથમથી જ સારી હતી. તેણે પણ પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક અભ્યાસ હૈદરાબાદ ગુજરાતી પ્રગતિ સમાજની શાળામાં જ કરેલો.

ગઈ સાલ તે મેટ્રીક પાસ થયો અને ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે ન્યુ સાયન્સ કોલેજમાં દાખલ થયો. હાલ તે પ્રથમ વર્ષનો અભ્યાસ કરે છે. અભ્યાસ માટે તેની રુચિ જોઈએ તેવી તીવ્ર ન ગણાય. બનતાં સુધી વગર મહેનતે પરીક્ષાઓ આપ્યે જાય છે અને મોટા ભાગે ત્રીજા વર્ગમાં, તો કોઈક વાર બીજા વર્ગમાં આવે છે. પરંતુ અન્ય કામોમાં તેની રુચિ ઘણી સારી છે. મેળાવડા વગેરેમાં તે એકલો બે માણસનું કામ કરે છે. ઓફિસના દરેક ખાતામાં કામ કરવાની રુચિ બતાવે છે.

તે સ્વભાવે માયાળુ છે અને ઘરમાં કોઈ મહેમાન આવે તો તેની સુંદર સરભરા કરે છે. તેમજ મારા કાર્યમાં હંમેશ મદદ કરવાની વૃત્તિ રાખે છે.

તે પણ ખાદી પહેરે છે અને ચા–બીડીના વ્યસનથી મુક્ત છે, પરંતુ મોટાના જેટલો શાંત નથી. તેને ઘણી વાર ગુસ્સો આવી જાય છે. મારો સ્વભાવ પણ ઉગ્ર તો છે જ. કદાચ મારો આ ગુણ તેનામાં ઉતર્યો હોય. પરંતુ થોડી વારમાં પાછો શાંત થઈ જાય છે. માનવમાં પ્રેમ, નમ્રતા અને જીભે મીઠાશ હોય તો જ કાર્યમાં સફળતા મળે છે. સ્વભાવ પર કાબૂ રાખવો, એ એક જાતની તપશ્ચર્યા છે અને તે આપણે અવશ્ય કરવી જોઈએ.

નાની પુત્રી દેવયાની હૈદરાબાદમાં તા. ૧૦-૯-૫૭ના રોજ જન્મી, એટલે હાલ તે નવ વર્ષની છે. તેની બુદ્ધિ તીવ્ર છે અને અભ્યાસમાં સારી પ્રગતિ કરી રહેલ છે. અમારું આ છેલ્લું સંતાન હોઈ અમે તેને ખૂબ જ પ્યાર કરીએ છીએ અને તે એક કુલદીવડી નીવડશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

એકંદર ચારે ય સંતાનો વિનયી અને સુશીલ હોઈ અમારી આંખ ઠરે છે અને તેઓ ભવિષ્યમાં તંદુરસ્ત તથા સુખી રહે અને મારાં સારાં કામો કરે એવી પરમાત્માને પ્રાર્થના કરીએ છીએ.

[૩૧]

રાષ્ટ્રભાષા-પ્રચાર

સામાન્ય રીતે બહુભાષી દેશને પોતાની એક રાષ્ટ્રભાષા હોય છે, જેના દ્વારા તે દેશના લોકો પોતાના વિચારોની આપ-લે કરી પોતાની ઉન્નતિ સાધી શકે છે.

જે દેશને પોતાની રાષ્ટ્રભાષા ન હોય તેને પૂર્ણ સ્વતંત્ર માની ન શકાય. તેથી જ પૂજ્ય ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમના ઓગણીશ મુદ્દાઓમાં બારમો મુદ્દો રાષ્ટ્રભાષાનો રાખ્યો હતો.

સને ૧૯૧૮માં ઈંદોર ખાતે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનનું આઠમું અધિવેશન તેમની અધ્યક્ષતામાં મળ્યું, ત્યારે તેમણે અધ્યક્ષસ્થાનેથી અખિલ ભારતને માટે એક સામાન્ય ભાષાની આવશ્યકતા દર્શાવી હતી અને તે માટે હિન્દીને ઉપયુક્ત

ગણાવી હતી. તેમના આ વિચારને ઠરાવનું રૂપ અપાયું હતું અને તે ઠરાવ ઉક્ત અધિવેશનમાં સર્વાનુમતે પસાર થયો હતો. બાબુ પુરુષોત્તમદાસ ટંડન, શ્રી જમનાલાલ બજાજ, પંડિત રામનરેશ ત્રિપાઠી વગેરેએ આ ઠરાવનું જોરથી સમર્થન કર્યું હતું.

પૂજ્ય મહાત્માજી એક સુદક્ષ અને કર્મઠ નેતા હોવાથી તેમણે આ નિશ્ચયને તરત સક્રિય રૂપ આપવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો અને દક્ષિણ ભારતમાં હિન્દીનું પ્રચારકાર્ય કરવાને પોતાના સુપુત્ર શ્રી દેવદાસ ગાંધીને એક પ્રચારકના રૂપમાં મદ્રાસ મોકલી આપ્યા હતા. જ્યાં 'હિન્દી સાહિત્ય સંમેલન પ્રચાર કાર્યાલય' શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. ત્યારબાદ એ કાર્ય માટે સ્વામી સત્યદેવ પરિવ્રાજકને મોકલવામાં આવ્યા હતા. સ્વામીજીએ મદ્રાસમાં હિન્દીના વર્ગો ચલાવવા ઉપરાંત પાઠ્ય પુસ્તકો પણ તૈયાર કર્યાં હતાં.

સને ૧૯૨૦-૨૧-૨૨ની સાલમાં અસહકારનું આંદોલન સર્વત્ર વ્યાપી ગયું હતું. આ વખતે રાષ્ટ્રીય મનોવૃત્તિવાળા યુવક-યુવતીઓ હિન્દી ભાષા તરફ સારા પ્રમાણમાં વળ્યા. ત્યાર પછી હિન્દીની પરીક્ષાઓ શરૂ થઈ અને પ્રચારકો માટે મદ્રાસમાં એક વિદ્યાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું.

સને ૧૯૨૭માં પૂજ્ય ગાંધીજીની સલાહથી ઉક્ત કાર્યાલયનું નામ 'દક્ષિણ ભારત હિન્દી પ્રચારસભા' રાખવામાં આવ્યું અને તેનું રીતસરનું બંધારણ ઘડવામાં આવ્યું. તેઓ આ સભાના આજીવન અધ્યક્ષ રહ્યા.

સને ૧૯૩૫માં કાકા કાલેલકર હિન્દીના પ્રચાર નિમિત્તે દક્ષિણમાં આવ્યા. તેમની સૂચના પરથી સભાના નિયમોમાં કેટલુંક મહત્ત્વનું પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું અને આંધ્ર, તામિલ, કેરલ તથા કર્ણાટકમાં પ્રાંતીય હિન્દી સભાઓ કાયમ કરવામાં આવી. આ રીતે અને ૧૯૩૬માં વિજયવાડા ખાતે 'આંધ્રરાષ્ટ્ર હિન્દી પ્રચારસંઘ'ની સ્થાપના થઈ અને તેના દ્વારા આંધ્ર પ્રાંતમાં હિન્દીનો પ્રચાર જોરથી થવા લાગ્યો.

જ્યારે ભારતમાં ભાષાવાર પ્રાંતોનું પુનઃ સંગઠન થયું, ત્યારે આંધ્ર પ્રદેશની સ્થાપના થઈ અને આ સભાનું કાર્યાલય આંધ્રપ્રદેશની રાજધાની હૈદરાબાદમાં લાવવામાં આવ્યું. તે અગાઉ હૈદરાબાદ સ્ટેટમાં હૈદરાબાદ હિન્દી પ્રચારસભાના નામે તે જ પ્રવૃત્તિ ચાલુ હતી. તેનો પણ ત્રણ વર્ષથી હું ખજાનચી હતો. આન્ધ્ર બનતાં તે સભા તેમ જ આન્ધ્રની સભા કે જેનું મુખ્ય મથક વિજયવાડામાં હતું, તે બંનેને ભેળવી દેવામાં આવી. ત્યારથી એનું નામ 'દક્ષિણ ભારત હિન્દી પ્રચારસભા—આંધ્ર' રાખવામાં આવ્યું.

પૂજ્ય ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિઓમાં મને પહેલેથી જ રસ હતો; એ રીતે આ પ્રવૃત્તિમાં પણ મેં રસ લીધો અને સને ૧૯૫૬માં આ સભાના કોષાધ્યક્ષ (ખજાનચી) તરીકે મારી વિધિસર નિમણૂક થઈ. અનેક મહાનુભાવોના સક્રિય સહકારથી આ સભાનું કામ ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામતું ગયું.

પૂજ્ય ગાંધીજીના મહાપ્રયાણ પછી ભારતના રાષ્ટ્રપતિ

શ્રી રાજેન્દ્રબાબુ આ સભાના અધ્યક્ષ બન્યા અને તેમણે સભાના કાર્યમાં સારી દિલચસ્પી દાખવી.

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ એક વાર આ સભાની પ્રવૃત્તિઓને ઉદ્દેશીને હતું કહ્યું કે—

'હિન્દીનું પ્રચારકાર્ય મહાત્મા ગાંધીએ શરૂ કર્યું અને તેને ચાલુ રાખવું, તે હું મારી ફરજ સમજું છું.

'દક્ષિણ ભારતની ભાષાઓ પ્રાચીન અને સુંદર છે. આ ભાષાઓની તેના સ્થાને જરૂર છે, પણ આખા ભારતને માટે એક સામાન્ય રાષ્ટ્રભાષાની પણ જરૂર છે.

'હું માનું છું કે હિન્દી પ્રચારસભાનું કાર્ય દેશની એકતા અને મજબૂતીના ખ્યાલથી પાયાનું તથા ફાયદેમંદ કામ છે. એ જોઈને હું ખુબ ખુશી છું કે હિન્દી પ્રચાર-સભાએ ઘણું કામ કર્યું છે અને અત્યારે પણ ઘણા જોશથી કાર્ય કરી રહી છે.'

શ્રી રાજેન્દ્ર બાબુનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી ભારતના ગૃહમંત્રી શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રી આ સભાના અધ્યક્ષ થયા.

૧. આ સભા પોતાના વિવિધ અને વિસ્તૃત કાર્યક્રમના નિભાવ અર્થે વાર્ષિક રૂા. ૩૦૦૦૦૦ ત્રણ લાખથી પણ અધિક ખર્ચ કરે છે.

૨. આ સભા દ્વારા લેવામાં આવતી પરીક્ષાઓમાં દર વર્ષે ૪૦૦૦૦ ચાલીશ હજાર જેટલા વિદ્યાર્થીઓ બેસે છે. આ પરીક્ષાઓ આંધ્રના ૩૦૦ કેન્દ્રોમાં વર્ષ દરમિયાન બે વાર લેવાય છે. એક વાર ફેબ્રુઆરીમાં અને બીજી વાર ઓગસ્ટમાં.

૩ આ સભા દ્વારા રાષ્ટ્રભાષાવિશારદ, રાષ્ટ્રભાષા-પ્રવીણ અને હિન્દી પ્રચારક એ રીતે ત્રણ જાતની પરીક્ષા લેવાય છે તેને કેન્દ્ર સરકારે તથા દક્ષિણની ચારેય પ્રાંતની સંસ્થાઓએ માન્ય રાખી છે

૪ આ સભા સાથે લગભગ ૧૧૫ જેટલી સ્થાનીય સંસ્થાઓ સંબંધ રાખે છે કે જે 'હિન્દી પ્રેમી મંડળી'ના નામથી ઓળખાય છે અને તે હિન્દી વર્ગો વગેરેનુ સંચાલન કરે છે તેમાની ૪૪ હિન્દી પ્રેમી મંડળીઓને પંચવર્ષીય યોજના અંતર્ગત સરકાર તરફથી અનુદાન મળે છે અને ૨૦ જેટલી મંડળીઓને સભા પોતે અનુદાન આપે છે

૫ આ સભા પોતે તથા હિન્દી પ્રેમી મંડળીઓની સહાયથી ૧૭ હિન્દી મહાવિદ્યાલયો ચલાવી રહી છે, જેમા સુવ્યવસ્થિત રૂપથી ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનો પ્રબંધ છે આમાના ૧૧ હિન્દી મહાવિદ્યાલયને પંચવર્ષીય યોજનાની રૂએ આર્થિક સહાય મળે છે

૬ આ સભા હિન્દી અધ્યાપકોના પ્રશિક્ષણ માટે આંધ્ર પ્રદેશના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમા સમય સમય પર હિન્દી પ્રચારક વિદ્યાલયોનુ સંચાલન કરે છે અત્યાર સુધીમા આ વિદ્યાલયો દ્વારા ૨૦૦૦ થી અધિક અધ્યાપકો હિન્દી પ્રચારકનું પ્રશિક્ષણ પામી ચૂક્યા છે અને હમણા ૧૫૦થી વધારે વિદ્યાર્થીઓ એ શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે

૭ આ સભા બે ભાષાઓમા 'અવંતી' નામનું એક સાહિત્યિક માસિક પત્ર ચલાવે છે અને ૧૯૫૪મા તેનો પ્રારંભ

થયો હતો. તે પોતાના ઉચ્ચ કોટીના સાહિત્ય દ્વારા એક લોકપ્રિય માસિક સાબીત થયું છે.

૮. આ સભા પુસ્તક-પ્રકાશનનું કાર્ય પણ કરે છે, તેણે આજ સુધીમાં ૨૧ પુસ્તકો હિન્દી અને તેલુગુમાં પ્રકાશિત કર્યાં છે.

૯. આ સભાને હૈદરાબાદમાં પોતાનું કેન્દ્રિય ગ્રંથાલય છે, જેમાં હિન્દી, તેલુગુ અને અંગ્રેજી ભાષાના મળી ૩૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો છે. તેની સાથે વાચનાલય પણ છે કે જ્યાં ૫૦ પત્ર-પત્રિકાઓ મંગાવવામાં આવે છે. આ રીતે આ સભાના વિજયવાડા ખાતેના શાખા-કાર્યાલયમાં પણ ગ્રન્થાલય તથા વાચનાલયનો પ્રબંધ છે.

૧૦. આ સભા પોતાના તરફથી બે છાપખાનાં ચલાવે છે. એક હૈદરાબાદમાં તથા બીજું વિજયવાડામાં. તેમાં હિન્દી તેલુગુ, સંસ્કૃત તથા અંગ્રેજી ભાષામાં છપાઈનું કામ થાય છે.

૧૧. ભારતની ભાષા તથા ભાવનાત્મક એક્તાને સુદૃઢ બનાવવાના ઉદ્દેશ્યથી આ સભા સમય સમય પર કેટલાંક મુખ્ય કેન્દ્રોમાં હિન્દી પ્રચાર સંમેલન, હિન્દી પ્રચારક શિક્ષણ શિબિર તથા સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમોની યોજના કરે છે, જેમાં ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓમાં કવિસંમેલન, ગોષ્ઠી, નાટક, નૃત્ય આદિને ખાસ સ્થાન અપાય છે.

૧૨. આ સભા બૃહત્ હૈદરાબાદના પંદર મુખ્ય કેન્દ્રોમાં સ્રી અને પુરુષોને માટે અલગ અલગ હિન્દી વર્ગોનું સંગઠન કરી રહી છે.

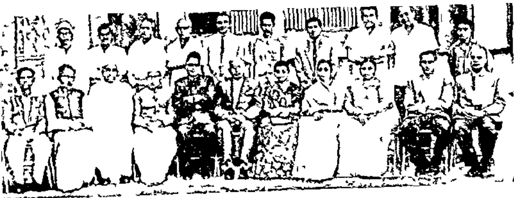
છેલ્લાં દશ વર્ષથી હું આ સંસ્થાનો ખજાનચી રહ્યો છું અને તેના અનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલમાં રસ લઈને યથાશક્ય સહયોગ આપી રહ્યો છું.

સને ૧૯૬૩માં દક્ષિણ ભારત હિન્દી પ્રચારસભા–આન્ધ્રે પોતાનો રજત જયંતિ મહોત્સવ ઉજવ્યો, તેમાં પણ મેં કોષાધ્યક્ષ તથા દ્વિતીય મંત્રીનું કામ કર્યું હતું. આ મહોત્સવના અધ્યક્ષસ્થાને ભારતના ગૃહમંત્રી શ્રી લાલબહાદુર શાસ્ત્રી બિરાજ્યા હતા કે જેઓ સભાના વર્તમાન અધ્યક્ષ પણ હતા. આ મહોત્સવનું ઉદ્ઘાટન ભારતના રાષ્ટ્રપતિ ડૉક્ટર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન્‌ના હાથે થયું હતું કે જેમણે આ સભાના કાર્ય પ્રત્યે પ્રારંભથી જ આદરભરી દૃષ્ટિ રાખેલી છે.

આ પ્રવૃત્તિ અંગે આંધ્રના અનેક વિદ્વાનોને મળવાનો તથા તેમની સાથે વિચાર–વિનિમય કરવાનો પ્રસંગ આવે છે તથા ભારતના માન્ય વિદ્વાનોના સંપર્ક–સહવાસનો લાભ પણ મળે છે.

હું મારી માતૃભાષાનું જ્ઞાન પણ સારી રીતે લઈ શક્યો નહિ, તેનો અફસોસ ઘણીવાર થાય છે, પણ આવી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા બીજાના ભાષાજ્ઞાનની વૃદ્ધિમાં નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે એ અફસોસ ઓછો થઈ જાય છે અને રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં કંઈક પણ ઉપયોગી થઈ શક્યા બદલ સંતોષ અનુભવાય છે.

સને ૧૯૬૦ના નવેમ્બર માસમાં હિન્દીના માધ્યમથી

ગુજરાત પ્રગતિ સમાજની સને ૧૯૬૪-૬૫ ની વ્યવસ્થાપક સમિતિ સાથે.

ગુજરાત રાજ્યના પ્રથમ મુખ્ય મંત્રી શ્રી જીવરાજ મહેતા હૈદરાબાદ આવ્યા ત્યારે સહકાર્યકર્તાઓ સાથે

હિંદી મહાવિદ્યાલયનો પાયો ડૉ. સંજીવ રેડ્ડીના શુભ હસ્તે નખાયો તે પ્રસંગનું દૃશ્ય

આર્ટ્સ્ કૉલેજની સ્થાપના કરવા માટે એક સ્વતંત્ર હિન્દી મહાવિદ્યાલય સમિતિ બનાવવામા આવી ત્યારબાદ તેની પ્રબંધસમિતિની રચના થતા હું તેનો સદસ્ય તથા ખજાનચી નિમાયો છુ આ હિન્દી મહાવિદ્યાલયને આંધ્ર પ્રદેશ સરકારે છ એકર જમીન ભેટ આપી છે અને આશરે રૂપિયા પાચ લાખના ખર્ચે તેનુ પોતાનુ ભવ્ય મકાન તૈયાર થઈ રહ્યુ છે તે સસ્થાના અધ્યક્ષ શ્રી પનાલાલ બંશીલાલ પીત્તી છે

[૩૨]
ગ્રામવિસ્તારની સુધારણા

ભારતની વસ્તીનો મોટો ભાગ ગામડાઓમા વસે છે, એટલે ગામડાઓની પરિસ્થિતિ પરત્વે આપણે લક્ષ આપવુ જોઈએ

પ્રથમ આપણા ગામડાઓ લગભગ સ્વાશ્રયી હતા તે ખેતીવાડી દ્વારા પોતાને જોઈતા અનાજ તથા શાકભાજી પકવી લેતા, ગાય-ભેસ વગેરે પાળીને દૂધ, દહી, છાશ તથા ઘી મેળવી લેતા, તેલ માટે તલ વાવતા અને ઘાણીનો ઉપયોગ કરતા, તથા એરડામાથી એરડિયુ તૈયાર કરી તેનો દીવો પ્રકટાવતા તે જ રીતે બળતણ માટે પોતાના સ્થાનમાથી કે આસપાસના વિસ્તારમાથી જોઈતી વસ્તુઓ મેળવી લેતા

દરજી, સુથાર, લુહાર, મોચી, કુભાર, વણકર વગેરે પોતપોતાનો કામધંધો કરતા અને તેના દ્વારા જીવનની અન્ય જરૂરીઆતો સતોષાતી

જ્યાં કપાસ પાકતો ત્યાં કાલાં ફોલાતાં, ચરખા ચાલતા, રૂમાંથી પૂણીઓ બનાવવાનું કામ થતું, રેંટિયાઓ દ્વારા સૂતર તૈયાર કરવામાં આવતું અને વણકરો તેનું કાપડ વણી આપતા. તેને રંગવાની જરૂર હોય તો ઘણા ભાગે લોકો પોતે જ તેને રંગી લેતા અથવાં રંગરેજનો ઉપયોગ કરતા.

વસ્તુની લે–વેચમાં વ્યાપારી ઉપયોગી થતો. વળી તે શરાફનું કામ પણ કરતો અને અણીના વખતે સલાહ–સૂચના આપીને ખેડૂત, કારીગર વગેરેને ઊભા રાખતો.

પરંતુ યંત્રોનું આગમન થયા પછી હાથઉદ્યોગોને ફટકો પડવા લાગ્યો અને તેની અસર ગામડાંઓને પણ થઈ. વધારામાં બહારની વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણું આકર્ષણ વધ્યું, એટલે ગામડાંના કારીગરો બેકાર બનવા લાગ્યા અને તેમને પોતાની રોજી રળવા માટે મોટાં શહેરોનો આશ્રય લેવો પડ્યો. ટુંકમાં યંત્રવાદ આવ્યા પછી ગામડાંઓની સ્થિતિ દિન–પ્રતિદિન કથળવા લાગી અને તેની સુધારણાનો પ્રશ્ન ખડો થયો.

આજે ગામડાંઓમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ વધારે છે, બેકારી પણ વ્યાપેલી છે અને ગંદી ટેવોને લીધે રોગના પ્રકાર તથા પ્રમાણમાં ઘણો વધારો થયેલો છે. વળી અનેક પ્રકારના વહેમો અને કુરિવાજોને લીધે તેઓ ઊંચા આવી શક્યા નથી તથા જીવનનો ઉત્કર્ષ સાધી શકતા નથી.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ લખાણો અને ભાષણો દ્વારા આ તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું અને રચનાત્મક કાર્યના

ઓગણીસ મુદ્દાઓમાં તેને ખાસ સ્થાન આપ્યું. પૂજ્ય વિનોબાએ પણ આ વસ્તુ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો. પરિણામે કેટલાય સેવાભાવી માણસો ગામડામાં પહોંચી ગયા અને તેની સુધારણા માટે બનતો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

મારી ભાવના પણ આ જ પ્રકારની હતી, પરંતુ સંયોગોએ મને શહેરમાં ધકેલ્યો અને છેવટે ત્યાં જ સ્થિર થયો. આમ છતાં ગ્રામવિસ્તારની સુધારણા માટે મારે કંઈક પણ કરવું જોઈએ, એ વિચાર મનમાંથી ખસ્યો ન હતો. પત્નીમાં ગાંધીવિદ્યાલય તેમજ અન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરી, તથા અહીં ખાતે સર્વોદય ટ્રસ્ટ બનાવી શિવરામપલ્લીમાં ગ્રામ-સેવાકેન્દ્ર શરૂ કર્યું. તેની પાછળ પણ આ જ ઉદ્દેશ્ય રહેલો હતો.

પરંતુ આ બાબતમાં વધારે વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિ હું હૈદરાબાદની રોટરી કલબમાં જોડાયા પછી કરી શક્યો અને તેનો જ અહીં કિંચિત્ પરિચય આપવા ઇચ્છું છું.

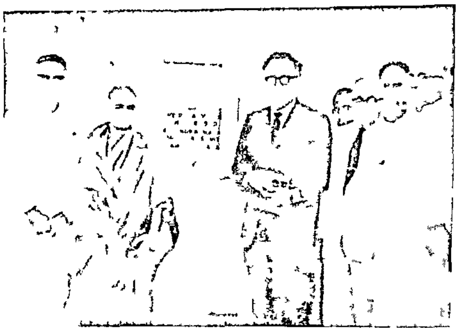
રોટરી કલબ એ શિક્ષિત-સભ્ય સમાજની એક વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિ છે. તેના દ્વારા વ્યાપાર, ધંધા તથા કલા-કૌશલ્યમાં આગળ વધેલા લોકો અરસપરસનું મિલન સાધી શકે છે, વિચારોની આપ-લે કરી શકે છે અને કેટલીક સમાજ-કલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ પણ ચલાવી શકે છે. આવી કલબો આજે દુનિયાના દરેક મોટા શહેરમાં ચાલે છે.

હૈદરાબાદ શહેરમાં રોટરી કલબ સને ૧૯૪૯-૫૦ની સાલમાં શરૂ થઈ હતી, પણ હું તેમાં સને ૧૯૫૯-૬૦માં

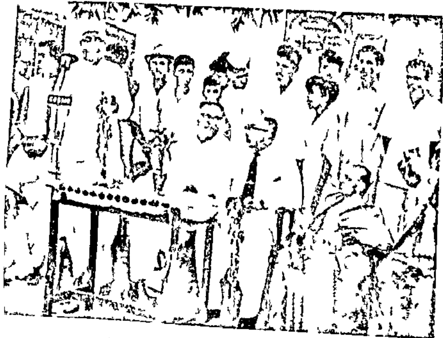
જોડાયો હતો. આ કલબ સામાજિક સેવા માટે નાની–મોટી અનેક પ્રકારની સમિતિઓ નીમી તેના દ્વારા કામ લેતી હતી. તેમાંની એક સમિતિ 'અર્બન એન્ડ રૂરલ વેલ્ફેર' નામની હતી, એટલે કે તેણે શહેરી અને ગ્રામવિસ્તારમાં કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ કરવાની હતી. તેનો ભાર પ્રથમ વર્ષે જ મારા માથે નાખવામાં આવ્યો, એટલે કે મને તેનો ચેરમેન નીમ્યો. ત્યાર પછી ત્રીજા, પાંચમા અને છઠ્ઠા વર્ષે મારી એજ પ્રમાણે નિમણૂક કરી.

અમે આ પ્રવૃત્તિ અંગે સહુથી પ્રથમ રાજેન્દ્રનગર–વિભાગના ૯૦ ગામડાંઓની તપાસનું કામ હાથ ધર્યું, તો ત્યાં અક્ષરજ્ઞાનની ઘણીજ ખામી જણાઈ. આ વિભાગમાં લોકોને અક્ષરજ્ઞાન આપવા માટે શાળાઓ ઘણીજ ઓછી હતી. તે પરથી અમે આ વિભાગમાં ત્રણ રાત્રિશાળાઓ શરૂ કરી. એક કાટેધનમાં, બીજી સાથમરાયમાં અને ત્રીજી ગગનપહાડમાં. તેનું પરિણામ સારૂં આવ્યું. તે ગામના નાના મોટા બધા લોકોએ તેમાં ખૂબ ઉલટથી ભાગ લીધો.

આ પરથી અમે રાજેન્દ્રનગર–વિભાગમાં બીજી શાળાઓ ખોલવાનો વિચાર કર્યો, પણ ત્યાં મોટી અગવડ મકાનની હતી, એટલે શાળાઓ માટે મકાનો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી અને તે માટે અમે એવી યોજના કરી કે પ્રારંભ માટે થોડા પૈસા રોટરી કલબે આપવા તથા સરકાર પાસેથી મેળવવા અને બાકીનું કામ સ્થાનિક લોકોએ શ્રમદાન કરીને તથા શકય એટલી બીજી મદદ મેળવીને પૂરું કરવું. આ યોજના

રોટરી ક્લબ તરફથી હિંમતનગરમાં શાળાના મકાનનું ઉદ્ઘાટન થયું તેનું દૃશ્ય વચ્ચે ઈઝરાઈલ રોટરીના પ્રમુખ છે ડાબા છેડે પંચાયત-રાજ્યના પ્રધાન ગો લક્ષ્મી નરસૈયા ઊભેલા છે

સને ૧૯૬૪-૬૫ મા રોટરી ક્લબ તરફથી પાચ ગામમા પાચ સ્કૂલોના મકાનોનુ ઉદ્ઘાટન પચાયતરાજ્યના પ્રધાન ને લક્ષ્મી નરસૈયાના હસ્તે થયુ, ત્યારે ફતેહનગર ગામમા રૂરલ એન્ડ વેલ્ફેર કમીટીના પ્રમુખ શ્રી ટોકરશી કાપડિયા ગ્રામસુધારણાની યોજના સબધી બોલી રહ્યા છે

સફળ નીવડી પાચ વર્ષના ગાળામા અમે નીચેના ૧૨ ગામોમા શાળાના મકાનો ઊભા કરી શકયા – (૧) ભવાનપલ્લી, (૨) લક્ષ્મીગુડા, (૩) કાટેધન, (૪) રાલગુડા, (૫) જલ્લપલ્લી, (૬) સુમાપેઠ, (૭) નાથમરાય, (૮) ગલ્લગુડા, (૯) અનતગેરીગુડા, (૧૦) શકરપુર, (૧૧) હમિદોલનગર અને (૧૨) મૈલારદેયપલ્લી

રોટરી કલબે આ મકાનો બાધવામા કુલ રૂા ૩૧૦૦૦નો ફાળો આપ્યો હાલ આ શાળાઓનો લાભ ૧૩૪૦ વિદ્યાર્થીઓ લઈ રહ્યા છે

વિશેષમા ગત વર્ષે બીજા પણ છ ગામોમા આ જ રીતે શાળાઓના મકાનો બાધી આપવાની યોજના અમલમા મૂકવામા આવી છે તેમ ચાલુ સાલે પાચ શાળાના મકાન તેમજ સુમાપેઠમા એક કોમ્યુનીટી હોલ બનાવવાનુ ચાલુ છે

આ સિવાય અમારી કમીટી તરફથી કાટેધન ગામમા એક યુથકલબ પણ ચાલુ કરવામા આવી છે કે જ્યા યુવાનો ભેગા મળીને વર્તમાનપત્રો વાચે છે, દેશના પ્રશ્ન અગે ચર્ચા વિચારણા કરે છે તથા નય અને સગઠનની ભાવના કેળવે છે

અહી એટલી નોધ કરવી ઉચિત ગણાશે કે અમે આ વિભાગમા શાળાઓ સ્થાપીને જ સતુષ્ટ થયા નથી આ વિભાગની સ્વચ્છતા, તદુરસ્તી તથા ઉન્નતિકારક બીજી યોજનાઓ અમે પણ ચોકસ કાર્યક્રમ અમલમા મૂકવા તત્પર થયા છીએ કાટેધનમા પ્રસૂતિગૃહ, શિશુવિહાર તથા અલવાલ રોટરીકલબે દવાખાનુ શરૂ કરેલ, તે બાદ સરકારે હોસ્પિટલ બનાવી છે

કાટેધન ગામની સ્કૂલના મકાનનું ઉદ્ઘાટન તા. ૧૬–૧૦–૬૦ના રોજ તે વખતના આંધ્ર પ્રદેશના મુખ્ય મંત્રી શ્રી સંજીવય્યા રેડ્ડીના હાથે કરાવવામાં આવ્યું હતું. તે વખતે અમારી સમિતિના ઉપક્રમે શિવરામપલ્લીમાં ખાસ શમિયાણો બાંધવામાં આવ્યો હતો અને રોટરી ક્લબના તે વખતના પ્રમુખ શ્રી પન્નાલાલ ભંડારીએ મુખ્ય મંત્રીનું તેમજ ત્યાં પધારનાર અન્ય અતિથિઓ અને ગ્રામ્ય જનતાનું સ્વાગત કર્યું હતું.

મુખ્યમંત્રીએ રાષ્ટ્રના તંદુરસ્તીભર્યા ઉછેર માટે શરીર અને મનની સારી ટેવો પાડવાનો અનુરોધ કર્યો હતો અને હરિજનોને ભારપૂર્વક જણાવ્યું હતું કે જો તમારે આગળ વધવું હોય તો તમારાં બાળકોને આ શાળામાં જરૂર મોકલો અને તેમને બને તેટલા શિક્ષિત બનાવો. છેવટે તેમણે રોટરી ક્લબને આવી સુંદર પ્રવૃત્તિ ઉપાડવા માટે અભિનંદન આપ્યા હતા અને અમારી સમિતિને, તેમજ તેના ચેરમેન તરીકે મને યાદ કરીને આ કાર્યને વિશેષ વેગથી આગળ ધપાવવાનું પ્રેમભર્યું સૂચન કર્યું હતું. ત્યારબાદ દર વર્ષે જે મકાનો તૈયાર થયાં તેની ભેટ રાજેન્દ્રનગર પંચાયત સમિતિને આપતાં, ગ્રામવિકાસને નવો વેગ મળે તે માટે, ઉત્સવો કરવામાં આવ્યા છે.

રોટરીક્લબ લાગવગવાળી વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓની એક સુસંગઠિત સંસ્થા છે, એટલે તેના દ્વારા આ દિશામાં હજી ઘણું કરી શકાશે, એવી મારી આંતરિક શ્રદ્ધા છે.

[૩૩]

ચક્ષુદાનની પ્રવૃત્તિ

સેવાનું ક્ષેત્ર ઘણું વિશાળ છે. તે માનવજીવનની અનેક બાજુઓને સ્પર્શે છે. તેમાની કેટલીક બાજુઓને સ્પર્શવાનો અવસર આ ક્ષણભંગુર જીવન દરમિયાન હું પામી શક્યો, તેને મારુ અહોભાગ્ય માનુ છું

ચક્ષુદાનની પ્રવૃત્તિ આમ તો જગતના જુદા જુદા દેશોમા તથા ભારતના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમા કેટલાક વખતથી ચાલે છે, પણ તે તરફ મારુ પોતાનું ધ્યાન છેલ્લા બે વર્ષ દરમિયાન વિશેષ આકર્ષિત થયું ખાસ કરીને મુબઈનિવાસી શ્રી ડુગરશી ગવજીભાઈ કે જેઓ મારા મિત્ર અને સગાં પણ છે, તેમને મે આ પ્રવૃત્તિમા પડેલા જોયા, ત્યારથી મારા મન પર આ પ્રવૃત્તિએ ઘણી જ અસર કરી અને મને થયુ કે મારે પણ આ દિશામા યથાશક્ય ફાળો જરૂર આપવો જોઈએ ત્યારબાદ હૈદરાબાદમા મારી પાડોશમા રહેતા મારા સ્નેહી મુરબ્બી શ્રી જેઠાભાઈ દામજીએ પોતાનુ ચક્ષુદાન કરેલ અને તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના ચક્ષુઓ દ્વારા બે જણને પ્રકાશ સાપડતો જોયેલ, તેણે પણ મને આ કાર્યની પ્રેરણા આપેલ

આજે ભારતમા લગભગ ૪૦ લાખ મનુષ્યો ચક્ષુની રોશની વિનાના છે, જેમાના ૪ લાખ મનુષ્યો આંધ્રપ્રદેશમાં છે જ્યારે મનુષ્યોની ચક્ષુ આગળની પારદર્શક કીકીનું તેજ ચાલ્યુ જાય છે, ત્યારે તેને અધત્વ આવે છે પછી તે કોઈ

પણ વસ્તુ જોઈ શકતો નથી આપણે થોડી વાર અધારામા રહીએ છીએ, ત્યારે શુ જોઈ શકીએ છીએ? કોઈપણ વસ્તુ ન દેખવાને લીધે આપણને એક પ્રકારની અકળામણ લાગે છે અને જાણે આપણી સામેની આખી રગીન સૃષ્ટિ ભુંસાઈ ગઈ હોય એવુ જણાય છે તો પછી જેની ચક્ષુની રોશની કાયમને માટે ચાલી જતી હશે, તેમને કેવુ લાગતુ હશે? જો આ મનુષ્યોને ચક્ષુની રોશની પુન પ્રાપ્ત થાય તો તેઓને નવુ જીવન મળ્યા જેટલો આનદ થાય છે અને તેમનો જીવનવ્યવહાર સરળતાપૂર્વક ચાલી શકે છે

શીતળા, ઉપદશ (સીફીલીસ), મીઠી પેશાબ, હિસ્ટીરિયા વગેરે કારણે મનુષ્યની ચક્ષુની રોશની ચાલી જાય છે તેમજ વધારે પડતા તડકા કે વિજળીના પ્રકાશનુ સેવન કરવાથી પણ ચક્ષુની રોશની ચાલી જાય છે કેટલીક વાર કીનાઈન, આર્ઈડોફોર્મ તથા સોમલ વગેરેની બનાવટોનો વગર સમજ્યે ઉપયોગ કરવાથી પણ ચક્ષુની દર્શનશક્તિને મોટો ધક્કો પહોચે છે અને તે વિકલ બની જાય છે આ સિવાય અકસ્માત થવાથી, ચોટ વાગવાથી કે બીજા કારણે પણ મનુષ્ય પોતાના ચક્ષુની રોશની ગુમાવી બેસે છે

આધુનિક વિજ્ઞાને અશક્ય જણાતી અનેક વસ્તુઓને શક્ય બનાવી છે, તેમ અધ મનુષ્યોને દેખતા કરવાનુ પણ શક્ય બનાવ્યુ છે અને તેના એકની ચક્ષુ બીજાને બેસાડવાની (Cornea grafting) મુખ્ય છે

એક મનુષ્યનુ મરણ નીપજ્યા પછી છ કલાક સુધી

તેની ચક્ષુઓ સારી સ્થિતિમાં રહે છે. જો આ ચક્ષુઓ કાઢી લેવામાં આવે અને યોગ્ય વિધિથી તેનું સંરક્ષણ કરવામાં આવે તો અંધ મનુષ્યની ચક્ષુઓનાં સ્થાને તેને બેસાડી શકાય છે અને તેથી તેઓ દેખતા થાય છે. સને ૧૯૬૫ની સાલમાં થયેલી તપાસ મુજબ ભારતમાં ૪૦ લાખ મનુષ્યો આંધળા છે. તેમાંનો ચોથો ભાગ આ ઉપચારથી સારો થઈ શકે એમ છે.

મરણ પામ્યા પછી આપણું શરીર થોડી વારમાં જ ભસ્મીભૂત થાય છે અથવા તો તેને દાટી દેવામાં આવે છે અને તે થોડા જ દિવસમાં માટીમાં મળી જઈ માટીરૂપ બની જાય છે. તેના બદલે આપણી ચક્ષુઓનું આ રીતે દાન કરીએ તો માનવ-જાતની કેટલી મહાન સેવા થાય? પશુઓ કે જેને આપણે હલકી કોટીના ગણીએ છીએ, તેમના મરણ પછી તેમનાં ચામડાં, શીંગડાં, નખ, વાળ વગેરે વસ્તુઓ કામમાં આવે છે, ત્યારે માનવશરીર મરણ બાદ શું કામમાં આવે છે? આ સંયોગોમાં જો તેની ચક્ષુઓ કામમાં આવતી હોય તો એ ખરેખર! ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

કેટલાકનો ખ્યાલ એવો છે કે મૃત મનુષ્યની ચક્ષુઓ કાઢી લેતાં તેનો ચહેરો વિકૃત બની જાય છે, એટલે એમ કરવું ઠીક નથી, પણ આ ખ્યાલ ભૂલભરેલો છે. ચક્ષુના નિષ્ણાત ડોકટરો મૃત મનુષ્યની ચક્ષુઓ ઘણી ઝીણવટથી દશ મિનીટમાં કાઢી લે છે અને તેના પર પોપચાં ઢાંકી દે છે, તેથી તેનો ચહેરો પૂર્વવત્ જ લાગે છે. તેમાં વિકૃતિનું કોઈ પણ ચિહ્ન માલમ પડતું નથી. તાત્પર્ય કે આ બાબતમાં જરા

પણ લાગણીવશ થયા વિના ચક્ષુદાન માટે તૈયાર થવાની જરૂર છે.

આંધ્રપ્રદેશ સરકારે ઈ. સ. ૧૯૬૩માં પહેલાં જ 'કોર્નિયલ ગ્રેફ્ટિક એક્ટ' પસાર કર્યો, તેની રૂએ તેણે એવો અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો છે કે તે કોઈ નધણિયાતા શબની અથવા દાન આપનાર વ્યક્તિના મરણ પછી તેની ચક્ષુઓ કાઢી શકે છે.

આ રીતે પ્રાપ્ત થયેલ ચક્ષુઓનો સંગ્રહ કરવા માટે તેણે વિશાખાપટનમ્, કર્નુલ, વરંગલ, કાકીનાડા, ગંટુર, તિરુપતિ અને હૈદરાબાદ એમ સાત સ્થળોએ ચક્ષુ બેંક ખોલવાની યોજના કરી છે. તે પૈકી હૈદરાબાદ ખાતેનું કામ 'સરોજિનીદેવી આય હોસ્પીટલ'ને સોંપવામાં આવ્યું છે.

આ હોસ્પીટલને હજી પૂરતા પ્રમાણમાં ચક્ષુઓ મળતી નથી, કારણ કે લોકો તેનું મહત્ત્વ સમજ્યા નથી, એટલે તે માટે સરોજિની દેવી આય હોસ્પીટલના સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ ડૉ પી શિવરેડ્ડી એમ. બી. બી. એસ, એમ. એસ. ડી. ઓ.,ની અધ્યક્ષતામાં સને ૧૯૬૫ના ઑક્ટોબર માસમાં પાચ સભ્યોની આઈ બેંક કમીટી નીમવામાં આવી છે અને તેના માનદ મંત્રીપદની જવાબદારી મેં સંભાળી છે; એટલું જ નહિ પણ આ પ્રવૃત્તિ અંગે સ્ટેશનરી, છાપકામ, ટપાલ, સભા ભરવી વગેરેનો જે કંઈ ખર્ચ કરવો પડે, તે માટે ટોકરશી લાલજી કાપડિયા પબ્લીક ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટે રૂા. ૧૦ હજારની જોગવાઈ કરી છે. ટ્રસ્ટ તરફથી જ તે સમિતિમાં ટ્રસ્ટના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી (મારા પુત્ર) ધીરજલાલ સદસ્ય તરીકે પાંચ જણાંમાં છે.

આ પ્રવૃત્તિમાં પ્રથમ જરૂર સાહિત્યની હોઈ તે અંગે અંગ્રેજી, તેલુગુ, હિન્દી, ઉર્દુ, કર્ણાટકી, મહારાષ્ટ્રી તથા ગુજરાતી ભાષામાં કેટલુંક સાહિત્ય છપાવ્યું છે અને તે મહત્ત્વનાં સ્થાનોએ મોકલવામાં આવે છે. વિશેષમાં આ કાર્ય વેગવંતુ બને તે માટે જુદા જુદા સ્થળે સમિતિઓ નિમવાનું ચાલુ છે, જે આ બાબતનો પ્રચાર કરે છે અને ચક્ષુદાન આપનારાઓની પાસેથી દાનપત્ર ભરાવી લે છે.

ગુજરાત પ્રગતિ સમાજ કે જેને હું મારી સંસ્થા કહી શકું તેના કાર્યવાહકોએ આ પ્રવૃત્તિને સુંદર સહકાર આપ્યો છે અને ચક્ષુદાતાઓનાં ૧૫૧ દાનપત્રો મેળવ્યાં છે. સિકંદરાબાદ ગુજરાતી સેવામંડળે પણ આ પ્રવૃત્તિને સક્રિય સાથ આપી અમારા ઉત્સાહમાં વૃદ્ધિ કરી છે. આ રીતે ગ્રામસેવાકેન્દ્ર શિવરામપલ્લી, સર્વોદય વિચાર પ્રચાર ટ્રસ્ટ નેચર ક્યોર હોસ્પીટલ, જીવરક્ષા જ્ઞાન પ્રચારક મંડળી, નવજીવન મહિલા મંડળ, મહારાષ્ટ્ર મંડળ, રાજસ્થાન પ્રગતિ સમાજ, જૈન મંડળ, રોટરી કલબ, લાયન કલબ, યુથ કલબ, ભારત સેવક સમાજ, દક્ષિણ ભારત હિન્દી પ્રચારના કાર્યકર્તા, આન્ધ્રપ્રદેશ ગ્રેઈન એન્ડ સીડસ મરચન્ટ એસોસીએશન, ચાર મીનાર સીગારેટ ફેક્ટરી, ઉષા મશીન ઇન્ડસ્ટ્રીઝ, આન્ધ્ર રીરોલીંગ વર્કસ, સર્વોદય મંડળ–આન્ધ્ર પ્રદેશ આદિ હૈદરાબાદ શહેરની મહત્ત્વની સામાજિક સંસ્થાઓ હોસ્પીટલો તથા ઉદ્યોગો, કલબો મળી ૩૯ સમિતિઓ બની ચૂકી છે અને તેણે ૬૧૫ ચક્ષુદાતાઓનાં દાનપત્રો મેળવ્યાં છે, જેમાં પ્રધાનો, અધિકારીઓ, શિક્ષકો, સામાજિક કાર્યકર્તાઓ,

અને આ કાર્યમાં સહુ ન્યાત–જાતના ભેદ વિના જોડાયા, તેથી દેશની એકતાને ખૂબ લાભ થશે, એમ જણાવ્યું હતું.

ગુજરાતના માજી રાજ્યપાલ પદ્મભૂષણ શ્રી મહેદી નવાબજંગ બહાદુરે આ પ્રવૃત્તિને ટેકો આપવાનું પ્રવચન કર્યું હતું અને પોતે ગુજરાતમાં ચક્ષુદાન આપવાની જાહેરાત કરેલ, તે મુજબ દાનપત્રમાં સહી કરીને આ આઈ બેંક કમીટીને ભેટ કરી હતી.

આ સમારંભમાં ચક્ષુદાન કરનાર ૬૦૦ જેટલા ભાઈઓને ચીફમીનીસ્ટરના હાથે અભિનંદનપત્રો અપાયાં હતાં અને તેણે વાતાવરણમાં ખૂબ જ ઉત્સાહ પ્રેરી દીધો હતો.

વિશેષમાં આ પ્રસંગે તે જ દિવસે આંધ્રના એક વયોવૃદ્ધના મૃત્યુ બાદ તેમના દીકરા શ્રી રાજનાએ તરત જ ચક્ષુદાન આપ્યું, તેથી બે અંધજનોને પ્રકાશ મળ્યો હતો.

ઉદ્‌ઘાટન કરતાં મુખ્યપ્રધાને પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે મારે અનેક પ્રકારના ઉદ્‌ઘાટન–પ્રસંગોમાં જવું પડે છે, તેમાં આજનો પ્રસંગ શ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તે માનવનાના સહુથી ઊંચા કાર્ય માટે યોજાયેલો છે. જ્યાં દાન આપવાનું હોય, ત્યાં સામાન્ય રીતે પ્રેક્ષકો ઓછા આવે છે, પણ આજની હાજરી જોઈને મને ખૂબ જ આનંદ થાય છે. શ્રી ટોકરશી કાપડીઆના અનેકવિધ જાહેર કાર્યોમાં આ કાર્ય સૌથી ઉત્તમ છે, એમ હું માનું છું. અંધભાઈઓને ચક્ષુદાન કરવું, એ તેમને નવું જીવન આપવા બરાબર છે. આનાથી ઊંચું દાન કયું હોઈ શકે?

આન્ધ્રના ચીફ મીનીસ્ટર શ્રી બ્રહ્માનંદ રેડ્ડી આઈ બેંક કમીટીનુ
ઉદ્‌ઘાટન કરી રહ્યા છે. તા. ૩-૪-૬૬

આઈ એ ક કમીટીના ઉદ્દઘાટનનો યાદગાર પ્રસંગ તા. ૩-૪-૬૬
જમણી બાજુથી (૧) શ્રી ગેફરસી કાપડિયા બોલી રહ્યા છે. બેઠેલા (૨) ડૉ. પી. સીતા
રેડ્ડી-પ્રમુખ આઈ એ ક કમીટી, (૩) ચીફ મીનીસ્ટર શ્રી બ્રહ્માનન્દ રેડ્ડી ઉદ્દઘાટન કરનાર,
(૪) ડૉ એમ ચન્ના રેડ્ડી અર્થ અને ઉદ્યોગ પ્રધાન-સભાના પ્રમુખ, (૫ પદ્મભૂષણ મેડી
નરસિંહમ, (૬) શ્રી કુંજબિહારીલાલ સેક્રેટરી મેડીકલ ડીપાર્ટમેન્ટ તથા (૭) શ્રી એમ એમ.
ડાયરેક્ટર-ડીરેક્ટર ઓફ મેડીકલ એન્ડ હેલ્થ સર્વીસીસ

આંધ્ર રાજ્યના નાણા તેમ ઉદ્યોગપ્રધાન ડૉ. એમ. ચન્ના રેડી આ સમારંભના પ્રમુખસ્થાને બિરાજ્યા હતા. તેમણે પોતાના પ્રવચનમાં પોતાની તેમજ પોતાના ધર્મપત્નીની ચક્ષુઓનું દાન કરતાં જણાવ્યું કે આ નિર્દોષ કાર્યમાં સહુએ મદદ કરવી જોઈએ. ભારતમાં મુંબઈ આદિ સ્થળોએ આવી કમીટીઓએ વર્ષો અગાઉ પોતાની કામગીરી શરૂ કરેલ છે, જ્યારે આંધ્ર માટે આ પહેલો પ્રસંગ છે. આ કમીટીની કાર્યપદ્ધતિ વહેવારૂ છે, એટલે તે આમ જનતા સુધી બરાબર પહોંચી જશે અને ભારતના બીજા પ્રાંતોને માર્ગદર્શક નીવડશે એવી આશા રાખું છું.

[૩૪]
આરોગ્યની જાળવણી

મનુષ્યમાં બધી આવડત હોય, પણ આરોગ્યની જાળવણી કેમ કરવી? એની આવડત ન હોય તો એ જીવનની બાજી હારી જાય છે. આજે એક વ્યાધિ, કાલે બીજો વ્યાધિ; ત્રીજા દિવસે ત્રીજો વ્યાધિ અને ચોથા દિવસે ચોથો વ્યાધિ. એમ વ્યાધિ–રોગ–બિમારીના હુમલા ચાલુ જ હોય ત્યાં મનુષ્યજીવનનો આનંદ શી રીતે માણી શકે? અને કુટુંબ, સમાજ, ધર્મ તથા દેશ પ્રત્યેનાં પોતાનાં કર્તવ્યો શી રીતે બજાવી શકે?

જે મનુષ્ય પોતાનું આરોગ્ય જાળવતો નથી, તે પોતાની જાતને નુકશાન કરે છે, તથા પોતાના કુટુંબને પણ મોટું

નુકશાન કરે છે. કુટુંબની એક વ્યક્તિ બિમાર હોય, એટલે તેની સેવા-ચાકરી કરવી પડે અને અનેક જાતની પરેશાની ઉઠાવવી પડે. તે સાથે ઔષધ-ઉપચારોનો પણ ખર્ચ થાય, એટલે આર્થિક સ્થિતિને ફટકો પડે અને એ રીતે કુટુંબના ઉત્કર્ષ માટે જે યોજનાઓ વિચારી રાખી હોય કે અમલમાં મૂકવા ધારી હોય, તેમાં મોટો અંતરાય ઊભો થાય.

તાત્પર્ય કે આરોગ્યની જાળવણી એ મનુષ્યના હિતનો મોટો પ્રશ્ન છે અને તેથી જ મેં આ પ્રકરણમાં તે અંગે મારા કેટલાક અનુભવો તથા વિચારો રજૂ કરવા ધાર્યા છે.

૧૩ વર્ષની ઉમરે મુંબઈમાં મારી તબિયત ઘણી બગડેલી. ઉલટી, માથાનો દુ:ખાવો આદિ અઠવાડિયામાં એક વાર તો જરૂર થાય; પણ બ્રહ્મદેશ ગયા પછી નિયમિત કસરત કરવા માંડી, તેથી આ ફરિયાદ દૂર થયેલી; એટલું જ નહિ પણ મારું શરીર એકંદર સશક્ત અને સ્ફૂર્તિવાળું બનેલું. આ પરથી હું એવા અભિપ્રાય પર આવ્યો છું કે નિયમિત કસરત કરવાથી આરોગ્ય જાળવવામાં ઘણી મદદ મળે છે, તેથી મહુએ પોતાની વય અને મર્યાદા અનુસાર નિયમિત કસરત કરવી જોઈએ.

હું અનેક શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલો છું. ત્યાં નાના-મોટા જે વિદ્યાર્થીઓ ભણવા આવે છે, તેમને નિયમિત કસરત કરાવવા માટે મેં હમેશાં આગ્રહ રાખ્યો છે અને મને જણાવતાં આનંદ થાય છે કે મારા અન્ય સહકાર્યકર્તા બંધુ-ભગિનીઓએ તેનું સમર્થન કર્યું છે.

મેં અનુભવથી એ પણ જોયું છે કે જે સમાજે કસરત જાળવી રાખી છે અને વ્યાયામશાળા કે અખાડાની સાથે મહોબ્બત બાંધી છે, તે સમાજના આરોગ્યનું ધોરણ ઘણું સારું છે અને તેની તમામ વ્યક્તિઓનાં શરીર બેઠાડુ વર્ગ કરતાં વધારે સશક્ત તથા વધારે સપ્રમાણ છે.

હૈદરાબાદમાં હનુમાન વ્યાયામશાળા સૌથી જુની અને વ્યવસ્થિત સંસ્થા છે. તેમાં અખાડા તથા કસરતના દરેક સાધનો છે. સાથે સુંદર સ્વીમીંગ બાથ પણ છે. વિશેષમાં બાલમંદિર અને પ્રાથમિક શાળા પણ ચલાવે છે. આ સંસ્થામાંથી હજારો યુવાનોએ લોખંડી તંદુરસ્તી મેળવી છે, તેથી અનેક પહેલવાનો પણ પાક્યા છે. તેની કારોબારી સમિતિમાં વર્ષોથી સદસ્ય રહ્યો છું, તેમ હાલમાં ઉપપ્રમુખ તરીકે સેવા આપવાનું સૌભાગ્ય મળેલ છે.

વિદેશી લોકોની બધી બાબતો ભલે અનુકરણ કરવા જેવી ન હોય, પણ તેમની એક બાબત તો અવશ્ય અનુકરણ કરવા જેવી છે અને તે આરોગ્યની જાળવણી. લાખો-ક્રોડો રૂપિયાનો ધંધો કરનાર પણ સમય થયો કે ઓફિસમાંથી બહાર નીકળી જાય છે અને ક્રિકેટ, ફુટબોલ, હોકી આદિ રમતો રમે છે, અથવા સ્વીમીંગ બાથમાં જઈ કલાક-બે કલાક તરવાનું રાખે છે, અથવા ઘોડેસવારી કે એવું જ કંઈ પણ કરીને શરીરને પૂરતી કસરત આપે છે અને એ રીતે પોતાનું આરોગ્ય બરાબર જાળવી રાખે છે.

બ્રહ્મદેશ છોડ્યા પછી હું હૈદરાબાદ આવ્યો અને

ધંધામાં સ્થિર થયો, પરંતુ ખાવા–પીવાની અનિયમિતતાથી તથા શરીર અને મન પરના વધારે પડતા બોજાથી બે જાલીમ રોગનો ભોગ થઈ પડ્યો. તેમાંનો પહેલો રોગ તે શર્દી, જે કેમે કરી મારો કેડો મૂકે નહિ.

ડોકટરોની દવા લીધી, વૈદ્યોની પડીકીઓ ખાધી તથા ઘરગથ્થુ ઉપચારો પણ ઘણા કર્યા, પરંતુ અડિયલ ટટ્ટુની જેમ એ જરા પણ મચક આપે નહિ. આખરે મુંબઈ ગયો અને ત્યાંના ચાર નિષ્ણાત ડોકટરો પાસે મારું શરીર તપાસાવ્યું. તે બધાનો અભિપ્રાય એક જ થયો કે તમને એવી હઠીલી શર્દી લાગુ પડી છે કે જે જીવનભર નાબુદ થશે નહિ. પરંતુ તમે અમુક દવાઓ પીઓ તથા અમુક દવા સૂંઘો તો તેના પર કાબૂ રહેશે. પછી તેમણે એ દવાનાં નામો લખી આપ્યાં.

આ વખતે મને મારી ભૂલોનું ભાન થયું અને મેં કાકડી માટે કલ્લી ગુમાવી છે, એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો. પરંતુ હવે શું થાય? આમ છતાં જીવનની અનેક લીલી–સૂકી જોતાં જોતાં મેં એ વાત મનથી નક્કી કરી હતી કે કદી હિંમત હારવી નહિ તથા કાર્યસિદ્ધિ માટેના પ્રયત્નો છેલ્લી ઘડી સુધી છોડવા નહિ, એટલે શર્દી દૂર કરવાના પ્રયત્નો ચાલુ રાખ્યા અને તેનું પરિણામ સુંદર આવ્યું.

એક અનુભવી ડૉકટરની સલાહથી નાકના હાડકાનું ઓપરેશન કરાવ્યું, તેનાથી કેટલોક ફાયદો થયો. ત્યારબાદ એક મહિલા ડૉકટર કે જે પોતે વર્ષોથી મારા જેવી જ

શર્દીથી પીડાતા હતા અને જેમને એક જર્મન બનાવટની ગોળીઓથી ફાયદો થયો હતો, તેમણે મને આ ગોળીઓ વાપરવાની સલાહ આપી. એ ગોળીઓ મેં તાબડતોબ મંગાવી અને તેની એક જ બાટલી એટલે કે માત્ર ૨૫ જ ગોળીઓ વાપરી કે સાપ કાંચળી મૂકીને ભાગે તેમ શર્દી મારું શરીર છોડીને ભાગી. ત્યાર પછી ફરી તેનુ આગમન થયું નથી

એક રોગ આપણા શરીરમા ઘર કરી ગયા પછી તેને દૂર કરવાનુ કામ કેટલુ અઘરુ છે, તે આ પરથી સમજી શકાશે આ તો ટેકી લાગી ગઈ અને રોગ દૂર થયો, પરંતુ દરેક વખતે તેમ બનતુ નથી, તેથી હિતાવહ તો એજ છે કે આરોગ્યના સિદ્ધ નિયમો પાળીને રોગને દાખલ થવા દેવો નહિ અને કદાચ દાખલ થઈ ગયો હોય તો તેને હઠાવવા માટે શરૂઆતથી જ પ્રબળ પ્રયાસો કરવા નીતિકારોએ કહ્યું છે કે 'ઉગતા શત્રુને તથા રોગને તરત જ દબાવવા, અન્યથા તે આપણો નાશ કરનારા થાય છે'

હવે સંગ્રહણીની કથા કહું થોડો પણ ખોરાક લીધો કે તરત દસ્ત થાય આ દસ્તની સંખ્યા કોઈ વાર પાંચ–સાતની હોય, કોઈ વાર દશ–બારની હોય, તો કોઈ વાર ત્રીશ–ચાલીશ ઉપર પણ પહોંચે તેથી શરીરમાં શક્તિનું નામ જણાય નહિ આ રોગને મટાડવા માટે એલોપથિક, આયુર્વેદિક તથા હોમિયોપેથિક દવાઓ કરી, પણ તેથી કાંઈ ફાયદો થયો નહિ ત્યાર બાદ બે મહિના સુધી નિસર્ગોપચાર કર્યો. તેમાં ઉપવાસનો આશ્રય લીધો, માત્ર ફળરસ અને

શાક–ભાજી પર રહ્યો, પણ સંગ્રહણીએ મચક આપી નહિ. શરીર દિવસે દિવસે લેવાતું ગયું અને થાક ખૂબજ જણાવા લાગ્યો. પછી તો ઉઠવા–બેસવાનું પણ ભારે થઈ પડ્યું.

એવામાં એક આયુર્વેદના નિષ્ણાતનો ભેટો થઈ ગયો. તેમણે કહ્યું કે સુવર્ણપર્પટી એ સંગ્રહણીની સિદ્ધ દવા છે. તેનું સેવન કરવાથી તમારો રોગ જરૂર મટશે, પણ તે માટે તમારે ૪૦ દિવસ સુધી માત્ર છાશ ઉપર રહેવું પડશે. આ વખતે તમારાથી પાણી પણ લઈ શકાશે નહિ.

મારે તો યેન કેન પ્રકારેણ રોગ મટાડવો જ હતો, એટલે એ બધી વાત કબૂલ કરી અને ઉપચાર શરૂ થયો. શરૂઆતમાં થોડી નબળાઈ લાગી અને વજન પણ ઘટ્યું, પરંતુ પાછળથી એમાં મારો સુધારો થયો અને વજન પણ વધવા લાગ્યું. પહેલાં છાશ થોડી લેવાતી, એટલે કે ૧॥ શેર થી ૨ શેર દૂધની છાશ લઈ શકતો. (શેર એટલે બે રતલ) પણ ધીમે ધીમે તેનું પ્રમાણ વધ્યું અને છેવટે ૨॥ થી ૩ શેર દૂધની છાશ પર આવી ગયો. ૪૦ દિવસના આ ઉપચારથી હું સંગ્રહણીમાંથી મુક્ત થયો અને મારું વજન ૫ રતલ વધ્યું. આયુર્વેદમાં કેવી સુંદર વસ્તુઓ પડેલી છે, તેનો ખરો ખ્યાલ મને આ જ વખતે આવ્યો.

એલોપથી, હોમિયોપથી આદિ પદ્ધતિઓ તો છેલ્લા એક–બે સૈકામાં જ અમલમાં આવી, તે પહેલાં આપણા દેશમાં આયુર્વેદનો જ આશ્રય લેવાતો અને તેના સાદા સરળ ઉપચારો તેમજ કેટલીક વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓથી લાખો–કરોડો મનુષ્યો પોતે ગુમાવેલા આરોગ્યની પુનઃ પ્રાપ્તિ કરતા.

કાયાકલ્પની પદ્ધતિ કે જે વૃદ્ધ મનુષ્યને યુવાન બનાવે છે, તે હું માનું છુ કે માત્ર આયુર્વેદ જ બતાવી શક્યું છે કેટલાક વર્ષો પહેલાં એક સ્વામીજીએ પંડિત મદનમોહન માલવિયને કાયાકલ્પનો પ્રયોગ કરાવેલો, પણ તે જોઈએ તેવો સફલ થયેલો નહિ આ પરથી કેટલાકે એમ માની લીધેલુ કે 'આ તો બધી એક જાતની ગપ છે! શું વૃદ્ધ માણસ તે ફરી યુવાન થતો હશે?' પણ હમણા જ વજ્રેશ્વરી પાસે ગણેશપુરીમા મહારાષ્ટ્રની વૈદ્યમંડળીએ વૈદ્યરાજ એન એમ જોશીની દેખરેખ નીચે વેલણકર નામના ૪૮ વર્ષના એક મનુષ્ય પર જે પ્રયોગ કર્યો હતો, તે સફળ થયેલો છે ૪૮ દિવસના પ્રયોગમા શ્વેત વાળની જગ્યાએ કાળા વાળ આવી ગયા છે, તેના દાતની પંક્તિઓ નવા જેવી શ્વેત બની છે, ત્વચામા વધારે કુમાશ અને રૂપ આવ્યુ છે તથા શરીરની સ્ફુર્તિમા અજબ ફેરફાર થઈ ગયો છે

આજે એલોપથીનો વ્યાપક પ્રચાર છે અને દેશની સર્વે હોસ્પીટલો મુખ્યત્વે તેને જ અનુસરે છે, પણ આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારે તથા આપણા શિક્ષિત સમાજે આપણા દેશની આ પ્રાચીન વિદ્યાને ખાસ પ્રોત્સાહન આપવુ જોઈએ અને ગામડાએ કે જ્યાના લોકો ઔષધોપચાર માટે વધારે પૈસા ખર્ચી શકે તેમ નથી, ત્યા તો આયુર્વેદિક દવાખાનાઓ જ શરૂ કરવા જોઈએ

આ સિવાય મારી બિમારીમા હરસ-મસાની તકલીફ થયેલી, પણ તેનુ ઓપરેશન કરાવ્યા પછી એ તકલીફ રહેલી નથી

જન્મ થતાં અગાઉ મનુષ્યને નવ માસ માતાના ગર્ભમાં રહેવું પડે છે. તે વખતની સ્થિતિ અનુસાર તેના શરીરનું બંધારણ થાય છે. તાત્પર્ય કે એ વખતે જો ગર્ભને પૂરતું પોષણ ન મળે તો બાળક દુર્બળ અને રોગીલું જન્મે છે અને પૂરતું પોષણ મળે તો તે સશક્ત અને નીરોગી જન્મે છે. ત્યાર પછી પણ બાળક મોટી ઉમરનું થાય ત્યાં સુધી તેના શરીરની દેખરેખ માતાપિતાએ રાખવી પડે છે. એ વખતે એક યા બીજા કારણે કચાશ રહી ગઈ તો એ બાળકના શરીરનું બંધારણ જોઈએ તેવું સુદૃઢ થતું નથી અને નાની-મોટી અનેક બિમારીઓ તેને સતાવવા માટે આવી પહોંચે છે.

દશ–બાર વર્ષે બાળકની સમજ વિકાસ પામે છે. આ વખતે વાલીઓએ બાળકને શારીરિક તંદુરસ્તી જાળવવાનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ અને તેમાં બ્રહ્મચર્યનું મહત્ત્વ ખાસ સમજાવવું જોઈએ, જેથી તે કુટેવોનો ભોગ થઈ પડે નહિ. ઉપરાંત તેને સારી સોબત મળે તે પણ જોવું જોઈએ. સમજુ માતા–પિતાઓ પોતાના બાળકને સારા મિત્રો શોધી આપે છે, જેથી તે હમેશાં સારી સોબતમાં રહી શકે અને તેમની પાસેથી સારા વિચારો તથા સારા આચારો શીખી શકે.

વિશેષમાં તેમને વ્યાયામમાં જોડવા જોઈએ અને ખેલ-કૂદ તથા રમતગમત માટે પૂરતી તક આપવી જોઈએ. આ વખતે તેમના હાથમાં જે સાહિત્ય મૂકાય તે નૈતિક પાયો ઘડનારું તથા આરોગ્યના સામાન્ય નિયમોનો બોધ કરાવનારું હોવું જોઈએ.

ચા, બીડી, દારૂ તેમ વધુ પડતા મ્યાદિષ્ટ ભોજનો આરોગ્યને નુકસાન પહોચાડે છે મિષ્ઠાન તેમજ ફરમાણ પ્રમાણસર ક્યારેક લેવાય તેમા ખાસ વાધો નથી

ભૂખ કરતા થોડુ ઓછુ ખાવાની ટેવ ખાસ પાડવા જેવી છે, કારણ કે તેથી આરોગ્યની જાળવણી કરવામા ઘણી મદદ મળે છે મિતાહારી મનુષ્યો વધારે ખાનાર મનુષ્યો કરતા વધુ લાબુ અને વધુ નીરોગી જીવન જીવે છે, એમા કોઈ શકા નથી

ભૂખ કરતા વધુ ખાવાથી અનેક બિમારીઓ આવે છે તેમ એક વખતના નાસ્તા અને બે વખતના ભોજન કરતા વધુ ખાઈએ તો પણ બિમારી આવે છે આપણુ પેટ ટપાલની પેટી જેવુ નથી કે તેમા ઘડી ઘડી ખોરાક નાખ્યા કરીએ અને તે બધો પચી જાય તેમા નિયમનની ખાસ આવશ્યકતા છે

મનુષ્યનુ શરીર ૧૦૦ વરસ કે તેથી પણ અધિક ચાલી શકે તેવી યોજના કુદરતે કરી છે, પણ આપણે તેને બગાડી નાખીએ છીએ જો આપણે નિયમોનુ પાલન કરી આરોગ્ય જાળવી શકીએ, તો આપણે આપણા જીવનને અત્યત મધુર તથા સુખમય બનાવી શકીએ આ આપણા પોતાના હાથની વાત છે

મે વરસોથી ફરવાની આદત રાખી છે તેથી વધુ પડતુ કામ અને અનિયમિતતા છતા સારુ આરોગ્ય ઠીક ઠીક જાળવાયુ છે વળી ચા, બીડી, દારૂ આદિ અનેક અવગુણોથી બચ્યો છુ, તેણે પણ મારુ આરોગ્ય જાળવવામા સારી મદદ કરી છે

માનસિક પરિશ્રમ વધારે પડતો થાય તો આરોગ્યને

હાનિ પહોચે છે જો મે મારા શરીરની મર્યાદા જોઈને માનસિક પરિશ્રમ કર્યો હોત તો આજે યુવાન જેટલી શક્તિ તેમજ સ્ફુર્તિ ચોક્કસ જાળવી શક્યો હોત અને ૧૦૦ વરસ જીવવા જેટલુ શારીરિક બળ પ્રાપ્ત કરી શક્યો હોત, તેમા શકા નથી આયુષ્યનો છેલ્લો દોર કુદરતના હાથમા છે, પણ શારીરિક સુખ–દુ ખો ઊભા કરવાનુ ઘણુ અશે આપણા જ હાથમા છે, એમ હુ માનુ છુ

શારીરિક શક્તિનો મુખ્ય આધાર વીર્યની જાળવણી ઉપર છે, તેથી ગૃહસ્થજીવનમા ભોગવિલાસ અગે ખાસ નિયમન હોવુ જોઈએ વધુ પડતા વીર્યસ્ખલનથી શરીર કમજોર બને છે તથા ઘેલાપણુ આવે છે, તેથી કહેવાતા ભોગવિલાસ ભોગવવા જ હોય તો તેને માટે પણ સયમની જરૂર છે જેમ ભૂખ કરતા બમણુ ખાવાથી અજીર્ણ, આફરો, તેમજ પેટના અનેક દર્દો થાય છે, તેમ વધુ પડતા વીર્યસ્ખલનથી પણ કમજોરી, હિસ્ટીરિયા, વાઈ, કબજ, બેચેની વગેરે અનેક રોગો થાય છે

સતતિનિયમનનો પ્રશ્ન હાલમા મોખરે આવ્યો છે અને તે માટે અમુક સાધનોની હિમાયત થાય છે, પણ જે લાભ બ્રહ્મચર્યના પાલન તથા સયમની ધારણાથી થઈ શકે, તે લાભ એનાથી થઈ શકે નહિ વિષયભોગમા નિરકુશ રહેવુ અને સતતિનુ નિયમન કરવુ, એ એક ઘણો વિચિત્ર અખતરો છે તેના પરિણામે સ્ત્રીઓની તદુરસ્તીને ઘણી હાની પહોચવાનો સભવ છે આ બાબતમા દેશના આગેવાનો તથા શરીરશાસ્ત્રીઓએ વધારે ઊડા ઉતરવાની જરૂર છે

[૩૫]

પ્રવાસના અનુભવો

પ્રવાસ કરવાની તક મને બાલ્યવયથી જ મળતી રહી છે. સને ૧૯૪૫ પછી તો વરસના પાંચ હજારથી પચીશ હજાર માઈલનો પ્રવાસ વ્યાપાર-વ્યવસ્થા અંગે, મીટીંગોમાં હાજરી આપવા અંગે, તેમજ રજાઓ ગાળવા વગેરે અંગે થતો રહ્યો છે.

તેર વરસની વયે કચ્છથી મુંબઈ આવ્યો. ચૌદમા વર્ષે બ્રહ્મદેશ જવાનું થયું, ત્યાંથી દોઢ વર્ષે દેશમાં જવાની રજા મળતી. તે વખતે કયારેક આબુ-પાલીતાણા આદિ તીર્થ-સ્થાનોએ થઈને, કયારેક દિલ્હી-આગ્રા આદિ ઐતિહાસિક સ્થળો જોઈને, તો કયારેક શ્રી રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શાંતિ-નિકેતનનાં દર્શન કરીને, તેમજ બંગાળનાં અન્ય દર્શનીય સ્થાનો જોઈને કચ્છ જતો.

સને ૧૯૪૧માં ભારતના વસવાટ બાદ ભારત પરની કુદરતની અત્યંત કૃપાનાં અનેક સ્વરૂપ જોવા મળ્યાં. ઉપરાંત પુસ્તકોનાં વાંચનથી, પ્રવાસી મિત્રો સાથેના વાર્તાલાપથી, તેમજ ચલચિત્રોથી વિશ્વની સુંદરતા તથા વિવિધતા જાણવા મળી. પ્રત્યક્ષ જોવા જઈએ, તે કરતાં પણ વધુ ચલચિત્રોમાં જોવાનું મળ્યું. તે ઉપરથી કહી શકાય કે આપણા વહાલા ભારતમાં વિશ્વની સુંદરતા અને વિશાળતાનાં અનેક સ્વરૂપોનું દર્શન થાય છે. અહીં કુદરતની અસીમ કૃપાથી છયે ઋતુઓ પોતાની લાવણ્યમયી લીલાનો વિસ્તાર કરે છે અને તે આપણા જીવનમાં અનેરો આનંદ અને ઉત્સાહ રેડે છે.

કોડાઈકેનાલ હીલ સ્ટેશન

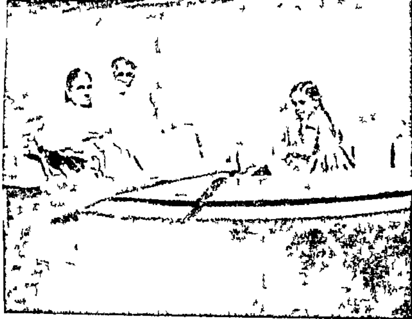
દુનિયાના બધા હીલ સ્ટેશનોમા સૌથી શ્રેષ્ઠ સ્વીટ્ઝર લેન્ડ ગણાય છે ભારતમા તેનુ સ્થાન કાશ્મીર લે છે ત્યાર બાદ કોડાઈકેનાલ હીલની ગણના થાય છે હુ સને ૧૯૫૪મા અંબાવાડિયુ અને મને ૧૯૬૪મા બે માસ કોડાઈકેનાલ વસ્યો હતો ત્યા ૮૪૦૦ ફીટ ઊચાઈના પર્વતશૃગો જોવા મળ્યા મારો વસવાટ ૭૪૦૦ ફીટ ઊચાઈ પર આવેલા તાજમહાલ બગલામા હતો ત્યાના હવાપાણી તાજગીભર્યા હતા અને ત્યાથી આસપાસના અનેક રમણીય દૃશ્યો નજરે પડતા હતા અહી સ્વીટ્ઝરલેન્ડની અવારનવાર મુલાકાત લઈ આવેલા કેટલાક મિત્રો મળ્યા હતા તેમની પાસેથી સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સૌદર્યસપત્તિ, રસ્તાઓ, વાહનવ્યવહાર વગેરે અગે ઘણી રસપ્રદ માહિતી મળી હતી

કોડાઈ કેનાલનો પહાડ બારે માસ લીલોછમ એટલે હર્યો–ભર્યો રહે છે અહી પહોચવા માટે પ્રથમ કોડાઈ કેનાલ રોડ સ્ટેશન સુધી રેલ્વેનો પ્રવાસ કરવો પડે છે ત્યાથી નજીકમા જ ઉપર જવાનો માર્ગ છે ત્યા મોટર, ટેક્સી વગેરે વાહનો મળી શકે છે આ સ્થાન મદુરાથી ૭૦ માઈલ અને મદ્રાસથી ૩૫૦ માઈલ દૂર આવેલુ છે અહી મીશનરી હાઈસ્કૂલો તેમજ કોલેજ છે, તેમજ સરકારી હાઈસ્કૂલો પણ છે વસ્તીમા ૨૫ ટકા વિદેશી લોકો છે તેમના બાળકો અહીની હોસ્ટેલોમા રહી ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે અગાઉ રાજા મહારાજા તેમજ ઊચા કુટુબના બાળકો

કોડાઈ કેનાલમાં. સને ૧૯૫૬

બેઠેલા ડાબી બાજુથી (૧) શ્રી અમૃતબાઈ કાપડિયા, (૨) શ્રી ગોકરશી કાપડિયા, (૩) શ્રી ગગુભાઈ સગોઈ, (૪) શ્રી ઈન્દુબહેન સગોઈ. ઊભેલા ડાબી બાજુથી (૧) મંગલાબહેન સગોઈના દીકરી, (૨) શ્રી શાંતિભાઈ સગોઈ, (૩) બેબી સગોઈ.

કોડાઈ-કેનાલ સરોવરની સહેલનું એક દૃશ્ય

શ્રી અમૃતબહેન તથા શ્રી ટાકરશી કાપડિયા ડાબી બાજુ બેઠેલા છે નાની પુત્રી દેવયાની જમણી બાજુ બેઠી છે અને તેનાથી હોડી ચલાવી રહી છે સને ૧૯૬૪

અહીંની હોસ્ટેલોમાં રહીને મીશનરી સ્કૂલોમાં ભણતાં. હવે તો ઘણાં લોકોનાં બાળકો અહીં આવે છે.

કોડાઈ કેનાલનું મુખ્ય આકર્ષણ તેની મધ્યમાં આવેલું સુંદર સરોવર છે. તેમાં બોટીંગની સરસ સગવડ છે. હું માનું છું કે આવી સગવડ ભારતના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં ભાગ્યે જ હશે. સીઝન માટે રૂ. ૩૦ ભરી બોટીંગ કલબના સદસ્ય થાઓ, એટલે દિવસમાં ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલા સમય માટે બોટ મળી શકે. એક–બે દિવસમાં તો લગભગ બધાજ બોટ ચલાવવાનું શીખી લે છે. કુટુંબના બીજા સભ્યો મહેમાન તરીકે ફક્ત રૂ. ૧૦ માસિક ભરીને તેનો લાભ લઈ શકે છે.

આ સરોવર ત્રણ માઈલના ઘેરાવામાં આવેલું છે, એનું પાણી ૧૦ થી ૩૫ ફુટ ઊંડું છે અને સહેલગાહ માટે આશરે ૧૦૦ બોટો તૈયાર રહે છે. અહીં રહેનારા લગભગ બધાજ માણસો સવારે તેમજ સાંજે સરોવર પર ફરવા આવે છે, એટલે તે મિલનનું એક મહત્ત્વનું સ્થાન બની જાય છે. મારી નાની દીકરી દેવયાની સાત વરસની હોવા છતાં બોટ ચલાવતાં શીખી ગઈ હતી અને એકલી બોટ ચલાવતી હતી, એટલું જ નહિ પણ અમને બધાને અંદર બેસાડીને આખા સરોવરમાં ફેરવતી હતી. કીર્તિકુમાર પણ બોટ ચલાવતાં બરાબર શીખી ગયો હતો, એટલું જ નહિ પણ રોજ યુવાનો બોટ દોડાવવાની હરિફાઈ કરતા, તેમાં પણ ભાગ લેતો હતો. અહીં બોટીંગ મોટા પ્રમાણમાં થવા છતાં

ક્યારે પણ અકસ્માત થતો નથી, એ ખાસ નોંધપાત્ર છે

આ સ્થળે ઉનાળામાં પણ બપોરે ઓઢવું પડે, એટલી ઠંડી હોય છે તથા ત્રણ ચાર દિવસે વરસાદનું ઝાપટું આવી જાય છે મને કોડાઈ કેનાલમાં બે માસ રહેવાનો લાભ મદુરાનિવાસી મારા મિત્ર શ્રી ગગુભાઈના આમંત્રણથી મળ્યો કે જેઓ ટ્રુથફુલ રેડીમેડ કાપડની પેઢીના માલીક છે અને મદુરાના ઓનરરી મેજીસ્ટ્રેટ છે તેમણે અમારી પાડોશમાજ બંગલો રાખ્યો હતો અને ત્યાં પોતાના કુટુંબ સાથે આવીને રહ્યા હતા આ વખતે મુંબઈના જાહેર જીવનમાં આગળ પડતો ભાગ લેનાર મુરબ્બી શ્રી ખીમજી માડણ ભુજપુરિયા જે પી પણ ત્યાં આવ્યા હતા, તેમજ બીજા પણ ઘણા જુના મિત્રોનો સંપર્ક—સહવાસ થયો હતો એકંદર ઘણી મઝા આવી હતી અને બધાની તબિયત સુધરી હતી

તિરુપતિ દેવસ્થાન

અને ૧૯૬૪માં હૈદરાબાદથી મોટર દ્વારા કોડાઈ કેનાલ જવા નીકળ્યા ત્યારે પ્રથમ તિરુપતિ દેવસ્થાનના દર્શન કર્યાં હતા આ દેવસ્થાન ૧૪૦૦ ફૂટ ઊંચા પર્વત પર આવેલું છે અને દક્ષિણના બધા તીર્થસ્થાનોમાં આગળ પડતુ છે વળી તે તીર્થસ્થાન ઉપરાંત એક સુંદર આરોગ્યધામની પૂર્તિ પણ કરે છે

અહીં દેવસ્થાન તરફથી જ ઘણી ધર્મશાળાઓ તથા ગેસ્ટ હાઉસો બંધાયેલા છે અને ભોજનાલયો પણ ચાલે

છે આ દેવસ્થાન માટે જનતાને અત્યત આદર હોવાથી તે પોતાની કમાણીનો અમુક હિસ્સો વગર માગ્યે જ અહી સમર્પણ કરે છે એકદર આવક કરોડો રૂપિયાની છે

અહીનુ ટ્રસ્ટીમડળ ઘણુ વિચારશીલ તેમજ ઘણુ વ્યવસ્થિત છે તે આ કમાણીનો દેવસ્થાનની સુરક્ષા ઉપરાત સમાજકલ્યાણના કામમા સારો ઉપયોગ કરે છે તેણે હવે પોતાની વિદ્યાપીઠ ઊભી કરી છે અને આર્ટ, સાયન્સ તથા મેડીકલ કોલેજો ચાલુ કરી દીધી છે ઉપરાત બીજા પણ લોકોપયોગી કાર્યો હાથ ધર્યા છે

આ સ્થાન આધ્ર રાજ્યમા હોવા છતા વર્ષો પછી જવાનુ થયુ, એ ભવિતવ્યતા સૂચવે છે અહીની બે દિવસની સ્થિરતામા ઘણો જ આનદ આવ્યો

પોંડીચેરી

અહીથી સીધા પોડીચેરી અરવિંદાશ્રમમા ગયા અને ત્યા રાત્રિ રોકાયા આ આશ્રમ માટે ભારતવાસીઓને ઘણુ માન છે અમે અહીની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓથી વાકેફ થયા તથા દેશ-પરદેશમાથી આવીને રહેલા સાધકોના દર્શન કર્યા તેમજ કેટલાકની સાથે વાર્તાલાપ કરી અહીનુ વાતાવરણ તેમજ ભાવના સમજવા પ્રયત્ન કર્યો બીજા દિવસે સવારે શ્રી અરવિદબાબુની સમાધિના દર્શન કર્યા તથા તેમની વસવાટની જગા અને સાધન-સામગ્રી જોઈ બાદ કેટલાક પુસ્તકો પણ ખરીદ્યા અને ત્યાથી કોડાઈ કેનાલ પહોચ્યા

ભદ્રેશ્વર

આબૂ પહાડ તથા પાલીતાણાના પહાડના ત્રીશ વરસ અગાઉ દર્શન કરેલ. ફરી સને ૧૯૬૩માં હું તેમજ મારા ધર્મપત્ની ફરી તેની યાત્રાએ ગયા. તે વખતે કચ્છમાં ભદ્રેશ્વરની યાત્રા પણ કરી. ભદ્રેશ્વર મંદિર ઘણું પ્રાચીન તથા ભવ્ય છે. તેમાં મૂળનાયક તરીકે ભગવાન મહાવીર બિરાજે છે. ફરતી ચોવીસ તીર્થંકરોની બાવન દેવડીઓ છે.

મહાન દાનવીર જગડૂશા કે જેમણે ભયંકર દુષ્કાળમાં પોતાના ધાન્યના ભંડારો ખુલ્લા મૂકીને લાખો લોકોને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવેલ, તેમણે આ મંદિર બંધાવેલું છે.

બાર વરસની મારી વયે પૂજ્ય દીપવિજયજી મહારાજ મારા જન્મસ્થાન પત્રી ગામમાં પધારેલા. તેઓ વર્તમાન સાધુસમાજના કેટલાક નિયમોમાં સુધારા કરીને વર્તતા હતા. તેઓ મને ભદ્રેશ્વરની યાત્રામાં સાથે લઈ ગયેલા. તે વખતે મારા તરફની મીઠી-ભલી લાગણીને લીધે ભદ્રેશ્વરના મૂળનાયક શ્રી મહાવીર ભગવાનની મૂર્તિ સમક્ષ મને ગુરુમંત્ર તરીકે 'મહાવીર' નું નામ આપેલું અને તેનું રોજ સ્મરણ કરવા માટે કહેલું. ત્યારથી એ સ્મરણ ચાલુ છે. તેનાથી જીવનમાં શાંતિ અને સંતોષ અનુભવાય છે. છેલ્લાં ૩૭ વરસમાં ભદ્રેશ્વરનાં દર્શન ૧૭ થી ૧૮ વાર કરેલ છે.

અમે કચ્છમાંથી વિમાન માર્ગે રાજકોટ ગયા હતા. રાજકોટ એરોડ્રોમ ઉપર પરમ સ્નેહી શ્રી રતિલાલભાઈ

ચીતળીઆ અમને લેવા આવ્યા. તેઓ રાજકોટની તેલીબીયાં એક્સચેન્જના પ્રમુખ અને તેલીબીયાંના સુપ્રસિદ્ધ વ્યાપારી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તો બધે જ તેમની ઓળખાણ છે. તેમની મોટરમાં જ અમે શત્રુંજય, જુનાગઢ તથા વેરાવલ ગયા હતા અને ત્યાંથી મોટરથી પાલીતાણા પહોંચી શત્રુંજય ગિરિરાજની યાત્રા કરી હતી.

શત્રુંજય ગિરિરાજ

શત્રુંજય ગિરિરાજ ઉપર નવ ટુંકો છે. તેમાં અનેક દહેરાસરો–મંદિરો ભવ્ય કલાત્મક દૃષ્ટિએ બાંધેલાં છે. હાલ તો અબજો રૂપિયા ખર્ચતાં પણ બનવા મુશ્કેલ છે. કેટલાકે આ સ્થાનને મંદિરોનું નગર કહ્યું છે, તે ખોટું નથી.

અહીંની યાત્રા પગે ચાલીને થાય છે. જેઓ અશક્ત હોય તે ડોળીનો ઉપયોગ કરી શકે છે. પહાડ ઉપર ભોજન–નાસ્તો કરી શકાતા નથી. માત્ર દહીં–છાશ વાપરવા હોય તો વાપરી શકાય છે.

તળેટીમાં પાલીતાણા શહેર વસેલું છે. ત્યાં ૧૦ થી ૧૧ મંદિરો તેમજ ૬૦ જેટલી ધર્મશાળાઓ છે. અહીં ભારતભરમાંથી આવેલા યાત્રાળુઓને ઉતરવાની સારી સગવડ મળે છે. હવે તો ધર્મશાળાઓ નવી બ્લોક સીસ્ટમે પણ બનેલ છે.

અમે આવી એક આલિશાન ધર્મશાળામાં ઉતર્યા અને વહેલી સવારે પહાડ ઉપર ચડી યાત્રા કરી. ત્યાંથી પાછા ફરી જમીને તરત સોનગઢ ગયા.

સોનગઢ

અહીં અમારે ચારિત્રવિજય આશ્રમમાં પૂજ્ય કલ્યાણચંદ્રજી સ્વામી, તેમજ ગુલાબચંદજી સ્વામીનાં દર્શન કરવા હતાં. પરંતુ કલ્યાણચંદ્રજી સ્વામી બહાર ગયેલ હોઈ દર્શન થઈ શકયાં નહિ. તેમનો મારા ઉપર બચપણથી જ અત્યંત પ્રેમ હતો. બાર વરસની વયે મેં ઘરમાં લાયબ્રેરી ઉભી કરેલી, બાદ સાર્વજનિક સંસ્થા મારફતે તેમના શુભ હસ્તે ઉદ્ઘાટન કરાવેલ હતું. ત્યારથી તેમનાં દર્શન તેમ માર્ગદર્શન માટે મળવાની તક લેતો. સાડત્રીશ વરસમાં પાંચ–છ વાર મળેલો.

આ આશ્રમમાં ૧૨૫ છાત્રોનું ઘડતર તેઓશ્રીની દેખરેખ નીચે થાય છે. આજ સુધીમાં સેંકડો છાત્રો તૈયાર થઈને જીવનનાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં જોડાયેલા છે.

તેઓ તેર વર્ષ અગાઉ આ આશ્રમના છાત્રો, તેમજ શિક્ષણગણ સાથે મુંબઈ પધાર્યા હતા અને એક વિશાળ હોલમાં નાટિકાદિ કાર્યક્રમ બહુ સુંદર રીતે રજૂ થયો હતો. તેનું પ્રમુખસ્થાન સ્વીકારવા પૂ. કલ્યાણચંદ્રજી સ્વામીએ મને હુકમ કરેલો. પરંતુ મેં નમ્રતાથી વિનંતિ કરેલી કે મુંબઈ જેવા ધનાઢ્ય શહેરમાં આપના પરિચિત ઘણા મહાનુભાવો છે. અહીં હું પ્રમુખ તરીકે ન જ આવી શકું. જ્યાં ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર તથા કચ્છના અનેક વૃદ્ધ આગેવાનો બેઠેલા હોય, ત્યાં હું પાંત્રીશ-છત્રીશ વર્ષનો યુવાન શોભું કઈ રીતે? ત્યારે તમણે કહેલું કે મેં તનેજ વિચારપૂર્વક પસંદ કરેલો છે. બીજા કોઈને પ્રમુખ બનાવવાનાં ક્યાસ દશ-

ગણ્યો ફાળો આપનાર મળી શકે, પણ મારે તો એક નિષ્ઠાવાન સુધારક કાર્યકર્તા જોઈએ છે. મેં તારાં કાર્યોને દૂરથી જોયાં છે અને આજે મેળાવડામાં પ્રમુખસ્થાનેથી તારા સુધારક વિચારો સાંભળવા ઈચ્છું છું. છેવટે મારે તેમની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરવી પડેલી.

સોનગઢમાં વરસો બાદ પૂ. ગુલાબચંદ્રજી મહારાજના દર્શન થયાં. તેઓ હવે તો વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા તથા તેમની આંખોની રોશની ચાલી ગઈ હતી, એટલે મને જોઇ તો ન શક્યા, પણ સ્વર વગેરે પરથી ઓળખી કાઢયો અને મારી બાર વર્ષની ઉમરે તેમની સહાયથી પુસ્તકોની બાંધણી કરેલી વગેરે પ્રસંગ યાદ આવતાં આત્મીય એકતા તાજી થઈ.

સોનગઢમાં પૂ. કાનજી સ્વામીનો આશ્રમ પણ એક જોવા જેવી જગ્યા છે. તેમણે દિગંબર જૈન પંથમાં કેટલાક સુધારા કરી ઉપદેશ આપતાં અહીં વિશાળ આશ્રમ-મંદિર સાથે બંધાયેલ છે. અહીં ધાર્મિક શિક્ષણનો સારો પ્રબંધ છે. તેમનો વિશાળ અનુયાયીવર્ગ આ આશ્રમમાં રહી તેની શિસ્તનું પાલન કરવાપૂર્વક નિયત થયેલા કાર્યક્રમને અનુસરે છે.

પૂ. કાનજી સ્વામીએ ત્રણ વરસ અગાઉ ૨૦૦ યાત્રીઓ સાથે મોટરમાં દક્ષિણની યાત્રા કરી, ત્યારે તેઓશ્રી મારા ઘરે ઉતર્યા હતા. તેમનો મુકામ ત્રણ દિવસ રહ્યો હતો. મારા પરમ મિત્ર મુરબ્બી શ્રી છગનલાલ ભાઈચંદ મહેતા

તથા શ્રી ફુલચંદભાઈ દોશી કે જેઓ મોલમીન ઓફિસમાં છ વર્ષ સાથે રહેલ, તેઓ પણ તેમની સાથે મારે ત્યાં જ રહ્યા હતા. તેઓ શ્રી આ વખતે સોનગઢમાં ન હતા, એટલે આશ્રમ બહારથી જોઈને અમે ત્યાંથી સીધા રાજકોટ ગયા.

સૌરાષ્ટ્રનાં અન્ય સ્થાનો

ત્યાંથી બીજે દિવસે જુનાગઢ જઈ ગિરનારની યાત્રા કરી કે જ્યાં શ્રી નેમિનાથ ભગવાનનાં ભવ્ય મંદિરો તથા ગુરુ દત્તાત્રયનાં પગલાં વગેરે આવેલાં છે.

ત્યાંથી સોમનાથ જતાં વચ્ચે એક રાત્રિ ગીરનાં જંગલમાં રોકાયા. અમારી સાથે હથિયારબંધ પોલીસ હતી. તે અમને માર્ગથી અર્ધો ફર્લાંગ અંદર લઈ ગઈ કે ૧૨૫–૧૫૦ ફુટના અંતરે ખુલ્લામાં સિંહનું એક ટોળું નિરાંતે બેઠેલું જોયું. અમે તે તરફ ૩૦ ફીટ આગળ વધ્યા કે મારી ધર્મપત્નીએ મારો હાથ પકડી લીધો. તેને આ દૃશ્ય જોઈને ગભરાટ થતો હતો. ત્યારબાદ ગવર્મેન્ટ ગેસ્ટ હાઉસમાં ઉતર્યાં. તે બંગલો પ્રથમ મહારાજાનો હતો, પછી બીજાં મકાનો સરકારે બનાવ્યાં હતાં. અહીં રાત્રિ પસાર કરી, તેનો અનુભવ અતિ રોમાંચક હતો.

સવારનો નાસ્તો લઈ વેરાવળ પહોંચ્યા. ત્યાંથી આગળ વધી સોમનાથનું પ્રસિદ્ધ મંદિર જોયું, તેમ જ જે નદી કિનારે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન નિર્વાણ પામ્યા હતા, તે જગ્યાનાં દર્શન કર્યાં.

આબૂ

ત્યાંથી ટ્રેનમાં અમદાવાદ પહોંચ્યા અને તેના જોવાલાયક

ચ્થાનો લેઈને આબૂની યાત્રા માટે નીકળ્યા ટ્રેનથી આબૂરોડ સ્ટેશને પહોંચ્યા પછી મોટર બસમાં પહાડ ઉપર ચડતાં માર્ગમા એક રોમાંચક પ્રસગ બન્યો બસથી માત્ર દશ ફીટ દૂર જગલમાથી એક વાઘ કુદી અને તે સામી બાજુ ચાલ્યો ગયો આ વાઘ સાત-આઠ ફુટ લાંબો, કદાવર તથા તેજસ્વી આંખવાળો હતો બસના ડ્રાઈવર, તેમ જ ટીકીટ કલેકટરે કહ્યુ કે અમે પણ નજીકમા છલગ મારતો આવો મોટો વાઘ પ્રથમ જ જોયો છે

વચ્ચે સીનેમાનુ સુટીગ ચાલતુ હતુ તેમા દારાસીગ પહેલવાન ભાગ લઈ રહ્યો હતો, એટલે બસને દશ મીનીટ રોકવામા આવી

આબૂ પર આવેલા દેલવાડાના દહેરાનુ વર્ણન મેં બારમા પ્રકરણમા કરેલુ છે ત્યાથી ચાર-પાચ માઈલ દૂર અચલગઢના જૈન મદિરોમા ૧૪૪૪ મણની સુવર્ણાદિ ધાતુની બનેલી ચતુર્મુખ પ્રતિમાઓ ખાસ જોવા લાયક છે આ મદિરની અગાશીમા ઊભા રહેતા આબૂ પર આવવાના માર્ગો વગેરેનુ રમણીય દૃશ્ય નજરે પડે છે નીચે અચલેશ્વર મહાદેવ, ત્રણ પાડા તળાવ, ભીમની ગોઈ વગેરે જોવા લાયક છે

અહી નજીકની ગુફામા યોગીરાજ શ્રી શાતિવિજયજી મહારાજ રહેતા હતા તેઓ ગુફામાથી ક્યારેક બહાર નીકળતા અને લોકોને દર્શન આપતા મે ૩૦ વરસ અગાઉ ત્યા તેમના દર્શન કરેલા તેઓનો પ્રેમપ્રકાશ માત્ર જૈનોમાં જ નહિ, પણ બધી કોમના લોકોમા ફેલાયો હતો રાજા

મહારાજાઓ પણ તેમને મળવા આવતા હતા. તેઓ દીક્ષા લેવા અગાઉ ભરવાડ હતા. બાદ તપસ્યા તેમ જ્ઞાનબળથી અનેક જીવોના માર્ગદૃષ્ટા બન્યા હતા, હાલ એ જગ્યામાં તેમના કોઈ અનુયાયી ન હતા, પણ એક વિશિષ્ટ સ્મરણ તરીકે મેં એ જગ્યા ફરીને જોઈ.

આબૂમાં નખી તળાવ અને અર્બુદા દેવીનું સ્થાન પણ જોવા લાયક છે. ઉપરાંત. સનસેટ પોઈંટ એટલે આથમતા સૂરજને જોવાનું સ્થાન પણ પ્રસિદ્ધ છે. અમે ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે હજારો લોકો આથમતા સૂર્યનું દૃશ્ય જોવા આવેલા. ખરેખર એ વખતનું દૃશ્ય ઘણું જ ભવ્ય હતું.

આબૂ કેંપમાં ઘણા બંગલાઓ છે, તથા મોટું બજાર પણ છે. ત્યાંથી જોઈતી બધી વસ્તુઓ મળે છે.

દેલવાડાનાં દહેરાંની નજીક રસિયા વાલમની જગા છે, તેની કથા રોમાંચક છે. નજીકમાં ટ્રાવર તાલ છે, તે પહાડની અંદર આવેલું છે અને તેમાં ન્હાવાની સગવડ છે. ટોડરોક (દેડકા જેવો ખડક), ફોર માઇલ ચક્કર વગેરે પણ સમય હોય તો જરૂર જોઈ લેવા જોઈએ ભાવિકો માટે નખી તળાવના કિનારા પર આવેલું રણછોડરાયનું મંદિર પણ દર્શનીય છે.

નાથદ્વારા

આબૂથી ટ્રેનમાં આગળ વધી બીજે દિવસે સવારમાં શ્રીનાથદ્વારા પહોંચ્યા. તેની યાત્રાની ભવ્યતા અંગે અનેક વાતો સાંભળેલી. હૈદરાબાદમાં શ્રીનાથજીના પંથના ઘણા

વૈષ્ણવ ભાઈઓ મારા મિત્રો હતા. તેથી આ યાત્રાધામનાં દર્શન કરવાની મારી રુચિ હતી. છેલ્લાં બે–ત્રણ વર્ષથી કોર્ટમાં કેસ ચાલતા, ત્યાંના મૂળ વારસદાર સ્વામીજીની વિરુદ્ધમાં સરકારનાં પગલાં, તેમ જ તેમના ટ્રસ્ટીમંડળની જપ્તીઓ આદિ પેપરમાં હમેશાં વાંચતો. સ્ટેશનનું નામ જ શ્રીનાથદ્વારા હતું. ત્યાંથી બસમાં ફક્ત ૮–૧૦ માઈલ જવાનું હતું. પરંતુ બસ જુની ખટારા જેવી અને વ્યવસ્થા પણ ખરાબ. વળી યાત્રિકો ઘણા ને બસ થોડી. આમ છતાં ત્રીજા ફેરામાં નંબર લાગ્યો. ત્યાં સારામાં સારી ગણાય તેવી ધર્મશાળામાં ઉતર્યા. પરંતુ અંદર ગંદકીનો પાર નહિ. હજી તો આ સ્થાનમાં ઠરીઠામ થયા ન હતા, ત્યાં કેટલાક પંડ્યા આવી પહોંચ્યા. તેમાંના એક પંડ્યા ઉપર વિશ્વાસ મૂકી તેને જ ભોમિયા તરીકે સાથે લીધો. પણ એ મોટો લાલચુ. વાતોડિયો પણ એવો અને કહે તેમ તો કરે જ નહિ.

આંતરિક શ્રદ્ધા રાખી દર્શનના સમયે મંદિર નજીક પહોંચ્યા. પણ ત્યાં ભારે ભીડ જામેલી. અંદર જવાનો એક બીજો માર્ગ હતો, પણ ભેટનો ખર્ચ કરીએ તો જ ત્યાંથી જવાય. અમે ત્યાંથી જવાનું પસંદ કર્યું, પરંતુ ત્યાં પણ ભીડ જામેલી. દર્શન વખતે બંને તરફની ભીડ સાથે જ થાય છે. તે ભીડને ટાળવા માટે પંડ્યાઓ કપડાનાં બનાવેલાં લાંબા સોટાઓનો ઉપયોગ કરે છે. અમે ખાસ માર્ગથી જતા હતા, તેથી સોટાથી બચાશે એમ માનેલ, પણ મારા ધર્મપત્નીને સોટાનો માર ખાવો પડ્યો. સ્ત્રી–પુરુષો જુદા જઈ શકે એટલી જગ્યા નહિ, ધક્કા મૂકી પણ બધી જગ્યાએ

એવી જ અને ચારે બાજુ અસ્વચ્છતા નજરે પડે. આ બધી મુશ્કેલીઓમાં શ્રીનાથજીની મૂર્તિનાં દર્શન કર્યાં.

અહીં રોજ ભોગ ધરાય છે, તેના ભંડાર તથા રસોડાં જોયાં. આ તીર્થમાં સેંકડો ગાયો પાળવામાં આવે છે અને તેના દૂધ-ઘીનો ઉપયોગ મંદિરો માટે થાય છે. આગળ ઘીનો કૂવો ભરી રાખતા, તે પણ જોયો. ભોગની મીઠાઈ અત્યંત ઊંચી વસ્તુઓની બને છે અને તે ત્યાંની બધી જ દુકાનોમાં વેચાય છે. આ તીર્થનું જળ પવિત્ર ગણાય છે. તેના બે ડબ્બા પેક કરાવી લીધા, કારણ કે મારા શ્રીનાથજીના અનુયાયી મિત્રોને આપવા કામ લાગે. બપોરે ભોગની પાતડ મંગાવીને જમ્યા.

અમે શ્રીનાથદ્વારા પહોંચ્યા ત્યારે હોળીનો દિવસ હતો, તેથી ચારે બાજુ ખૂબ શણગાર હતો. આ શણગાર જોઈને સાંજના ચાર વાગતાં એક પ્રાઈવેટ ટેક્સીમાં ઉદયપુર જવા ઉપડયા.

ઉદયપુર

માર્ગમાં અરવલ્લીના પહાડોની હારમાળા આવી. એક પહાડ જાય કે બીજો આવે અને બીજો જાય કે ત્રીજો આવે. મહારાણા પ્રતાપે આ જ પર્વતમાળામાં આશ્રય લઈ મેવાડની ભૂમિનું રક્ષણ કરેલું, એ ખ્યાલ મનમાં તાજો થતાં જ મારું મસ્તક એ પર્વતમાળાને નમી પડ્યું.

ઉદયપુર એક રળિયામણું શહેર છે. તેના સરોવરની શોભા કાશ્મીર કરતાં બીજા નંબરે આવે છે.

અમે ઉદયપુર પહોચ્યા પછી તરત જ સાહેલી બાગમા ગયા તે બાગમા રગબેરગી મનોહર ફૂવારા, તેમ જ અનેક જાતના રમણીય ફૂલો ને કમાનો આદિની ગોઠવણ જીદગીમા ક્યારે પણ ભૂલાય નહી એવી છે અહી સરકારી દફ્તરમા રૂપિયા સવાનો લાગો ભરતા ફૂવારા ચાલુ કર્યા તે નિહાળતા ખૂબ જ આનદ આવ્યો

ત્યાથી સરોવરમા પહોચ્યા અને સ્પેશીયલ મોટર બોટ લીધી અહી સરકાર તરફથી સસ્તી સારી બોટોની સગવડ છે તેમા ચારેક માઈલ કર્યા તેમા એક તરફના કિનારા પર રાણા પ્રતાપનો મહેલ તથા ઉદયપુર શહેર પથરાયેલુ છે દૂરથી રાજમહેલનો આકાર મદિર જેવો લાગે છે ભોમિયાને સાથે લીધેલ, તેણે રાણા પ્રતાપના કુટુબનો ઉજ્જવલ ઇતિહાસ બતાવ્યો

સરોવરની વચ્ચે રાજમહેલ છે કે જેને હવે હોટલમા ફેરવી નાખેલ છે આ ભવ્ય મહેલમા રાત્રે રોકાવાનુ સાચ મન થયુ એક-બે દિવસ તો આ જગ્યા છોડવાનુ મન ન થાય એવુ છે, પણ ધર્મપત્નીનુ મન ઉદયપુરના ભવ્ય જૈન મદિરોના દર્શન કરવાનુ હતુ, એટલે ત્યા રોકાવાનો વિચાર માડી વાળીને શહેરમા આવ્યા અને સાયકાળની આરતીના સમયે કાચના મદિરમા પહોચ્યા એ વખતે એક વિશાળકાય અધ શ્રાવકની અજબ ભક્તિ જોવા મળી તે ભક્તિમા અચ્યત રગાઈને પ્રભુભક્તિના સ્તવનો (ભજનો) ગાતા હતા અને તેમની આખમાથી અશ્રુધારા

ચાલી જતી હતી. તેના પાંચ–છ માથીઓ એ સ્તવનો ઝીલતા હતા. દૃશ્ય અપૂર્વ હતું. જે વસ્તુ અંતરમાંથી પ્રકટે છે, તેની ઝલક અનેરી હોય છે. આજે પણ મને એ દૃશ્ય યાદ આવે છે અને જીવનનું એક મધુર સ્મરણ તાજું થાય છે.

અહીં એક ગુજરાતી લોજ છે, તેમાં ભોજનનો પ્રબંધ ઘણો સારો છે.

કેસરિયાજી તીર્થ

ઉદયપુરથી કેસરિયાજીનું પવિત્ર તીર્થ ફક્ત ૩૫ માઈલ દૂર આવેલું છે. ત્યાં રાત્રે દશ વાગ્યે જ પહોંચી ગયા મંદિરની બાજુમાં જ બહુ મોટી ધર્મશાળા છે, તેમાં ઉતારો કર્યો. મુનીમજીએ ગાદલા આદિ ખપની ચીજો આપી, પણ રાત્રે ઊંઘ ન આવી, કારણ કે માંકડની પૂરી મહેરબાની હતી.

સવારે વહેલા ઊઠી કેસરિયાજીના મંદિરમાં પહોંચ્યા અને ત્યાં જ ન્હાઈને પૂજા કરી. અહીં પણ પંડયાઓની પ્રથા છે. મૂળ તો યાત્રાળુઓની સગવડ માટે પંડયાઓની પ્રથા ઊભી થયેલી, પણ આજે તેણે પોતાની ઉપયોગિતા ગુમાવી દીધી છે અને યાત્રાળુઓને માટે ત્રાસરૂપ બની જાય છે. અમે એક પંડયાને ભોમિયા તરીકે સાથે રાખેલો, પણ દશ પંડયા અમારી આજુબાજુ વીંટળાઈ વળ્યા અને કેમે કરી બાજુ ખસે નહિ. માંડમાંડ તેના ઘેરામાંથી બહાર નીકળ્યા

આ તીર્થધામમાં અન્ય તીર્થો જેટલી સ્વચ્છતા નથી તથા વ્યવસ્થા પણ નથી, પરંતુ તીર્થનો મહિમા ઘણો છે, તેથી લોકો અત્યંત શ્રદ્ધાથી આવે છે. મૂળનાયક શ્રી આદિ-

નાથ ભગવાન છે, પણ તેમને કેસર ખૂબ ચડે છે, તેથી તેઓ કેસરિયાજી તરીકે ઓળખાય છે.

અહીંથી અમદાવાદ પહોંચ્યા અને ત્યાંથી રાત્રે મુંબઈ જવાની ગાડી પકડી. ત્યાંથી બીજે દિવસે હૈદરાબાદ જવા રવાના થયા. પૂરી એક માસની યાત્રા થઈ, તેથી આનંદ થયો. ત્યાં નાની છ વરસની દેવયાનીને મૂકી ગયા હતા, તે અમને બધાને મળી ખુશ થઈ.

જયપુર વગેરે

સને ૧૯૫૧માં ઓલ ઈન્ડિયા કોંગ્રેસ અધિવેશન જયપુરમાં મળેલ, ત્યારે હું ત્યાં ગયો હતો અને અજમેર આદિ રાજસ્થાનનાં કેટલાક મુખ્ય શહેરોનાં દર્શન કર્યાં હતાં.

મહાબળેશ્વર

અમે મહાબળેશ્વર પાંચ–છ વખત ગયેલા. પ્રથમ એક–બે વાર ગ્રીનલેન્ડ હોટેલમાં ઉતરેલા, ત્યારે મારો મોટો પુત્ર ધીરજ દશેક વર્ષનો હતો. તેને ઘોડા પર બેસાડી અમે પગપાળા ફરવા નીકળતા. ખુશનુમા હવા અને રસ્તાની બંને બાજુ વૃક્ષો એટલે ચાલવામાં મજા પડતી. આઠ–નવ માઈલ દૂરના પોઈંટોની મુલાકાત પણ ચાલીને જ લેતા. સાંજે સરોવર પર ફરવા નીકળતા અને બોટની સહેલ કરતા. આ વખતે મુંબઈનિવાસી ઘણા લોકોનો ભેટો થતો. તેમાં કેટલાક પરિચિત મળી આવતા અથવા તો તેમનો નવો પરિચય થતો. તેઓ મુંબઈમાં મળે ત્યારે મહાબળેશ્વરનાં મીઠાં સ્મરણો તાજાં કરતાં.

માથેરાન

માથેરાન મુબઈથી વધારે નજીક છે તેનો પહાડ ૨૫૦૦ ફૂટ ઊચો છે બીજા પહાડો કરતા તેની વિશેષતા હજી જળવાઈ રહી છે, કારણ કે ત્યા મોટરોની ધમાલ નથી જો માથેરાન જવા માટે મોટર માર્ગ બધાય તો મુબઈના મહેલાણીઓ મોટા ભાગે મોટરમા જ આવે અને તેથી અહી શહેર જેવુ વાતાવરણ બની જાય, તેથી મોટરમાર્ગ બાધવામા આવ્યો નથી

મહાબળેશ્વરની જેમ અહી પણ ઘણા પોઈંટો લેવા લાયક છે ચારે બાજુ ગીચ ઝાડી છે, તેમાથી રસ્તાઓ પસાર થાય છે અહી પણ એક નાનુ સુદર સરોવર આવેલુ છે, જે શાર્લોટ લેઈક કહેવાય છે તેમાથી માથેરાનને પીવાનુ પાણી પૂરુ પાડવામા આવે છે

અહી આવનાર ઘણા ભાગે પગપાળા ચાલવાનુ પસદ કરે છે, તેમ છતા રીક્ષા તથા ઘોડાઓનો ઉપયોગ પણ સારા પ્રમાણમા થાય છે ઘોડાઓ જેવા જોઈએ તેવા મળે છે તેનો ચાર્જ કલાકના રૂપિયા દોઢ–બે થી સાત સુધીનો હોય છે

મે અહીના સુદર ઘોડાઓ પર સવાર થઈને અનેક વાર પરિભ્રમણ કર્યુ છે એકદર સ્થાન ઘણુ શાત અને રમણીય છે તથા ઉતરવા માટે હોટલો પણ ઘણી છે હમણા મહારાષ્ટ્ર સરકારે ત્યા ગેસ્ટ હાઉસ વગેરે બાધેલ છે

મે પાચથી–છ વાર આ સ્થાનની મુલાકાત લીધેલી છે, અને તેથી મને ઘણો આનદ તથા આરામ મળેલ છે

લોણાવલા–ખંડાલા

પૂના અને મુંબઈની વચ્ચે લોણાવલા અને ખંડાલાનાં સ્થાનો પણ જોવા લાયક ગણાય. તેની એક–બે વાર મુલાકાત લીધેલી છે. આ બંને સ્થાનો છોડ્યા પછી મુંબઈ ભણી આગળ વધતાં પહાડના પેટમાં કોરાયેલા અનેક બુગદાઓ આવે છે, જે માનવપુરુષાર્થનાં સુંદર પ્રતીકો છે.

મનુષ્ય પોતાના પુરુષાર્થથી શું નથી કરી શકતો? તેણે અતિ વિકટ ગણાતા પર્વતશૃંગો પર આરોહણ કર્યું છે, અપાર જળરાશિથી ભરેલા સમુદ્રોને પાર કર્યા છે, હજારો માઈલ સુધી પથરાયેલા ભયંકર રણપ્રદેશોને ઓળંગ્યા છે તથા નિરવધિ આકાશમાં પણ હજારો માઈલનું ઉડ્ડયન કર્યું છે. મનુષ્ય પોતાનો પુરુષાર્થ ખીલવતો રહે, એમાં જ જીવનની મજા છે.

કાંજીવરં

અગાઉ દક્ષિણની યાત્રા દશ વરસ અગાઉ મારા ધર્મપત્ની સાથે કરેલી. તેમાં પ્રથમ મદ્રાસ જોઈ ત્યાંથી કાંજીવરં ગયેલા. ત્યાં સર્વોદયસંમેલન મળ્યું હતું. પૂ. વિનોબા તથા દેશભરમાંથી દશહજાર જેટલા પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. રાષ્ટ્રપતિ શ્રી રાજેન્દ્રબાબુ પણ પધાર્યા હતા. ત્યાં ચાર દિવસની સ્થિરતા કરી હતી. કાંજીવરં તીર્થ હિન્દુઓ માટે કાશી પછીનું ગણાય છે. ત્યાં બૌદ્ધ તેમજ જૈનના પણ અનેક મંદિરો છે. આખું શહેર જાણે તીર્થધામ હોય એવું દેખાય છે.

મદુરા

સંમેલનમાં ભાગ લઈ કેટલુંક શ્રમદાન કર્યા પછી અમે કાંજીવરં છેડયું અને મદુરા પહોંચ્યા. ત્યાં મારા પરમ મિત્ર શ્રી ગગુભાઈ સંગોઈએ ગુજરાતીભાઈઓનું એક સંમેલન ગોઠવેલ, તેથી બધાને મળવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યો. તેમની મીઠી મહેમાનગતિ માણીને મદુરાનું પ્રસિદ્ધ મિનાક્ષી મંદિર, રાજમહેલ, તેમજ અન્ય જગ્યાઓ જોઈ. મિનાક્ષી મંદિરની શિલ્પકલા ઘણી જ ભવ્ય છે. મોટા ભાગે કાળા પત્થરમાં કોતરકામ છે. તેમાં રામાયણ, મહાભારત તેમજ અન્ય ધાર્મિક ઘટનાઓ કોતરવામાં આવી છે. પત્થરના સ્તંભોમાંથી જલતરંગના જેવા અનેક સૂરો નીકળે છે, તે અમે કાનોકાન સાંભળ્યા. મંદિરની આસપાસ મંદિર તરફથી સુંદર બાંધકામપૂર્વક માર્કેટ બનાવવામાં આવી છે.

કુરત્તાલં

મદુરાથી કુરત્તાલં ગયા કે જ્યાં જળધોધ આવેલા છે. ત્યાં ત્રણ દિવસ રોકાયા. ૨૦૦–૩૦૦ માઈલ દૂરથી ડુંગરોમાં અથડાતું–પછડાતું પાણી અહીં આવી ધોધમાં ફેરવાય છે. અહીં બે–ત્રણ વાર સ્નાન કરતાં ભૂખ ખૂબ લાગે છે. અમે ત્રણ માળની નવી બનેલ મોડર્ન હોટલમાં ઉતર્યા હતા. મદ્રાસી–મલબારી રસોયા, તેમજ પીરસનારા બધા બહુ જ સ્વચ્છ હતા અને ગુજરાતી ઢબની રોટલી, શાક, ભાત આદિ મનપસંદ બનાવી આપતા હતા. ઘી–દૂધ પણ સારા મળતા હતા.

પરંતુ દશ વર્ષ પહેલાની આ વાત છે હવે રેશનીંગના યુગના આવી ખોરાકી હોવી મુશ્કેલ છે

આ ધોધના પાણીમાં ન્હાવાથી અનેક હઠીલા રોગો મટી જાય છે તેથી ઘણા લોકો ત્યાં એક-બે માસ રહે છે

કન્યાકુમારી

ત્યાંથી અમે મોટર-ટેક્સી લઈ ભારતના દક્ષિણ છેડે આવેલ કન્યાકુમારી ગયા અને ત્યાં એક દિવસ રોકાયા સાગરમાં ત્રણ નદીઓ, તેમજ બે સાગરનું મિલન છે અહીં મંદિરના દર્શન ફક્ત પોતડી પહેરીને જ કરી શકાય છે દક્ષિણના ઘણા મોટા તીર્થોમાં ભક્તના ગરીબ વેશથી જ ભગવાન સમક્ષ મસ્તક નમાવવાની પદ્ધતિ છે

અહીં સૂર્યાસ્ત તેમ સૂર્યોદયના દર્શન ભવ્ય હોય છે સ્વામી વિવેકાનંદે જે પહાડમાં આત્મદર્શન માટે યોગસાધના કરેલી, તેના દર્શન કર્યા વળી પૂજ્ય ગાંધીજી અહીં પધારેલ, તેમજ તેમનું અસ્થિવિસર્જન પણ અહીં થયેલું, તેથી ગાંધી સ્મારકનિધિ તરફથી અહીં તેમની યાદગીરી બનાવેલી છે

ત્રિવેન્દ્રમ તથા કોચીન

ત્યાંથી અમે મોટરથી ત્રિવેન્દ્રમ ગયા મોટરમાં બંગાલી પતિ-પત્નીનો મેળાપ થયો બંને યુવાન વયના અને સરકારી નોકરીમાં જોડાયેલા હાલ ફરવા નીકળ્યા હતા તેઓ હિન્દી-બંગાળી સરસ બોલતા હતા તેમના સહવાસથી અર્ધો સમય આનંદમાં પસાર થયો પ્રવાસમાં એક કરતા બે ભલાનો સિદ્ધાંત સાવ સાચો છે અમે એક દિવસ

રોકાઈને ત્યાંના ભવ્ય મંદિરો, વિશાળ સંગ્રહસ્થાન તથા રાજમહેલ, રાજભવન આદિ જોયાં.

ત્યાંથી અમે મોટરમાં કોચીન ગયાં. કોચીનમાં નિકટના સંબંધી શ્રી જવાહરલાલ દેવશીભાઈને અમારા આગમનની ખબર આપેલી હોવાથી તેમણે પોતાના ઘરમાં બધી ગોઠવણ કરી રાખેલી હતી. પરંતુ અમે સીધા કોચીન નહિ જતા, સામે જ અરનાકુલમમાં દરિયાકિનારે સારી હોટલમાં ઉતર્યાં હતા. તે બાદ તેમને ફોનથી ખબર આપી હતી. તેમનો બહુ આગ્રહ હોવા છતાં અમે હોટલમાં જ રહ્યા હતા, પણ ભોજન વગેરે ત્રણેય દિવસ મિત્રોને ત્યાં કરવાનું રાખ્યું હતું.

અહીં એટલી સ્પષ્ટતા કરવી ઉચિત ગણાશે કે દક્ષિણની યાત્રામાં મલબાર તેમજ મ્હૈસુર રાજ્યમાં બધે જ નિકટના જુના સ્નેહીઓને મળતાં આનંદ થયો હતો, પણ ત્યાં બધે જ હોટેલમાં ઉતર્યાં હતા, કારણ કે ટુંક સમયમાં બધા સ્થળે જવા-આવવામાં સરલતા રહે અને સ્નેહીવર્ગને તકલીફ થાય નહિ.

કોચીન અને અરનાકોલમ સાથે જ આવેલાં છે, છતાં બંનેમાં બહુ ફેર છે. એક જુની ઢબનું અને કંઈક ગંદકીવાળું શહેર છે, જ્યારે બીજું નવી ઢબનું અને સ્વચ્છ છે.

આ શહેર આયાત-નિકાસનું મોટું કેન્દ્ર છે. અમે ખાંડ, ચોખા, કઠોળ વગેરે વરસોથી આખા મલબારમાં મોકલતા, તેમજ કોચીનની સાથે દર વર્ષે લાખોનો વ્યાપાર થતો.

કન્યાકુમારીથી કોચીન સુધીનો ૧૨૫થી ૧૫૦ માઇલનો પ્રદેશ અત્યંત રળિયામણો છે. એક તરફ નજીક કે દૂર દરિયો દેખાય છે અને બીજી બાજુ નાળિયેરી તથા અનેક પ્રકારની વનસ્પતિથી લીલોછમ બનેલો પ્રદેશ નજરે પડે છે. જાણે એક જ બગીચામાં નાનાં નાનાં ઘર બાંધીને લોકો રહેતા હોય, એવો ખ્યાલ આવે છે.

મેં ભારતના ઘણા ભાગો જોયા છે, તેમાં મલબારનું દૃશ્ય અતિશય ભવ્ય લાગ્યું છે. તેને સ્વર્ગનો એક ટુકડો કહું તો પણ ખોટું નથી.

કોઇમ્બતૂર અને ઉટી

કોચીનથી અમે ટ્રેનમાં કોઇમ્બતૂર ગયા. ત્યાં રાત્રિ પસાર કરી. સવારે નવા કોઇમ્બતૂરમાં દાખલ થયા અને ત્યાંના સ્વચ્છ સુંદર માર્ગ પર ચાલવા લાગ્યા. વસ્તી તેમજ હવા પાણીમાં એક પ્રકારની સૌમ્યતા જોઈ. ત્યાંથી દોરડા ઉપર ચાલતી ટ્રેનમાં ઉટીનો પહાડ ચડવા લાગ્યા. ૭૦૦૦ ફુટની ઊંચાઈએ પહોંચતાં ખૂબજ આનંદ આવ્યો. રસ્તામાં સર્વત્ર ચા–કોફીના બગીચા જ દેખાય. વસ્તી પણ બધે દેખાય. આશરે ત્રણ લાખ મનુષ્યો આ પહાડ પર રહેતા હોવાનો અંદાજ છે.

ઉટીમાં દાસપ્રકાશના સારા હોટલમાં ઉતર્યા. એ વખતે જુન માસ શરૂ થઈ ગયો હતો, એટલે વરસાદ પડવાનો ચાલુ થયો હતો. અહીં ઠંડી ઘણી હતી. તે મારા ધર્મ-પત્નીથી ઝીલાય નહિ તેવી લાગી. ગોદડા–રજાઇઓ વગેરે

ઓઢવા પડયા. અહીં વધુ રોકાવાની ઈચ્છા છતાં બે દિવસ જ રોકાયા. પરંતુ જોવા જેવા બધાં સ્થળો જોઈ લીધાં. તેમાં પાર્ક ઘણો જ ભવ્ય જણાયો. અનેક ઉત્તમ પોઇંટો મોટરથી જોયા. તેમજ વડોદરા, મ્હૈસુર તથા જયપુર નરેશના મહેલો પણ જોયાં. ત્યાંથી વળતાં રસ્તામાં આકાશ સાથે વાતો કરતા હોય તેવા યુકેલીપ્ટસ્ (ચાહના તેલ)નાં વૃક્ષો જોયાં. કોઈ કેનાલ કરતાં આ વૃક્ષો અહીં વધુ પ્રમાણમાં છે. મધ આદિ પણ ઘણું થાય છે.

મ્હૈસુર

ત્યાંથી અમમાં મ્હૈસુર પહોંચ્યા. ત્યાં સાંજે ૧૨ માઈલ દૂર આવેલા કૃષ્ણસાગર બંધ, તેમજ તેમની સાથેની ભવ્ય લાઈટ અને ફુવારાનો બગીચો જોયો. ત્યાં અચાનક પેલું બંગાળી યુગલ મળી ગયું. એટલે તેમની સાથે મ્હૈસુરનો રાજ્ય મહેલ તથા બધી જગ્યાઓ જોઈ. ચામુંડા હીલ પરનો પ્રસિદ્ધ નંદી પણ જોયો. એકંદર ઘણી મજા આવી.

બેંગલોર

ત્યાંથી બેંગલોર ગયા. ત્યાં ટ્રેનમાંથી ઉતરતાં જ ઓકટ્રોય નાકાવાળાએ પેટી-બીસ્રા ખોલાવ્યાં. જે કોઈ ચાર આના આપે તેને તરત છોડી દેતા. ન આપે તેનો સામાન ઉપડાવતા અને રૂમમાં લઈ જઈને બધું ચુંથતા. તેમાં ચાર આના ન આપી દોઢ કલાક બગાડયો. નવી સાડી, તેમજ બીજું થોડું કપડું માર્ગમાં લીધેલું, તેના ઉપર થોડોક ચાર્જ કરેલ, તે આપી યાત્રી તરીકે પાછા જતાં લઈ શકાય તેની

કારવાઈ કરાવી હોટલમાં ઉતર્યા. જોવાનાં સ્થળો બીજા દિવસે જોયાં. બેંગલોરમાં ટેકસીવાલો ગ્રેજ્યુએટ મિત્ર થયેલ. તેણે બગીચા આદિ બતાવ્યું. મેયરને ઓકટ્રોયની તકલીફ માટે મળવું હતું, તેની એપાઇન્ટમેન્ટ એ ટેકસીવાળાએ ફોનથી મેળવી આપી. મેયરે ઓકટ્રોયની તકલીફની બધી વિગત શાંતિથી સાંભળી લીધી અને પેસેન્જર પરથી ઓકટ્રોય ડ્યુટી કાઢી નાખવાનું આશ્વાસન આપ્યું.

બેંગલોરમાં અમે ઘણા મિત્રોને મળ્યા અને ત્યાંથી હૈદરાબાદ પાછા ફર્યા. એક માસ અને ત્રણ દિવસના આ પ્રવાસમાં ઘણું નવું જોવાનું મળ્યું હતું.

'જીવ્યાથી જોયું ભલું' એ કહેવત અમારી બાબતમાં ચરિતાર્થ થઈ હતી.

બ્રહ્મદેશમાં

આ યાત્રાની એક વરસ અગાઉ અમે બંને એક માસ માટે બ્રહ્મદેશની યાત્રાએ ગયા હતા, ત્યારે બંગાળની યાત્રા પણ થઈ હતી. તેનું વિવરણ અગાઉ લખી ચૂકયો છું.

ઉત્તર પ્રદેશમાં

ઉત્તર પ્રદેશમાં, ખાસ કરીને દિલ્હી-આગ્રા તો વખતો વખત જવાનું મળ્યું છે. ઉત્તરમાં પ્રથમ વારાણસીમાં સર્વોદય-સંમેલન મળેલ, ત્યારે અહીંથી થર્ડ કલાસનો સ્પેશીયલ ડબ્બો રીઝર્વ કરાવેલ. તેમાં સર્વોદય કાર્યકર્તાઓ તેમજ કોંગ્રેસના મળી ૫૦-૫૫ મિત્રો હતા. તેમાં કેળવણી પ્રધાન શ્રી એકબોટેજી પણ હતા કે જે હાલ હાઈકોર્ટમાં ન્યાયાધીશ

છે. તેમની સાથે અગાઉ સાર્વજનિક કાર્ય કરવાની તક મળેલ. અઠી દિવસની સફરમાં અત્યંત આનંદ આવ્યો. સર્વોદયસંમેલન તો તીર્થયાત્રાના મેળા જેવું બની ગયું હતું. અહીં માલવીયજીની મહાન કૃતિરૂપ બનારસ હિંદુ યુનિવર્સીટી જોઈ, વિશ્વનાથ મંદિરનાં દર્શન કર્યાં, તેમજ અનેક મંદિરો અને નદીકિનારે ઘાટોમાં સ્નાન માટે જતાં હજારો યાત્રાળુઓનો ભવ્ય દેખાવ જોયો. અલ્હાબાદની યાત્રા અગાઉ પૂ. ગાંધીજીના અસ્થિવિસર્જન વખતે કરેલી, તે આ વખતે ફરી કરી. પવિત્ર ત્રિવેણીસંગમમાં ફરી ન્હાવાનું મળ્યું.

દિલ્હી

ત્યાર બાદ દીલ્હી અને આગ્રાની સર્વ ઐતિહાસિક ભવ્ય જગાઓ નિહાળતાં ભારતની સમૃદ્ધિનું પુરાણું ચિત્ર મન પર ખડું થયું. તે બાદ બ્રીટીશ સલ્તનતે બનાવેલ રાષ્ટ્ર-ભવન, પાલમિન્ટ હાઉસ આદિ જોયાં. તે પછી પૂ. બાપુજીએ જ્યાં છેલ્લી પ્રાર્થના કરેલી, તેમજ શહીદ બનેલા તે બીરલા ભવનની જગ્યાનાં દર્શન કર્યાં અને રાજઘાટમાં તેમનો પવિત્ર દેહ હમેશાં માટે પોઢયો, તેની યાત્રા કરી.

ભાખરા–નાંગલ

ગત વરસે દીલ્હીથી ભાખરા–નાંગલ પ્રોજેકટનું કામ જોવા ગયો હતો. સ્વતંત્રતા બાદ દીર્ઘ દષ્ટિથી મોટા પ્રોજેકટ શરૂ થયા. આંધ્રમાં નાગાર્જુન પ્રોજેકટનું ખર્ચ રૂપિયા સવા અબજ ઉપર જશે, કદાચ પૂર્ણ થતાં પોણા બે અબજ પણ

દિલ્હીમા પૂજ્ય બાપુજીની સમાધિ આગળ

માથેરાનમા સુપ્રસિદ્ધ સમાજસેવક શ્રી ખીમજી માડણ
ભુજપુરિયા સાથે સને ૧૯૫૭

[illegible]

ખર્ચાય. તેનાથી ઓછામાં ઓછા પાંત્રીશ લાખ અને વધુમાં ચાલીશ લાખ એકર જમીનને પાણી પહોંચશે. આ કાર્ય પાછળ જે તપશ્ચર્યા તથા પુરુષાર્થ થયેલ છે, તે નજરે જોતાં જ સમજાય. ભારતનાં આ આધુનિક તીર્થસ્થાનો છે.

કેટલાક વિદેશી લોકો દીલ્હીથી અહીં ડી લકસ એર-કંડીશન બસમાં આવ્યા હતા. તેમની સાથે જગ્યા મળતાં ચંડીગઢ તેમ બીજી પંજાબની જગ્યા જોઈ. લોમિયો સાથે હતો. રાત્રે દીલ્હી પહોંચી બીજે દિવસે સવારના વાઈટ કાઉન્ટ પ્લેનથી ત્રણ કલાકે હૈદરાબાદ પહોંચ્યો હતો.

નાગપુર

નાગપુર, વર્ધા, આકોલા, ખામગાંવ તરફ જવાનું મળેલ. નાગપુર સી. પી. નું રાજ્યધાનીનું શહેર હતું. પાછળથી મહારાષ્ટ્રમાં મળી જતાં તેનું મહત્ત્વ ઓછું થયું, છતાં આઠ–નવ લાખની વસ્તીનું શહેર છે. રેલ્વેની ઝોનલ કમીટી કયારેક હૈદરાબાદમાં તો કયારેક નાગપુરમાં મળતી. તે માટે ત્યાં જવાનું થતું. તે સિવાય કામ માટે પ્રથમ ગયેલ, ત્યારે અહીંની સારામાં સારી ગણાતી હોટલમાં ઉતર્યો હતો. અઠવાડિયા અગાઉ આ જ હોટેલમાં સી. પી.ના ૩૦ જેટલા રાજાઓ તથા તેમના બેરિસ્ટરો વગેરે ઉતર્યા હતા. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે તેમને ભારતના ગણતંત્ર રાજ્યમાં વિલીન થઈ જવાની વાતચીત કરવા, તેમજ કરાર કરવા માટે બોલાવેલ હતા. ઘણી ગરમાગરમ વાટાઘાટ થયા પછી બધા રાજાઓ તે માટે કબૂલ થયા હતા અને સૂચિત કરાર પર

સહીઓ કરી હતી. ભારતના ૭૦૦ દેશી રાજ્યોને ગણતંત્રમાં વિલીન કરવા માટે સરદારે જે કુનેહ વાપરી, તે યુગ યુગ સુધી યાદ રહી જશે.

વર્ધા–સેવાગ્રામ

પૂજ્ય બાપુજી વર્ધામાં હતા, ત્યારે સેવાગ્રામ આશ્રમમાં એક અઠવાડિયું રહેલ. તે બાદ બે વખત વર્ધા ગયેલ. ત્રણ વરસ અગાઉ ત્યાં સર્વોદયસંમેલન ભરાયું, ત્યારે પણ હાજરી આપેલ અને પૂજ્ય ગાંધીજીની કુટિરનાં, તેમજ તેમની રોજની વપરાશની વસ્તુઓનાં દર્શન કરેલ તેથી આત્માને અત્યંત શાંતિ થયેલી.

નાશિક–પૂના

મહારાષ્ટ્રમાં નાશિક ખાતે કોંગ્રેસનું અધિવેશન ભરાયું ત્યારે નાશિક ગયેલો. ત્યાં પંચવટીનું પવિત્ર સ્થાન જોતં રામ–લક્ષ્મણનો ભ્રાતૃપ્રેમ તથા સીતાનું સતીત્વ યાદ આવ્યાં અહો કેવી હતી એ મહાન વ્યક્તિઓ!

પૂનામાં ઘણી વાર જવાનું થયું છે, પરંતુ ત્યાં ખરી યાદગીરી તો આગાખાન મહેલમાં પૂ. કસ્તુરબા તથા શ્રી મહાદેવ દેશાઈની સમાધિની છે. મેં તેનાં દર્શન અત્યંત ભાવુકતાથી કરેલાં છે.

કાશ્મીર જવાયું નહિ!

આ વરસે કાશ્મીર, બદ્રીનાથ આદિ હિમાલયનાં પવિત્ર સ્થાનોની યાત્રા માટે જવાનો વિચાર હતો, પણ

મસાના ઓપરેશનના કારણે જઇ શકાયું નહિ. કાશ્મીર જવાનું તો અગાઉ ચાર વખત નક્કી કરેલ, પણ એક યા બીજું કારણ ઉપસ્થિત થતાં મુલતવી રહેલ. ગત વર્ષે ચિ. ધીરજ તેની પત્ની લીલમ સાથે કાશ્મીર આદિ જોઈ આવેલ છે.

વિદેશયાત્રાની તત્પરતા

વિદેશ જવાની તત્પરતા હોવા છતાં હજી સુધી જઈ શકાયું નથી. ત્રણ વર્ષ અગાઉ જાપાનમાં રોટરી કલબનું વિશ્વસંમેલન થયું, ત્યારે ઘણા મિત્રો સાથે મેં પણ સહકુટુંબ ત્યાં જવાનો પ્રબંધ કરેલ અને જાપાનની એક હોટલમાં રીઝર્વેશન પણ કરાવેલ. એ વખતે બીજા દેશોનો પ્રવાસ કરવાનું પણ વિચારી રાખેલ, પણ રીઝર્વ બેંકે રોટરી કલબનાં કારણે વિદેશી ચલણ આપવા તદ્દન ના લખી, તેથી એ પ્રવાસ રદ કરવામા આવ્યો હતો. પરંતુ આ બધા દેશોમાં આગળ પર જઈ શકાશે, એવી શ્રદ્ધા મે છોડી નથી.

જીવન પણ એક પ્રવાસ જ છે. તેની ઉપયોગી હકીકતો મેં આગળનાં પ્રકરણોમા જણાવેલી છે.

[૩૬]

સામાજિક જીવન વિષે મારા વિચારો

મારા અંગત જીવન વિષે ઘણી ખરી હકીકતો કહેવાઈ ગઈ છે; તથા હું જે જે પ્રવૃત્તિઓમાં સંકળાયેલો છું, તે તે પ્રવૃત્તિઓનો ટુંક પરિચય પણ આપી ગયો છું. હવે હું

સામાજિક, ધાર્મિક તથા રાષ્ટ્રીય જીવન વિષે, તેમ જ શિક્ષણ અને જીવનયાત્રા વિષે જે વિચારો ધરાવતો થયો છું, તે પાઠકો સમક્ષ રજૂ કરીશ. આ પ્રકરણમાં હું સામાજિક જીવન વિષે મારા વિચારો રજૂ કરું છું.

પ્રાચીન ભારતમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ઘણું ઊંચું હતું. પુરુષવર્ગ તેના તરફ આદરની લાગણીથી જોતો હતો. 'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः—જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવતાઓ રમે છે.' આ વાક્યમાં તેનું પ્રતિબિંબ બરાબર પડે છે. સ્ત્રીઓ પણ માતા, બહેન તથા પત્ની તરીકેની ફરજો અત્યંત કુશલતાથી બજાવતી હતી. તેની ગૌરવ ગાથાઓ સાંભળીએ છીએ, ત્યારે સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આપણું માથું ઝુકી જાય છે.

પરંતુ ધીમે ધીમે આ સ્થિતિમાં પલટો આવ્યો અને 'स्त्री स्वातंत्र्यं नार्हति—સ્ત્રી સ્વતંત્રતાને યોગ્ય નથી' એ સૂત્ર પ્રચલિત થયું. છેલ્લા હજાર વર્ષમાં સ્થિતિ વધારે બગડી. 'સ્ત્રી એટલે ગુલામડી, તેની પાસેથી ધાર્યું કામ લઈ શકાય અને તેને વેચવા ધારીએ તો વેચી પણ શકાય.' આવી હીન ધારણા પ્રચલિત થઈ. છેવટે ઘુંઘટ આવ્યો અને શોષણની સ્થિતિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી.

એવામાં ભારતની ધરતી પર પૂજ્ય ગાંધીજીનો જન્મ થયો. તેમણે સ્ત્રીજીવનને જાગ્રત કર્યું અને સ્વતંત્રતા અપાવી. પણ હવે સુધારાના પડદામાં નવી રીતે સ્ત્રીજીવનનો હ્રાસ થઈ રહ્યો છે. કહેવાતા—દેખાતા સુધારક સમાજમાં નારીનું સ્થાન જોઈએ તેવું ઉન્નત તો નથી જ.

મેં કેળવાયેલ ગ્રેજ્યુએટ બહેનોનાં સગપણ સુધારક ગણાતી વ્યક્તિઓ સાથે થતાં જોયાં છે, પણ ત્યાં યુવાન હૃદયની કે શીલની કદર જોવામાં આવી નથી. માત્ર સ્વાર્થ-સાધના તરફ દૃષ્ટિ ઢળેલી નજરે પડી છે.

આંધ્રમાં રેડ્ડી સમાજ સમૃદ્ધ ગણાય. હાલ રાજ્યનું સુકાન પણ મોટા ભાગે તેઓના જ હાથમાં છે. તે સમાજની બહેનોનાં સગપણ માટે માબાપોને હજારો-લાખો રૂપિયા આપવા પડે છે અને તે માટે કેટલીક વાર પોતાની મિલકતો પણ ગીરો મૂકવી પડે છે. વળી કુમારિકાઓ શિક્ષિત અને સંસ્કારી હોવા છતાં યુવાનો પોતાને પસંદ કરશે કે કેમ? એ વિચારથી તેમનાં હૃદય ધડકતા હોય છે. તેને અનેક યુવાનોની સામે જવું પડે છે અને કોણ ક્યારે પસંદ કરશે? તેની રાહમાં શોષાવું પડે છે. વળી ઘણું ધન આપીને વેવિશાળ કર્યા પછી પણ લગ્નતિથિ નજીક આવતાં નવેસરથી પૈસાની માગણી આવે છે અને તે કન્યાના માબાપને સંતોષવી જ પડે છે, કારણ કે તેમનો હાથ હેઠો હોય છે.

બીજી પણ અનેક કોમોમાં આ બદી એક યા બીજા રૂપે ફેલાતી જાય છે.

અગાઉ પુત્ર-પુત્રીઓ નાના હોય ત્યારે જ વડીલો તેમનાં સગપણ-વેવિશાળ કરી નાખતાં. તેમાં ગુણ અને ખાનદાની પર મુખ્ય દૃષ્ટિ રહેતી. વળી તેઓ આ સગપણ બરાબર નિભાવતા. એક સગપણ થયા પછી તેને તોડવાનું કામ સહેલું ન હતું. એ વખતે લગ્ન પણ નાની ઉંમરમાં

થતાં, પણ તે મોટા ભાગે સફળ નીવડતાં. હવે કેળવાયેલ યુવાનોમાંના ઘણાખરા કન્યા જોવા પોતે જાય છે અને તેઓ એકાંતમાં કન્યાને મળે છે. હાલના યુગના ધોરણે માબાપને આવી છૂટ આપવી જ પડે છે. યુવાન કેળવાયેલ ભાઈ પચીશ, પચાસ કે તેથી પણ વધુ કન્યાઓને મળે છે. તેમાં તેની દષ્ટિ ગુણ અને ખાનદાની કરતાં બાહ્ય રૂપ–રંગ પર જ વિશેષ રહે છે. કન્યા અત્યંત આશાભરી હોય છે અને તે યુવકને મનાવવા રૂપ–રંગનું પ્રદર્શન પણ કરે છે, પરંતુ પાછળથી સાંભળે છે કે તે યુવાને પોતાને પસંદ કરેલ નથી.

ભારતનું નારીજીવન જ્યારે ઉજ્જ્વલ હતું, ત્યારે તે એક જ પુરુષને પતિ તરીકે સ્વીકારવાની ભાવના રાખતી અને સંસારના બીજા પુરુષોને ભાઈ કે વડીલ માનતી. વળી તે પોતાનાં શીલ એટલે ચારિત્રના રક્ષણ માટે તત્પર રહેતી અને તે માટે દેહનું બલિદાન આપવું પડે તો પણ અચકાતી નહિ. તે પોતાના શરીરે પરપુરુષનો સ્પર્શ કદી થવા દેતી નહિ. તેજસ્વી સંયમશીલ નારીજીવનને લીધે સંતતિ પણ સારી થતી અને તેથી સમાજ દીપી ઉઠતો.

પરંતુ આજના કેળવાયેલ યુવાન–યુવતીઓને શીલની કિંમત રહી નથી. તેઓ લગ્ન અગાઉ કે વેવિશાળ અગાઉ પોતાનાં શરીરને ભ્રષ્ટ કરતાં અચકાતાં નથી. પશ્ચિમનું આ આંધળું અનુકરણ છે. તેથી સ્ત્રીજીવનની ઘણી ખરાબી થઈ રહી છે. યુવાનીની ભૂલમાં મુખ્યત્વે તો સ્ત્રીને જ ખૂબ ભોગવવું પડે છે.

ત્રણ વર્ષ અગાઉ અહીંની એક કોલેજ તરફથી ખાનગી તપાસ થઈ હતી. તેમાં ૧૨½ ટકા જેટલી યુવતીઓ લગ્ન અગાઉ જ ગર્ભવતી થયેલી જણાઇ હતી. ત્યારબાદ આ ભ્રષ્ટાચારનું પ્રમાણ વધ્યું છે, પણ ઘટયું નથી. આ સ્થિતિ શું બતાવે છે?

અમે ચીલ્ડ્રન એઇડ સોસાયટીનો એક વિભાગ 'રાધા-કીશન હોમ' તરીકે ચલાવીએ છીએ. તેમાં આબરૂ છૂપાવી શકાય અને ગર્ભપાતનું પાપ ન કરે તેવી કુમારિકા બહેનોને સ્થાન આપીએ છીએ, પરંતુ તેમની સંખ્યા દિન-પ્રતિદિન વધતી જાય છે. આ સ્થિતિ ક્યાં જઈને અટકશે? તે હાલ તો કહી શકાય એવું નથી જ્યાં જડવાદનો વાયુ જોરથી વહેતો હોય અને વિલાસની ભાવનાઓ ઉછાળા મારી રહી હોય, ત્યાં આવાં પરિણામો આવવાં સહજ છે.

કુંવારી માતાઓનાં નિર્દોષ બાળકોને હોમ સંભાળે છે. તેમાંથી પુત્રોને ખોળે લેનારા મળી આવે છે, પણ પુત્રીઓને-બાલિકાઓને ખોળે લેવા માટે કોઈ આવતું નથી. અગર બહુ ઓછા નામ માત્ર ખોળે લે છે. આવી બાલિકાઓને હોમ પોતે ઉછેરે છે અને મેટ્રીક સુધીનું શિક્ષણ આપે છે. જો નારીજીવનને ઉન્નત કરવું હોય તો આ સ્થિતિ સુધારવી જ રહી.

ભારતના મૂળ સંસ્કારો જાળવી રાખવાનું કામ હવે બહુ કપરું છે. નવી કેળવણી, નવો પહેરવેશ, નવા વિચાર! જાતું બધું ઝડપથી બદલાતું જાય છે. સરકાર, સામાજિક

સંસ્થાઓ તથા ધાર્મિક સુકાનીઓ તત્પર બનીને આ પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે કમર કસે તો જ કંઈક પરિણામ આવે, પણ તેમાં જે ઉણપ છે તેની જાગૃતિ જાણી નથી તે માટે જે પ્રયત્નો થાય, તેમાં એકવાક્યતા હોવી જોઈએ.

સામાજિક કુરિવાજો કાઢવાને નામે જુની પદ્ધતિમાં સુધારો થયો, પણ હવે બીજા ફેશન કુરિવાજો કરતાં વધુ નુકશાન પહોંચાડે તેવી ફેલાઈ રહી છે. વેવિશાળ, લગ્ન વગેરેના ખર્ચ પહેલા કરતાં વધુ થાય છે અને તેનો બોજ માબાપોને વેઠવું પડે છે. જ્યારે યુવાન બહેનોમાં હિંમત આવે અને તેઓ સ્વાવલંબી થાય તો જ આ પરિસ્થિતિમાં સુધારો થાય એમ છે.

કેળવણીમાં નૈતિકતા અને ભાવના સંસ્કાર જાળવવા તેની જવાબદારી સામાજિક સંસ્થાઓએ લેવી પડશે, તથા વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રેમ, ત્યાગ, નમ્રતા, કરુણા, વીરતા, નીડરતા, સાદગી, સદાચાર વગેરે ગુણો ખીલવવા પડશે તે સાથે શ્રમ માટે માન તથા રુચિ પેદા કરવા પડશે.

વળી બુદ્ધિ અને ગુણોની ખીલવણી સાથે શારીરિક તંદુરસ્તી જાળવવાની જરૂર છે, એટલે વ્યાયામશાળા, અખાડા તથા ખેલકૂદની સ્પર્ધા વગેરે તરફ પણ વધારે ધ્યાન આપવું પડશે.

આજે સમાજમાં ચા તથા બીડી-સીગારેટનો પ્રચાર વધી રહ્યો છે અને દારૂ પીવો એ એક ફેશન થઈ પડી છે. તે સાથે યુરોપ-અમેરિકાના આંધળા અનુકરણરૂપે અનેક

જાતની કુટેવો દાખલ થઈ રહી છે. તે સામે આપણે લાલબત્તી ધરવી જોઈએ અને સમાજનું વલણ પુનઃ સાદાઈ, સદાચાર, બ્રહ્મચર્યપાલન તથા આત્મચિંતન તરફ વળે, તેવા સબળ પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

'ત્રેવડ એ ત્રીજો ભાઈ છે' એ વાત આજે લગભગ વીસરાઇ ગઈ છે અને દેખાદેખીથી ખોટાં ખર્ચા કરવાનું વલણ જોર પકડતું જાય છે. વળી પાસે પૈસા ન હોય તો બીજાની પાસેથી ઉછીના કે કરજે લાવીને પણ મોજશોખ કરતાં જરાયે સંકોચ થતો નથી. નૈતિક ભૂમિકા સંગીન બન્યા સિવાય આ સ્થિતિમાં સુધારો થઈ શકે નહિ. નૈતિક ભૂમિકા સંગીન બનાવવાનું કામ સામાજિક સંસ્થાઓ તથા ધાર્મિક સુકાનીઓનું છે.

વ્યક્તિથી કુટુંબ, કુટુંબથી ગામ, ગામથી પ્રદેશ અને પ્રદેશથી રાષ્ટ્ર બને છે, એટલે દરેક વ્યક્તિ પોતે સુધરવાનો પ્રયાસ કરે તો આખો સમાજ તથા આખું રાષ્ટ્ર સુધરી જાય. જો બધા બીજા તરફ જ આંગળી ચીંધે અને પોતાની રહેણી–કરણીમાં સુધારો ન કરે તો સમાજ કે રાષ્ટ્રની ઉન્નતિ શી રીતે થાય?

[૩૭]

ધાર્મિક જીવન વિષે મારા વિચારો

વિશ્વના દરેક ધર્મસંસ્થાપક મહાપુરુષોએ પોતાના જીવનમાં દયા, પ્રેમ, નમ્રતા, સરલતા, પરોપકાર આદિ ગુણો ઘણી ઉચ્ચ કક્ષાએ પ્રકટાવેલ છે તથા પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ

માટે મહાન સાધના કરેલ છે આ રીતે તેમને સત્યનો જે પ્રકાશ લાધ્યો, તે તેમણે પોતાની વિશિષ્ટ ભાષામા અને વિશિષ્ટ શૈલીથી લોકો આગળ રજૂ કર્યો છે, પરંતુ તેનો ઉદ્દેશ તો એક જ રહ્યો છે કે માનવહૃદયને ઢંઢોળવુ અને તેમા જે ઉચ્ચ તત્ત્વો રહેલા છે, તેને જાગ્રત કરવા આ દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે બધા ધર્મોનુ મૂળ એક જ છે અને તે માનવતા

માનવ–મનુષ્ય ગમે તે દેશમા રહેતો હોય, ગમે તે જાતિનો હોય અને ગમે તે પ્રણાલિકાને અનુસરતો હોય, પણ તે સાચા અર્થમા મનુષ્ય થાય નહિ, તો પોતાની જીવનયાત્રા સફળ કરી શકે નહિ

સાચો મનુષ્ય કેવો હોય? તે આપણને રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ઈશુ, મહમ્મદ, જરથુસ્ત્ર, ગાંધીજી, વિનોબા વગેરેના જીવનથી સમજાય છે, એટલે તેમના જીવનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ અને તેમણે પોતાના જીવન દરમિયાન જે મહાન કાર્યો કર્યા, તેનો સાર ગ્રહણ કરી આપણા જીવનમા ઉતારવો જોઈએ

આપણે મહાપુરુષોના ચરિત્રો વાંચીએ અથવા તેમના ઉપદેશના ગ્રંથો સાંભળીએ, પણ આપણા જીવનમા તેમાનુ કંઈપણ ઉતારીએ નહિ, તો આપણી માનવતાનો વિકાસ થાય નહિ ધર્મ એ માત્ર વાંચવા કે સાંભળવાનો વિષય નથી, પણ આચરવાનો વિષય છે, એ વાત આપણે બરાબર લક્ષમા રાખીએ.

ધર્મનું અનુસરણ કરવાની જુદી જુદી રીતો પરથી સંપ્રદાયો ઊભા થાય છે અને તે દરેકમાં કોઈ ને કોઈ પ્રકારની વિશેષતા હોય છે. આપણે એ વિશેષતાને ગ્રહણ કરીએ, પણ 'આ સંપ્રદાય સાચો અને આ ખોટો' એવી તકરારમાં ન જ ઉતરીએ. આવી તકરારોએ માનવ–માનવ વચ્ચેનો પ્રેમ તોડ્યો છે, ભેદની દિવાલો ખડી કરી છે અને ખૂનખાર સંગ્રામોને આમંત્રણ આપ્યું છે.

હબસીનું છોકરું આપણને કાળું–કદરૂપું લાગે છે, પણ હબસીને તે સુંદર જણાય છે અને તે એને જિગરથી ચાહે છે. સંપ્રદાયો અંગે પણ આ જ સ્થિતિ છે. જે મનુષ્ય જે સંપ્રદાયનો હોય, તેને એ સંપ્રદાય સારો લાગે અને તે એનાં વખાણ કરે. આમાં કંઈ ખોટું નથી. પણ જ્યારે તે બીજાના સંપ્રદાયને વખોડવા બહાર પડે છે, ત્યારે તેના અનુયાયીઓના હૃદયને આઘાત પહોંચાડે છે અને તેમાંથી કટુતા જન્મે છે. આ કટુતાના પરિણામે દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, મારામારી વગેરે જાગે છે. અને માનવ–માનવ વચ્ચે જે પ્રેમની સાંકળ હોવી જોઈએ, તે તૂટી જાય છે.

ધર્મગુરુઓનું સાચું કાર્ય લોકોમાં ધર્મભાવના પ્રકટ કરવાનું છે, પણ તેઓ ધર્મભાવના પ્રકટ કરવાને બદલે પોતાના અનુયાયીઓમાં સાંપ્રદાયિક મોહ ઊભો કરે છે અને તેનાં પરિણામ માઠાં આવે છે. સાંપ્રદાયિક મોહમાં ઉછરેલા મનુષ્યની બુદ્ધિ આગળ એક જાતનું આવરણ આવી જાય છે, તેથી તે મુક્ત મને વિચાર કરી શકતો નથી અને માનવતાના

વિશાળ આદર્શ સુધી પહોંચી શકતો નથી. તે સંપ્રદાયના વાડામાં સબડે છે અને તેમાં જે કંઈ ચાલી રહ્યું હોય, તેને ઉત્તમ કે આદર્શ માની તેનાં નગારાં બજાવ્યાં કરે છે.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતાને માનવધર્મથી વિરુદ્ધ ગણાવી અને તેના નિવારણ માટે કમર કસી, ત્યારે સાંપ્રદાયિક બુદ્ધિવાળાઓએ કેવાં કેવાં તોફાનો મચાવ્યાં હતાં, તે કોઈના ધ્યાન બહાર નથી.

ધર્મનાં નામે આજે અનેક ધતીંગો ચાલી રહ્યાં છે અને તેથી પ્રજાજીવનનો હ્રાસ થઈ રહ્યો છે, પરંતુ સાંપ્રદાયિક કટ્ટરતા એ ધતીંગોને નભાવી રહી છે, એટલું જ નહિ પણ તેને ધર્મના વાઘા પહેરવી તેનું અનુસરણ કરવા માટે જોરદાર પ્રચાર પણ કરી રહી છે. જ્યાં આવી સ્થિતિ હોય ત્યાં સાચો ધર્મ સમજાય શી રીતે અને તેનું પાલન થાય શી રીતે ?

ધર્મ એક-બીજા સાથે ઝઘડવામાં નથી, પણ એક-બીજાને ચાહવામાં છે. આટલી સાદી-સીધી વાત પણ લોકોના ગળે ઉતરતી નથી, એ કેટલું આશ્ચર્યજનક છે ?

કેટલાક ધર્મનો નિર્ણય શાસ્ત્રોના આધારે કરવા તત્પર થાય છે, પણ શાસ્ત્ર એ છેવટનો શબ્દ નથી. તે દેશ-કાલની જરૂરીઆત પ્રમાણે રચાયાં છે અને તેમાં દેશ-કાલની જરૂરીઆત પ્રમાણે ફેરફારો થઈ શકે છે. આજે શાસ્ત્રની મૂળ આજ્ઞાઓ પ્રમાણે કેટલા વર્તે છે ? સાધુસમુદાય કે જે શાસ્ત્રને અનુસરવાનો દાવો કરે છે, તે પણ શાસ્ત્રની મૂળ

આજ્ઞાઓથી ઘણો દૂર છે, પછી એક યા બીજા બહાને પોતાનુ મન મનાવે એ જુદી વાત છે

ભારતમા તો સાધુજીવન માટે બે જ આદર્શ રહ્યા છે એક તો તેણે આત્માર્થી થવુ, અને બીજુ તેણે પોતાની શક્તિઓનો લોકકલ્યાણ માટે ઉપયોગ કરવો આવા ઉત્તમ આદર્શને કારણે જ સાધુઓની પૂજા-અર્ચના થતી રહી છે પરતુ આજે એ આદર્શમા ઘણી જ શિથિલતા આવી ગઈ છે અને સાધુજીવન એ નિશ્ચિતતાથી પેટ ભરવાનુ સ્થાન હોય, એવો દેખાવ થઈ રહ્યો છે નથી તો તેમા આત્માર્થીપણુ દેખાતુ કે નથી તો તેમા લોકકલ્યાણની ધગશ દેખાતી અને તેજ કારણે વિચારકવર્ગમા પ્રશ્ન ઉઠવા લાગ્યો છે કે આવા સાધુઓના જીવનનિર્વાહનો ભાર સમાજે શા માટે ઉચકવો ?

સાધુ ઈશ્વરની ભક્તિ કરે, યોગસાધના કરે, ધર્મનો ઉપદેશ કરે, એ ઈચ્છવા યોગ્ય છે, પણ તેઓ લોકોની અજ્ઞાનતાનો લાભ લઈ ધન એકઠુ કરે, મોટા મઠો બાધે અને પછી તેની માલિકી અગે ઝઘડાઓ કરે, તે કોઈ પણ રીતે ઈચ્છવા યોગ્ય નથી સાધુ અને મિલકતનો ઝઘડો, એ બે વસ્તુ જ પરસ્પર વિરોધી છે જેને મિલકતનો મોહ નથી, શરીરની પણ મમતા નથી, તે જ સાધુ ગણાય

સાધુનો વેશ પહેરવા માત્રથી સાધુ થવાતુ નથી તે માટે ખાસ ગુણો કેળવવા જોઈએ અને તેમા અહિંસા, સત્ય, સયમ, સદાચાર, પ્રભુભક્તિ વગેરેની મુખ્યતા હોવી જોઈએ.

પરંતુ આજે તો સાધુનો વેશ પહેર્યો કે તેઓ પોતાને પવિત્ર માનવા લાગી જાય છે અને થોડી વાચા ખુલી કે વ્યાખ્યાન-વાચસ્પતિ બની જાય છે! વધારે દુખની વાત તો એ છે કે અનેક લેભાગુ માણસો આ પવિત્ર સંસ્થામાં દાખલ થઈ ગયા છે અને તેઓ પોતાની વાસનાઓ પૂરી કરવા માટે વિવિધ પ્રકારના છળકપટનો આશ્રય લઈ રહ્યા છે તેઓ કોઈને ભાવતાલ કે આંકડા આપવાના બહાને પોતાની જાળમાં ફસાવે છે, તો કોઈને પુત્રપ્રાપ્તિના નિમિત્તે ચક્કરમાં ચડાવી દે છે વળી તેઓ કોઈને અસાધ્ય રોગો મટાડી આપવાની આશાએ ઠગે છે, તો કોઈને નોટોના બંડલ બેવડા બનાવી દેવા હાથ ચાલાકી બતાવી તેની સર્વ બચત લૂંટી લે છે વધારે ખેદની વાત તો એ છે કે તેઓ ધનની બુરી લાલચમાં કોઈનું ખૂન કરતા પણ અચકાતા નથી! તાત્પર્ય કે આજે સાધુસંસ્થાની શુદ્ધિ થવાની જરૂર છે અને તે માટે સમાજે નવા જ મૂલ્યો નક્કી કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે

હું એમ માનું છું કે જેઓ સાંસારિક મોહ છોડીને આત્મ ન્યાણની સાધના કરતા હોય અને પોતાનો કેટલોક સમય સમાજની કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓમાં આપતા હોય, તેને જ આપણે સાધુ તરીકે સ્વીકારવા જોઈએ અને તેનું જ આપણે માન-સન્માન કરવું જોઈએ જેઓ આ પ્રમાણે વર્તવાનો ઇનકાર કરે, તેને આપણે સાધુ તરીકેની માન્યતા આપવાનું બંધ કરવું જોઈએ આ બાબતમાં સ્વામી રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્યોએ તથા ખ્રીસ્તી પાદરીઓએ સારો દાખલો બેસાડેલો છે

મેં આજ સુધીમાં શિક્ષિત અને સારા ગણાતા સાધુઓને એવી વિનંતિ કરેલી કે તમે અમારી કોઈ પણ શૈક્ષણિક કે સેવાભાવી સંસ્થામાં આવો અને અમુક કલાક તમારી ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરીને બાકીનો સમય સંસ્થાને આપો, પણ હજી સુધી કોઈએ તેવી વિનંતિનો સ્વીકાર કર્યો નથી. આ પરથી હું એવા અનુમાન પર આવ્યો છું કે આ વસ્તુ માત્ર સમજાવટથી નહિ થાય, તે માટે ખાસ આંદોલન કરવું પડશે અને જરૂર લાગતાં સરકારે તે માટે ખાસ કાયદા ઘડવા પડશે.

પૂજ્ય ગાંધીજીએ ધર્મનો સાચો મર્મ સમજાવવા માટે ધર્મમંથન વગેરે જે ગ્રંથો લખ્યા છે, તે જિજ્ઞાસુઓએ ખાસ વાંચવા–વિચારવા જેવા છે.

આપણે ધર્મને અનુસરીએ, પણ ધર્માંધતાને ન અનુસરીએ, એટલું જણાવી આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરું છું.

[૩૮]

રાષ્ટ્રીય જીવન વિષે મારા વિચારો

ગુલામીના હજાર વર્ષમાં આપણા સામાજિક તથા રાષ્ટ્રીય જીવનને ઘણો આઘાત પહોંચ્યો. અંગ્રેજોના સમયમાં કેટલાક સામાજિક સુધારાઓ થયા, પણ રાષ્ટ્રીય જીવન વધારે ગુંગળાયું અને ગુલામી માનસ પેદા થયું. આઘાતની સામે પ્રત્યાઘાત એ કુદરતનો કાયદો છે, તેથી તેની સામે પ્રત્યાઘાત થયો. બંગાળ, પંજાબ, મહારાષ્ટ્ર વગેરેમાં ક્રાંતિકારી ચળવળો ચાલી,

દેશભરમાં સ્વદેશીનાં આંદોલનો શરૂ થયાં અને તેથી આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં કૈંક સળવળાટ થયો, કૈંક જાગૃતિ આવી.

પરંતુ તેમાં ખરો પ્રાણ તો પૂજ્ય ગાંધીજીએ પૂર્યો. આપણે બધા એક રાષ્ટ્રનાં સંતાન છીએ અને એ રાષ્ટ્રની મુકમ્મિલ આઝાદી માટે આપણા પ્રાણનું બલિદાન આપવું જોઈએ, એવી જ્વલંત જોરદાર ભાવના તેમણે લેખો–પ્રવચનો–પરિષદો દ્વારા જાગૃત કરી. તેમનો અદ્‌ભુત ત્યાગ, તેમનું નિઃસ્વાર્થ સેવાપરાયણ જીવન, તેમની દીર્ઘદૃષ્ટિભરી નિર્મળ વિચારધારાએ બધા લોકોના માનસ ઉપર જાદુઈ અસર કરી.

લાખો સ્ત્રી પુરુષો આઝાદીની લડત લડવા માટે તેમના પવિત્ર નેજા નીચે એકત્ર થયા. તેમણે અહિંસા તથા સત્યાગ્રહના શસ્ત્રથી આઝાદી હાંસલ કરવાની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી અને તે માટે લાઠીઓના નિર્દય માર ખાધા, જેલોની કષ્ટભરી યાત્રાઓ કરી, બીજી પણ અનેકવિધ યાતનાઓ સહી લીધી તથા જરૂર જણાતાં પોતાના મોંઘેરા પ્રાણનાં બલિદાન પણ આપ્યાં. જગતભરના ઈતિહાસમાં અપૂર્વ કહેવાય એવી આ લડત લગભગ ત્રણ સદી સુધી ચાલી અને તેણે ભારતની આઝાદીને નજીક આણી.

પરંતુ ભારત આઝાદ થતાં જ તેના બે ટુકડા થાય, એ વાત પૂજ્ય ગાંધીજીને મંજૂર ન હતી. આ રીતે બે ટુકડા થવાનું પરિણામ શું આવશે? તે એમની ચિંતન-પરાયણ દીર્ઘદૃષ્ટિએ જોઈ લીધું હતું. આમ છતાં લડતમાં કંટાળેલા તથા એક વખત તો જે મળે તે લઈ લઈને

આઝાદ થવું એ વિચારના લોકો વધુ, તેથી સારામાં ખોટું પગલું ભરાયું. ભારત માતાની એકતા અને અખંડિતતા જાળવવા તેમણે વર્ષો સુધી ઉપદેશ આપેલો અને આંદોલનો કરેલાં, તે જ ભારત માતાની સમૃદ્ધ કાયાના બે ટુકડા થયા.

અને તેનું પરિણામ શું આવ્યું? કેટલાક ભાગમાં હિંસક તોફાનો ફાટી નીકળ્યાં, ભયંકર ખૂનરેજી થઈ અને જે સ્ત્રીવર્ગ પ્રત્યે આદર અને માનની લાગણી હોવી જોઈએ, તેના પર ઘોર અત્યાચારો ગુજર્યા. આ વખતે અનૈતિકતા અને ભ્રષ્ટાચારનાં જે દૃશ્યો જોવામાં આવ્યાં, તેણે પૂજ્ય બાપુજીનું હૃદય હચમચાવી નાખ્યું, તેના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.

પૂજ્ય ગાંધીજી ૧૨૫ વર્ષ સુધી જીવવાની ઇચ્છાવાળા હતા અને જેલની ગંભીર માંદગીઓમાં પણ તેમણે એ ઇચ્છા છોડી ન હતી, પણ આ બધું જોયા પછી તેમને જીવન અકારૂં થઈ પડ્યું હતું, જીવવામાં વધારે રસ રહ્યો ન હતો. એવામાં તા. ૩૦–૧–૪૮ ના રોજ ગોડશેની ગોળીથી તેઓ શહીદ બન્યા અને અમરત્વને પામ્યા.

પૂજ્ય ગાંધીજી વાસ્તવમાં આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના જનક હતા, તેથી જ પ્રજાએ તેમને રાષ્ટ્રપિતા તરીકે સંબોધ્યા હતા અને તેમના દેહવિલયના દુઃખદ સમાચાર સાંભળીને દિવસો સુધી અશ્રુ સાર્યાં હતાં. ભારતના ઇતિહાસમાં પૂજ્ય ગાંધીજીનું નામ સુવર્ણાક્ષરે લખાયું છે અને તે યુગો સુધી ભૂલાશે નહિ, એવી મારી ધારણા છે.

ત્યાર બાદ શ્રી નહેરુજી તથા સરદારના પુરુષાર્થના પરિણામે આપણે કેટલીક પ્રગતિ સાધી. તેમાં સાતસો દેશી રાજ્યોનું ભારતના ગણતંત્રમાં વિલીન થઈ જવું, એ સહુથી મોટી સિદ્ધિ હતી. વિશેષમાં લોખંડ વગેરેના મોટા ઉદ્યોગો સ્થપાયા, જલસંગ્રહ માટે પ્રચંડ બંધો બંધાયા, હજારો માઈલની નહેરો ખોદાઈ અને શાળાઓની સંખ્યામાં સારો એવો વધારો થયો. આ બધાના કંઈ ને કંઈ શુભ પરિણામો તો આવ્યાં જ, પણ તે દેશની હાલત સુધારવા માટે પૂરતાં નથી. હજી યે પ્રજાનો મોટો ભાગ કંગાલિયતમાં સબડી રહ્યો છે.

દેશની વસ્તીમાં જે ઝડપી વધારો થઈ રહ્યો છે, તે પણ ચિંતાનો વિષય છે. આ વધારો રોકવા માટે સંતતિ-નિયમનની પ્રવૃત્તિ ચાલે છે, પણ તેમાં જે સાધનો વપરાય છે, તે ઇષ્ટ નથી. બ્રહ્મચર્ય અને સંયમની ભાવનાનો વ્યાપક પ્રચાર એ જ એનો સાચો ઉપાય છે, પણ જડવાદે આપણા મન પર એટલી ઘેરી અસર કરેલી છે કે એ ઉપાય પ્રત્યે આપણું આકર્ષણ થતું નથી. વસ્તીના ઝડપી વધારાને લીધે રહેઠાણ તથા અનાજની તંગીનો પ્રશ્ન આપણી સામે આવ્યા જ કરવાનો તથા કંગાલિયત દૂર કરવાના આપણા પ્રયાસો સફળ થવામાં અનેકવિધ અંતરાયો ઊભા થવાના. તે સાથે બેકારીનો પ્રશ્ન પણ સદા ડોકિયાં કરવાનો. આ પ્રશ્ન અંગે માત્ર દેશનેતાઓએ જ નહિ, પણ સમાજના સર્વ હિતચિંતકોએ ગંભીરતાપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે.

પ્રજાનું નૈતિક ધોરણ ઘણું નીચું ઉતરી ગયું છે, એ

પણ એટલી જ ચિંતા ઉપજાવે એવું છે. સહુની નજર પૈસા ભણી વળી છે અને તે માટે નીતિનિયમોને નેવે મૂકતાં જરાયે સંકોચ થતો નથી. પ્રથમ તો પ્રભુનો ડર હતો કે આપણાથી ખોટું કામ થાય નહિ, પણ ધાર્મિક ભાવના શિથિલ થતાં એ ડર ચાલ્યો ગયો છે અને નીતિનિયમોને જીવનના તાણાવાણામાં વણી શકાય એવું કેળવણીનું કોઈ ધોરણ સ્થાપિત થયું નથી. વળી જેને મોટા કે પ્રતિષ્ઠિત ગણીએ, તે પણ નીતિના નિયમો તોડતા હોય તો સામાન્ય માણસનું કહેવું જ શું ?

વધારે દિલગીરીની વાત તો એ છે કે ખાદ્ય પદાર્થો કે જેના પર પ્રજાજીવનની તંદુરસ્તીનો મોટો આધાર છે, તેમાં પણ પાર વિનાની સેળભેળ થાય છે અને પૌષ્ટિક-સાત્વિક વસ્તુઓ ખાવા મળતી નથી. સરકાર તરફથી રેશનીંગમાં જે અનાજ વગેરે મળે છે, તે પણ સામાન્ય કોટિના હોય છે અને માત્ર પેટપૂર્તિ કરવા જ કામ લાગે છે. વેજીટેબલને રંગ આપવાની ભલામણ ઘણી વાર થઈ, જેથી સાચા ઘીમાં તેનો સેળભેળ થઈ શકે નહિ, પણ સરકારે હજી સુધી એક યા બીજું બહાનું બતાવી એ ભલામણનો સ્વીકાર કર્યો નથી, તેમ જ તેને રોકવા માટે કોઈ કાયદો ઘડ્યો નથી. વેજીટેબલ ઘીનાં કારખાનાઓ ચલાવનાર પોતાના સ્થાપિત હિત માટે ગમે તેવી દલીલો આગળ કરે, પણ સરકારે તે માટે ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જ જોઈએ.

સરકારી તંત્રમાં લાંચ-રૂશ્વતખોરીનું પ્રમાણ ઘણું જ વધી ગયું છે અને તેણે પ્રજાજીવનના વિકાસમાં મોટો.

ફટકો માર્યો છે. નાનામાં નાના કામમાં પણ પૈસાની માગણી થાય છે તો મોટા કામોનું કહેવું જ શું? જો એ માગણી સંતોષવામાં આવતી નથી, તો કામ રખડી પડે છે અને કેમે ય કર્યું સરાડે ચડતું નથી. દિલ્હી કે જ્યાં કેન્દ્ર સરકારની અનેક મહત્ત્વની કચેરીઓ આવેલી છે, ત્યાં તો એક ટેબલ પરથી બીજા ટેબલ પર ફાઈલ પહોંચાડવા માટે પણ પૈસાની માગણી થતી સાંભળી છે અને આવા ટેબલો બે–ચાર નહિ પણ દશ–બાર કે તેથી વધુ પણ હોય છે!

કોન્ટ્રેક્ટો વગેરેમાં અધિકારીઓ આડકતરો ભાગ રાખે છે અથવા તો મોટી રકમો પડાવ્યા પછી જ કોન્ટ્રેક્ટો વગેરે પર સહી કરે છે. પટાવાળાથી માંડીને પ્રધાન સુધીની આ દશા હોય ત્યાં રાષ્ટ્રીય જીવનમાં ખડતલતા ક્યાંથી આવે?

જેમણે આઝાદી મળ્યા પહેલાં ત્યાગ અને વીરતા બતાવેલી, તેઓ પણ સત્તાસ્થાને આવ્યા પછી લક્ષ્મીની લાલચમાં પડી ગયા અને એશઆરામ તરફ દૃષ્ટિ રાખવા લાગ્યા. તેમની આ પ્રકારની દ્વિરંગી સ્વાર્થી જીવનલીલાએ લોકોના મન પર વધારે ખરાબ અસર કરી અને નીતિનું નીચું જઈ રહેલું ધોરણ વધારે નીચું ઉતરી ગયું. શ્રી નહેરુજીએ આ સ્થિતિ માટે અનેક વાર ખેદ વ્યક્ત કરેલો અને કેટલાંક પગલાં પણ લીધેલાં, પણ તેનું ખાસ પરિણામ આવ્યું નહિ. શ્રી નંદાજીના પ્રમુખપદે સદાચારસમિતિ નીમાઈ, તે પણ અસરકારક પરિણામ લાવી શકી નહિ. જેમ ક્ષય અને કેન્સર જેવાં દર્દો ધીમે ધીમે વધતા જાય છે અને આખા શરીરનું શોષણ કરી નાખે છે, તેમ આ સડો દિન–

પ્રતિદિન વધતો જ જાય છે અને તે પ્રજાજીવનનું શોષણ કરી રહ્યો છે તે કયા જઈને અટકશે? તે કહેવું મુશ્કેલ છે.

અગ્રેજોના શાસનમા લાંચ-રૂશ્વતની બદી હતી, પણ તે ઘણા અલ્પ પ્રમાણમાં હતી અને તે અગે કોઈ ફરિયાદ થાય તો કડક પગલાં ભરવામાં આવતા. પરંતુ આપણા હાથમાં ગણતત્ર આવ્યા પછી એ બદી વધારે ફેલાઈ છે અને પ્રધાનો તથા અધિકારીઓએ એવી દલબધી રચેલી છે કે તેમા કોઈનુ કઈ ચાલી શકે નહિ તેમાં જે થોડા માણસો લાચ-રૂશ્વતની બદીથી મુક્ત છે અને પૂરી પ્રામાણિકતાથી વર્તે છે, તેમને ઉતારી પાડવા તથા ફસાવવા માટે અનેક જાતના ષડ્યત્રો રચાય છે અને તે કારણત નીવડનાં પ્રામાણિક માણસો પાયમાલ થાય છે

જેમના પર પ્રજાજીવનની સલામતી અને આબાદીનો આધાર છે, તે જ નીતિવિહીન, સ્વાર્થી અને લક્ષ્મીના લાલચુ હોય ત્યા પરિણામ કેવુ આવે?

પૂ ગાધીજી તથા અન્ય દેશનેતાઓના પ્રચારથી લોકોની એવી નિશ્ચિત ધારણા બંધાઈ હતી કે આપણને સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ થયા પછી આ દેશમા રામરાજ્ય સ્થપાશે અને તેથી સર્વ લોકો સુખી થશે. પણ આ ધારણા હાલ તો ધૂળમાં મળી છે અને આપણી ચિંતાઓ અનેકગણી વધી ગઈ છે

કેટલાક કહે છે કે આનાં કરતાં તો પહેલાનું રાજ્ય

અને અંધાધુંધી ફેલાશે તો તે જરૂર સામ્યવાદી બની જશે અને એ રીતે પોતાના પક્ષમાં ભળી જશે, એટલે તે આપણી સરહદ પર મોટા લશ્કરનો જમાવ કરીને આપણને સતત ભયમા મૂકી રહેલ છે.

આપણા રાજદ્વારી નેતાઓ તેનાથી વાકેફ છે, પણ આ જાતની પરિસ્થિતિને લીધે આપણા રક્ષણનું ખર્ચ ઘણું જ વધી જવા પામ્યું છે અને તે માટે આપણા લોકોને ઘણા મોટા કર ભરવા પડે છે. આવી સ્થિતિ વધારે વખત ચાલશે તો આપણા આર્થિક તંત્ર પર ભારે અસર થશે, એમાં કોઈ શક નથી.

ભારતની સરહદ પર જે પરિસ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે, તે જોતા ભારતે એક અને અખંડ રહેવું જ જોઈશે, અન્યથા તેને અસાધારણ મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડશે. આમ છતાં પ્રાંતવાદ વધતો જાય છે અને તે માટે હિંસક તોફાનો થઈ રહ્યાં છે. પ્રથમ આંધ્ર છૂટું પડયું, પછી મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતનુ વિભાજન થયું. હવે પંજાબી સુબાની માગણીનો સ્વીકાર થયો છે અને તેને લીધે પંજાબની પરિસ્થિતિ અશાંત બની ગઈ છે. તેનું નિરાકરણ જરૂર શોધી કાઢવામાં આવશે, પણ આ બધું જોયા પછી મહામાલવ, વિદર્ભ વગેરેનાં અલગ રાજ્યો રચવાની માગણી થવાનો સંભવ રહે છે અને એ રીતે પ્રાંતોની સંખ્યા વધી જતાં અનેક અટપટા પ્રશ્નો ઉભા થશે એ નિશ્ચિત છે.

મને તો એમ લાગે છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીએ વર્ષ

સુધી તપશ્ચર્યા કરીને રાષ્ટ્રીય જીવનમાં જે એકતા આણી હતી, તેનો આજે ભંગ થઈ રહ્યો છે અને તેનાં પરિણામો માઠાં આવશે. જો દરેક પ્રાંત પોતાનું જ હિત વિચારે અને સમષ્ટિગત હિતને ગૌણ કરે તો કેન્દ્રની સત્તા નબળી પડે એ દેખીતું છે. આજે પણ કેન્દ્રની સત્તા જોઈએ તેવી મજબૂત તો નથી જ અને તે વધારે નબળી પડે તો ઉજ્જ્વલ ભવિષ્યની આશા શી રીતે રાખી શકાય ?

ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં અપરિગ્રહ અને દાનને મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું હતું. અપરિગ્રહ એટલે જોઈએ તે કરતાં વધારે સંપત્તિનો સંગ્રહ કરવો નહિ; અને દાન એટલે પોતાની પાસે વધારે સંપત્તિ હોય તેનું જરૂરીઆતવાળાને સપ્રેમ વિતરણ કરવું. આથી સંપત્તિની સમાન વહેંચણી થતી હતી અને પ્રજાનો દરેક વર્ગ સુખી હતો.

પરંતુ આજે જેમ બને તેમ વધારે સંપત્તિ એકઠી કરવાનો સહુને મોહ જાગ્યો છે અને દાનની ધારા સંકોચાઈ ગઈ છે. વળી જે દાનો થાય છે, તે ત્યાગભાવનાથી નહિ, પણ નામ કે કીર્તિ કમાઈ લેવાના મોહથી થાય છે. આથી એક બાજુ ધનના ઢગલા અને બીજી બાજુ કાળી ગરીબી એવી બે અસમાન અવસ્થાઓ ઊભી થઈ છે.

આ સ્થિતિનું નિવારણ કરવા કોંગ્રેસે સમાજવાદી સમાજની રચનાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે. તેમાં રાજા, મહારાજા અને જમીનદારો તો ગયા. જમીન-સુધારણાના કાયદા (લેન્ડ રિફોર્મ એક્ટ)થી ખેતીના ક્ષેત્રે પણ જમીનદારી ગઈ. હવે

મૂડીવાદને વિખેરવા માટે કરવેરા તથા બીજી પદ્ધતિઓ શરૂ થઈ છે

વીમો, વાહનવ્યવહાર તથા પાયાના ઉદ્યોગો આદિ સરકારે પોતાના હાથમા લીધેલ છે અન્ય વ્યાપાર પર અંકુશ જમાવવા માટે સ્ટેટ ટ્રેડીંગ કોર્પોરેશનોની રચના થઈ છે એટો અને બીજા કારખાનાનુ રાષ્ટ્રીયકરણ હાલ મુલતવી રહ્યુ છે, પણ તે ક્યારે આકાર લેશે, તે કહી શકાય એમ નથી.

'જેનો રાજા વ્યાપારી તેની પ્રજા ભિખારી' એ એક જુની કહેવત છે અને તે ઘણા અંશે સાચી છે રાજ્યસત્તા બધા અગત્યના વ્યાપારો હાથ કરે તો વ્યાપારી તથા બીજા વર્ગોને ખૂબ જ શોષવુ પડે, એ દેખીતુ છે પણ સત્તાધારી ઓના ગળે આ વાત ઉતરતી નથી જે વ્યાપારીઓએ આઝાદીની લડત લડવા માટે છૂટા હાથે નાણુ આપ્યુ છે, તથા ચૂંટણીઓ વગેરેમા ઘણી મદદ કરી છે, તે જ વ્યાપારી ઓને આજે કાળા બજારિયા, ચોર વગેરે કહીને ઉતારી પાડવામા આવે છે અને તેમના હિત સામુ જરા પણ જોવામા આવતુ નથી આથી આજે સમસ્ત વ્યાપારીવર્ગમા રાજ્યકર્તાઓ પ્રત્યે ભારે અસંતોષ ફેલાઈ રહેલો છે

કેટલાક રાજદ્વારી નેતાઓ એમ માને છે કે આપણે ખેડૂતો અને મજૂરોને સાચવી લઈએ, એટલે બસ કારણ કે મતનો મોટો ભાગ તેમાથી જ આવવાનો છે પણ આ કંઈ ન્યાયી વલણ નથી રાજ્યકર્તાઓએ તો પ્રજાના દરેક વર્ગનુ હિત જોવાનુ છે અને એ રીતે વ્યાપારી તથા સામાન્ય વર્ગના હિત તરફ જરાપણ ઉપેક્ષા કરી શકાય નહિ

અહી હુ એ પણ જણાવવા ઈચ્છુ છુ કે વ્યાપારીઓમા વ્યાપાર કરવાની જે કુનેહ, આવડત અને અનુભવ છે, તેનો સોળમો ભાગ પણ સરકારે નિમેલા અધિકારીઓમા નથી અને તેથી દેશના કોડો રૂપિયા નકામા વેડફાઈ જાય છે તેના કિસ્સાઓ છાશવારે ને છાશવારે છાપાઓમા છપાય છે, છતા આખ ઉઘડતી નથી, એ ખરેખર ઘણુ ખેદજનક છે આ દૃષ્ટિએ પણ વ્યાપારીઓનો સાથ લેવાની ખાસ જરૂર છે

ભારતના સરક્ષણપ્રધાન શ્રી યશવતરાવ ચૌહાણે થોડા વખત પહેલા જ કહ્યુ હતુ કે 'આઝાદી મેળવવી સહેલી છે, પણ તેને જાળવવી મુશ્કેલ છે' હુ તેમના આ વિચાર સાથે સપૂર્ણ સહમત થાઉ છુ, પણ તેમા એટલુ ઉમેરુ છુ કે આપણને મળેલી આઝાદી જાળવી રાખવી હોય તો આપણી સ્વાર્થવૃત્તિ પર અકુશ રાખવો પડશે, પ્રાતીયવાદને જાકારો આપવો પડશે અને આપણે બધા એક જ ભારત માતાના સતાન છીએ એ વાત બધાના મનમા બરાબર ઠસાવવી પડશે ઉપરાત શ્રી નહેરુજીએ કહ્યુ હતુ તેમ આરામને હરામ કરવો પડશે અને શ્રમદાન કરવામા તત્પર રહેવુ પડશે

આપણા પર કરજનો બોજો વધતો જ જાય છે સીધુ કરજ રૂા ૪૪ અબજ થઈ ચૂક્યુ છે તેમ ૪૮૦ પી એલ અમેરિકાની તેમજ બીજી લોનોના મળી રૂા ૩૦-૩૫ અબજનુ કરજ બીજુ પણ થયુ છે આ રીતે લગભગ ૮૦ અબજ રૂપિયાના કરજનો ભાર આપણા માથે લાગ્યો છે ઉપરાત સરકારે દેશની અદરની લોકો પાસેથી મોટી લોનો

ભરાવી છે, તે જુદી. આ બધાનું વાર્ષિક વ્યાજ લગભગ ૪ અબજ રૂપિયા જેટલું થાય છે અને તે માટે આપણે ભારે કરવેરા ભરવા પડે છે.

સરકારની કાગળ પરની યોજનાઓમાંથી કેટલીકનો અમલ થાય છે અને તેમાં પણ પુષ્કળ પૈસા ખવાઈ જાય છે, એટલે માત્ર તેના પર ભરોસો રાખી શકાય તેમ નથી. એ માટે તો લોકોએ પોતે જ સાવધ બનીને ભારે પરિશ્રમ કરવો પડશે, અન્યથા દેવાળું કાઢીને કોમ્યુનિસ્ટ બની જવાનો વખત આવશે.

હું અંતરથી ઇચ્છું છું ને પરમાત્માને પ્રાર્થના કરું છું કે તે ભારતને આ હદે પહોંચતાં બચાવી લે અને તેણે મેળવેલી આઝાદીનું સંપૂર્ણ રક્ષણ કરે.

[૩૯]
શિક્ષણ વિષે મારા વિચારો

ગત પ્રકરણોમાં મેં સામાજિક, ધાર્મિક તથા રાષ્ટ્રીય જીવન વિષે મારા વિચારો દર્શાવ્યા. હવે હું શિક્ષણ વિષે મારા વિચારો દર્શાવીશ.

શિક્ષણને આપણે સામાન્ય રીતે કેળવણી કહીએ છીએ, કારણ કે તેમાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો તથા મનને કેળવવાનું કાર્ય મુખ્ય હોય છે. જે શિક્ષણ જ્ઞાનેન્દ્રિયોને કાર્યક્ષમ બનાવે નહિ તથા મનનો વિકાસ કરી તેની ધારણાશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ તથા વિવેકશક્તિ અર્થાત્ બુદ્ધિને ખીલવે નહિ, તે સાચા અર્થમાં કેળવણી કહેવાય નહિ.

પ્રાચીનકાળમા કેળવણીનો અર્થ આથી વધારે ઊડો થતો, એટલે કે તેમા આત્માને કેળવવાનો પણ સમાવેશ થતો જો આત્મા કેળવાય તો દયા, સયમ, સત્ય, નમ્રતા, ત્યાગ, તપ વગેરે ગુણો ખીલી ઉઠે અને તેના આધારે તે મુક્તાવસ્થા સુધી પહોચી શકે 'सा विद्या या विमुक्तये ।' એ તે વખતનુ પ્રસિદ્ધ સૂત્ર હતુ

પ્રાચીન ભારતનો આ આદર્શ તો આજે લગભગ વિસરાઇ ગયો છે, પણ કેળવણીનો જે સ્થૂલ અર્થ કરીએ છીએ, તે અર્થમા પણ આજે કેળવણી ક્યા અપાય છે? વર્ષો સુધી શાળામા શિક્ષણ લીધા પછી પણ જ્ઞાનેન્દ્રિયો કાર્યક્ષમ બનતી નથી કે ધારણાશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને બુદ્ધિનો જોઇએ તેવો વિકાસ સધાતો નથી

વિદ્યાર્થીના મનમા માત્ર માહિતી ભરવી, તેને શિક્ષણ કહી શકાય નહિ, પણ આજે મુખ્યત્વે એ જ કાર્ય ચાલી રહ્યુ છે અને તેનુ જ એ પરિણામ છે કે શાળા-મહાશાળાઓમાથી બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓને જીવનના પ્રત્યક્ષ કાર્યોમા જોડાતા ઘણી મુશ્કેલી પડે છે

આઝાદી મળ્યા પછી શાળાઓની સખ્યા વધી છે અને તે અગે ઘણા મકાનો બધાયા છે, પણ શિક્ષણપદ્ધતિમા ખાસ સુધારો થયો નથી મને તો એમ પણ લાગે છે કે આપણા દેશના જે મહાન ભેજાઓ હતા, તે બધા આઝાદી મળ્યા પછી રાજકીયક્ષેત્રમા જ રોકાઈ ગયા અને તેમાના કોઈએ પણ શિક્ષણ પર પોતાનુ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કર્યું નહિ

આપી શકું છું, જ્યારે આજનો મેટ્રિક ભણેલો, કોલેજિયન કે ગ્રેજ્યુએટ સ્ફૂર્તિથી હિસાબ ગણી શકતો નથી. તે માટે તેને કાગળ–પેન્સિલનો ઉપયોગ કરવો પડે છે અને તેમાં પણ ઘણી વાર ભૂલનો સંભવ હોય છે. ગણિતની આપણા વ્યવહારમાં રોજ જરૂર પડે છે, છતાં આપણા શિક્ષિતોની આ હાલત છે.

આજે ઓછા પગારના કારણે શિક્ષકોને ટ્યુશનની છૂટ આપવામાં આવે છે, પરંતુ એક શિક્ષક કેટલા ટ્યુશન કરે? એનું કોઈ નિયંત્રણ નથી, એટલે શિક્ષકનું મુખ્ય ધ્યાન શાળાના વર્ગો પર નહિ, પણ ટ્યુશનની સંખ્યા અને તેના પગાર પર રહે છે અને શાળાના વર્ગોમાં તે બરાબર શીખવતો નથી. જો વાલી તેની સાથે આ બાબતમાં ચર્ચા કરે તો એમ કહેવામાં આવે છે કે 'તમારા છોકરા માટે ટ્યુશન રાખી લો, એટલે બધું બરાબર થઈ જશે.'

આ ટ્યુશનખોરીમાંથી બીજાં પણ ઘણાં અનિષ્ટો જન્મે છે, પરંતુ અહીં તેની વિગતમાં ઉતરવા માગતો નથી. મારા કહેવાનો સાર એટલો જ છે કે આજની શિક્ષણપદ્ધતિ સુધારવી હોય તો આ પ્રશ્ન ઉપર પણ ગંભીરતાથી વિચાર કરવાની જરૂર છે. જો તેનો સફળ ઉકેલ લાવી શકીએ નહિ તો શિક્ષણ પાંગળું જ રહેવાનું, પછી તેનો ક્રમ ગમે તેવો ઘટવામાં આવે.

હાલના શિક્ષણની સહુથી મોટી ખામી એ છે કે તે લીધા પછી વિદ્યાર્થીને શારીરિક શ્રમ કરવાની વૃત્તિ રહેતી નથી. તે પોતાના બાપદાદાનો શ્રમભર્યો ધંધો–રોજગાર

કરવાને બદલે ઉજળાં કપડાં પહેરીને ટેબલ-ખુરશી પર બેસવાનું વધારે પસંદ કરે છે, પછી તેમાં આવક ભલે ઓછી હોય.

અંગ્રેજોએ આપણા દેશમાં નવી ઢબની કેળવણી દાખલ કરી, ત્યારે તેમનો ઉદ્દેશ સરકારી તંત્રમાં જોઇતા કારકુનો વગેરે ઊભા કરવાનો હતો, એટલે તેમણે આખું તંત્ર એ રીતે જ ગોઠવ્યું. તેની છાયા હજી સુધી ગઈ નથી, પરંતુ આપણે હવે એક આઝાદ રાષ્ટ્ર તરીકે જીવવું છે અને તેને લગતી અનેકવિધ ફરજો બજાવવાની છે, એટલે શ્રમ પ્રત્યે રુચિ અને માન કેળવવા જ પડશે અને ધંધા-રોજગારના દરેક ક્ષેત્રને સંભાળવા પડશે.

જર્મન, જાપાન વગેરે બીજા મહાયુદ્ધમાં બરબાદ થઈ ગયા હતા, તેમના ઉદ્યોગ-ધંધા પડી ભાંગ્યા હતા અને આર્થિક દૃષ્ટિએ દેવાળિયા જેવી સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી, પણ તે દેશની પ્રજામાં ભારે શ્રમ કરવાની ટેવ હતી, એટલે તેઓ થોડા જ વખતમાં ઉપર આવી ગયા. અને આજે તો આપણને પણ લોનો આપે છે. જો આપણી સ્થિતિ સુધારવી હોય અને માનભેર જીવવું હોય તો આપણે આ પ્રજાઓ પાસેથી શ્રમનો ગુણ શીખી લઈએ અને તેને આપણા જીવનમાં વણી દઈએ.

શિક્ષણમાં સૈદ્ધાંતિક (Theoretical) તથા ક્રિયાત્મક (Practical) એ બંને જ્ઞાનોને સરખું સ્થાન આપવું જોઈએ, પણ આપણે ત્યાં સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાનને મુખ્ય અને

ક્રિયાત્મક જ્ઞાનને ગૌણ કરવામા આવે છે પરિણામે તેનો સર્વાંગી વિકાસ થતો નથી

ભગાભાઈને શાળામા શિક્ષણ અપાયુ ગણિતનો વિષય શીખવવામા આવ્યો અને સરાસરી કેમ કાઢવી? તેનુ જ્ઞાન આપવામા આવ્યું. હવે એક વખત તે પોતાના કુટુબ સાથે બહારગામ જવા નીકળ્યા ત્યા રસ્તામા નદી આવી તેનું પાણી કેટલીક જગાએ છીછરૂ હતું અને કેટલીક જગાએ ઊડુ હતુ, તો કેટલીક જગાએ વધારે ઊડુ હતુ. પણ ભગાભાઈએ તો પોતાને શાળામા પ્રાપ્ત થયેલા ગણિત જ્ઞાનના આધારે પાણીની સરેરાશ ઊંડાઈ કાઢી અને આ નદી પાર કરવામા વાંધો નહિ આવે એવો નિર્ણય કરી બધાને નદી ઉતરવાનુ સૂચન કર્યું તેઓ નદી ઉતરવા લાગ્યા, પણ પાણી સાત–આઠ ફુટ ઊડુ આવ્યુ કે બધા ડૂબી ગયા

આ દાખલો ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઈએ સ્વરચિત પીગળમા ટાકેલો છે તેનો સાર એ છે કે માણસનો માત્ર સૈદ્ધાતિક જ્ઞાન મેળવે, તેથી વ્યવહાર આવતો નથી તેણે ક્રિયાત્મક જ્ઞાન પણ મેળવવું જોઈએ અને સામાન્ય સમજનો પણ વિકાસ કરવો જોઈએ

વ્યવહારૂ પ્રત્યક્ષ કામ કરવાની બીન આવડતને લીધે આપણી મોટી મોટી યોજનાઓ સફળ થતી નથી અને દેશનું પુષ્કળ નાણુ વેડફાઈ જાય છે અને ૧૯૬૦–૬૧ મ ગુજરાત સરકારે ડાંગ વિભાગના આદિવાસી કુટુબોને ૨૬૬

સ્વીકાર ક્ર્યા પછી તેને મક્કમતાથી વળગી રહેવાય અને તેને પાર પાડ્યા પછી જ અંતરને હાશકારો થાય.

મેં તો શાળાનું થોડું શિક્ષણ મેળવીને જ જીવનમાં ઝંપલાવ્યું, પરંતુ ત્યાં પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ઘણું મળ્યું, એટલે મારું મન ખુલી ગયું અને ગમે તેવું સાહસ ખેડવું હોય તો પણ ખેડવાને સમર્થ થયો. બીજા પણ અનેક મહાનુભાવોના ચરિત્રમાં આ જ વસ્તુ જોવામાં આવી છે, તેથી જ ભણતરની સાથે ગણતરની અને ગણતરની સાથે ચણતરની હું ખાસ હિમાયત કરું છું.

ભારતમાં પરીક્ષાના વાર્ષિક [illegible] પરિણામ ઉપર જ વિદ્યાર્થીની લાયકાત ગણાય છે અને આ [illegible]પરીક્ષાઓ મુખ્યત્વે પેપરોથી જ લેવાય છે. એન્જીનીયરીંગ તથા મે[illegible]ીકલ લાઈન આદિમાં ફક્ત પ્રથમ વર્ગ કે તેની નજીકના ગુણો ([illegible] આર્ટ્સ) હોય તો જ પ્રવેશ મળી શકે છે, જ્યારે આગળ વધેલા દેશોમાં આ પદ્ધતિ નથી. ત્યાં વિદ્યાર્થીનું રોજનું કામ તેનો શિક્ષક કે પ્રાધ્યાપક (પ્રોફેસર) જુએ છે અને તેનું સામાન્ય જ્ઞાન તથા વ્યવહારૂ આવડત એ બધું લક્ષ્યમાં લીધા પછી જ તેને જુદી જુદી લાઈનમાં પ્રવેશ અપાય છે.

આજે તો વિચારમાં ઝડપથી ક્રાંતિ આવી રહી છે અને દરેક વસ્તુનું મૂલ્ય બદલાઈ રહ્યું છે. વળી જગતની ઝડપથી વધી રહેલી વસ્તી આપણી સામે અનેક પ્રશ્નો ખડા કરી રહી છે. આ પરિસ્થિતિમાં દરેક મનુષ્ય પોતાનું કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે બજાવી શકે તે જાતનો શિક્ષણક્રમ રચવો જોઈએ અને તે વહેલામાં વહેલી તકે રચવો જોઈએ.

[૪૦]

જીવનયાત્રા

માનવજીવનની યાત્રા સફળતાથી પૂરી કરવા માટે મારા જે વિચારો ઘડાયા છે, તે આ પ્રકરણમાં રજૂ કરું છું.

બાલ્યાવસ્થામાં આપણી બુદ્ધિનો વિકાસ પૂરતો હોતો નથી, એટલે આપણું હિતાહિત સમજી શકતા નથી. આ અવસ્થાનો મોટો ભાગ રમત-ગમતમાં તથા વ્યાવહારિક શિક્ષણ લેવામાં પૂરો થાય છે, પરંતુ મનુષ્ય યુવાનીમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તેની સમજણ ઠીક ઠીક વિકાસ પામેલી હોય છે. 'સોળે સાન અને વીશે વાન' એ કહેવત પ્રસિદ્ધ છે. આ વખતે તેણે પોતાનો જીવનપથ નક્કી કરી લેવો જોઈએ અને પછી તે જ પથ પર ચાલવાનું રાખવું જોઈએ. તો જ તે એક દિવસ ઇષ્ટ સ્થાને પહોંચી શકે અને પોતાની જીવનયાત્રા સફળ કરી શકે. જેને ક્યાં જવું છે? તેનો ખ્યાલ નથી, તે ક્યાં પહોંચવાનો ?

પરંતુ દિલગીરીની વાત છે કે ઘણા ખરા મનુષ્યો યુવાનીમાં પ્રવેશ કરવા છતાં પોતાનો જીવનપથ નક્કી કરતા નથી અને જે માર્ગ મળ્યો ત્યાં ચાલવા લાગે છે. પરિણામે તેમનાં જીવનનાં ઘણાં કિંમતી વર્ષો વેડફાઈ જાય છે. ઘડીમાં ઉત્તર, ઘડીમાં દક્ષિણ, ઘડીમાં પૂર્વ, ઘડીમાં પશ્ચિમ, એમ વારંવાર દિશા બદલીને ચાલનારો મનુષ્ય આખરે ક્યાં પહોંચે ?

જીવન સીધી લીટી જેવું નથી અને બધાને સીધો માર્ગ મળી શકતો નથી, એ વાત સાચી છે. તે માટે તેને

પ્રારંભમાં કેટલાક અખતરા જરૂર કરવા પડે છે, પરંતુ સમજુ મનુષ્યના મનમાં એટલું તો નિશ્ચિત હોવું જોઈએ કે મારે અમુક પ્રકારનું જીવન જીવવું છે અને વ્યવસાયનું ગમે તે ક્ષેત્ર હાથ લાગે તો પણ મારે મારી જીવનયાત્રા સફળ કરવી છે. જો તેના મનમાં આવો કોઈ નિશ્ચય ન હોય તો તેની જીવનયાત્રા દરમિયાન કોઇ મહત્ત્વની સિદ્ધિ થતી નથી અને તે પોતાને બજાવવાં યોગ્ય કર્તવ્યો પૂરેપૂરાં બજાવી શકતો નથી.

જીવનયાત્રા દરમિયાન ભોમિયાની જરૂર પડે છે, એ ભોમિયાનું કાર્ય કોઈ વખત વડીલો કરે છે, કોઈ વખતે શિક્ષકો કરે છે, કોઈ વખત ધર્મગુરુઓ કરે છે, તો કોઈ વખત સમાજના અગ્રણીઓ કરે છે, પરંતુ આખરે તો પોતે જ પોતાના ભોમિયા બનવાનું છે. અંતરની સાચી સૂઝ વિના એ કાર્ય બની શકતું નથી.

આપણે ધન, અધિકાર કે બુદ્ધિનો ઘમંડ છોડીએ અને વિનમ્ર બની ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરીએ તો અંતરમાંથી સત્યનો પ્રકાશ સાંપડે છે અને તે આપણી જીવનયાત્રાને સફળ બનાવવામાં ઘણો ઉપયોગી થાય છે.

આ જીવનમાં મુશ્કેલી કોને નથી આવતી? ગુંઝવણ કોને નથી સતાવતી? ઘણા માણસો આવા વખતે હિંમત હારી જાય છે કે ન કરવાનું કરી બેસે છે, પણ જો તેઓ એકાંતમાં બેસી વિનમ્ર ભાવે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરે તો મુશ્કેલી-મુંઝવણનો ઉપાય જડી આવે છે અને તે અવશ્ય સફળ થાય છે.

ાપણા મહાપુરુષોએ ઈશ્વરનાં દર્શન કર્યાં હતા અને
પણ ઈશ્વરનાં દર્શન કરી શકીએ, પણ તે માટે
અંતરમા તાલાવેલી હોવી જોઈએ નદીઓ, સરો-
હાનો, પહાડો, સાગર, ધરતી તથા જીવજંતુ અને
ની વિશાળ સૃષ્ટિ આપણને ઈશ્વરી સત્તાનુ ભાન

ેરાકાર ઈશ્વરને આપણે જોઈ ન શકીએ પણ તેનું
થાય જ છે અને સાકાર ઈશ્વરના દર્શન તો આપ
ો યુગે થાય છે રામ, કૃષ્ણ, મહાવીર, બુદ્ધ, ઈશુ,
એ બધાને ઈશ્વરના આકાર રૂપ સમજવા જોઈએ.

ાડા વખત પહેલા કોઈએ પૂજ્ય વિનોબાને પૂછયુ
'શુ તમે આત્માને જોયો છે ?' ઉત્તરમા પૂજ્ય વિનો-
યુ હતુ કે 'હા, મે આત્માને જોયો છે તે અનુ
ખાય છે, દલીલોથી નહિ' આ શબ્દો આપણા
માટે માર્ગદર્શન રૂપ છે

ાપણે આ જીવનમા અનેકવિધ ધર્મોનુ-કર્તવ્યોનું
રવાનુ છે તેનુ મુખ્ય સાધન શરીર છે, એટલે
ા કરવી જોઈએ અને તેમા રોગ કે વ્યાધિ પેસી
તેની સાવચેતી રાખવી જોઈએ આમ છતા કોઈ
વ્યાધિ પેસી જાય તો તેને કુદરતી ઉપચારોથી દૂર
ઈએ કે તે માટેના સિદ્ધ ઉપાયો કામે લગાડવા જોઈએ.

ાપણુ જીવન બને તેટલુ સાદું અને સાત્ત્વિક
ભોગેચ્છાને પ્રબળ બનવા દેવી નહિ, પુરુષાર્થ કરતાં

જે કંઈ મળ્યું તેનાથી સંતોષ રાખવો. નિત્ય થોડી કસરત કરવી કે થોડાં આસન કરવાં અને પ્રાણાયામનું પણ સેવન કરવું. આહાર આપણી પ્રકૃતિને અનુકૂળ અને માપસર લેવો. જીભને અંકુશમાં રાખવી. શરીરને નીરોગી અને સ્વસ્થ રાખવાની આ મુખ્ય ચાવીઓ છે.

શરીરની જેમ મનને પણ સાચવવાનું છે, નહિ તો જીવનયાત્રા બગડે છે અને તેનો મર્મ આનંદ ઉડી જાય છે. મનને સાચવવાનો અર્થ એ છે કે તેની ચંચળતા વધવી ન જોઈએ કે તે મલિન બનવું ન જોઈએ. જ્યારે ધન, અધિકાર કે અન્ય કોઈ વસ્તુની લાલસા વધી જાય છે, ત્યારે મન અતિશય ચંચળ બને છે અને તેથી એક પ્રકારનો ઉદ્વેગ અનુભવાય છે. પછી તેને કંઈ ગમતું નથી કે સારું લાગતું નથી.

એક વખત મને એક ધનાઢ્ય અમેરિકન મળ્યો. તેને મેં સ્વાભાવિક જ પૂછ્યું કે 'તમારું અહીં આવવાનું પ્રયોજન શું?' તેણે કહ્યું: 'મારી પાસે ધન ઘણું છે અને ધંધો જોરદાર ચાલે છે, પણ ચિત્તને શાંતિ નથી, મને કોઈ વસ્તુમાં આનંદ આવતો નથી. એટલે બધું છોડીને શાંતિની શોધમાં અહીં આવ્યો છું. મેં સાંભળ્યું છે કે ભારતમાં એવા યોગીઓ અને સિદ્ધ મહાત્માઓ રહે છે? જે શાંતિનો તરત અનુભવ કરાવી શકે.'

મેં કહ્યું: 'તમારે કોઈ યોગી કે મહાત્મા પાસે જવું હોય તો જરૂર જાઓ, પણ શાંતિ મેળવવાનો ઉપાય તમારી

પાને જ છે જો મ પત્તિની લાલસા મર્યાદિત કરો અને મનને કોઈ સેવામય પ્રવૃત્તિમા જોડી દો તો જરૂર તમને શાતિનો અનુભવ થશે'

તેણે કહ્યુ 'વાત સાચી છે મારા અ તરમા ઊ ડે ઊ ડે વ્યાપેલી ધનલાલસા જ મને જપીને બેસવા દેતી નથી તેથી અનેક પ્રકારની યોજનાઓ ઘડુ છુ અને તેને અમલમા લાવવા માટે તત્પર બનુ છુ એમ કરતા મારુ ચિત્ત એટલુ ચ ચળ બની ગયુ છે કે હવે તે શાત રહી શકતુ જ નથી તમારી સુ દર સલાહ માટે આભાર'

તાત્પર્ય કે ચિત્તની ચ ચળતા વધી ન જાય તે માટે આપણે સાવચેત રહેવુ જોઈએ

કામ, ક્રોધ, અભિમાન, કપટ, ઈર્ષ્યા, લોભ વગેરે મનને મલિન કરનારા છે, માટે તેનાથી બચાય તેટલુ બચવુ જોઈએ કામલાલસા વધી કે મનની સ્વસ્થતાનો ભ ગ થાય છે ક્રોધનુ પરિણામ પણ એવુ જ આવે છે અભિમાનથી મનમા એક પ્રકારની જડતા પેદા થાય છે અને નમ્રતાઆદિ ગુણો નાશ પામે છે કે જેની ખાસ જરૂર છે કપટથી વક્રતા આવે છે અને સરલતા ચાલી જાય છે કપટીનો કોઈ વિશ્વાસ કરતુ નથી અ ગત મિત્રો પણ તેને તજી દે છે અને એકલવાયુ જીવન ગાળવાનો વખત આવે છે ઈર્ષ્યા તો સાક્ષાત્ અગ્નિનુ જ રૂપ છે તે આપણી માનસિક સ્વસ્થતાને જલાવી દે છે અને આપણા માટે ભાલાની શય્યા તૈયાર કરે છે લોભ આપણા વિવેકચક્ષુ ઉપર પડદો લાવી દે છે,

એટલે કર્તવ્ય-અકર્તવ્ય કશું દેખાતું નથી, તેમજ અસંતોષની આગ પ્રકટાવી દે છે, એટલે ચિત્તની સ્વસ્થતા નાશ પામે છે. ટુંકમાં જીવનયાત્રા સફળ કરવી હોય તો માનસિક દોષોથી બચવું જોઈએ અને મનને બને તેટલું શાંત અને પવિત્ર બનાવવું જોઈએ.

'સુખમાં છકી જવું નહિ અને દુઃખમાં હિંમત હારવી નહિ.' અનુભવીઓએ આ વાત વારંવાર કહેલી છે, તેમ છતાં હું તેનું ફરી ઉચ્ચારણ કરું છું; કારણ કે મારી સામે આધુનિક સમાજનું જે દૃશ્ય ખડું છે, તેમાં આ બંને વસ્તુનો અભાવ છે.

સુખના દિવસો સદા ટકતા નથી. તે પણ એક વખત જવાજ સર્જાયેલા છે. આવી આંતરિક શ્રદ્ધા રાખીને વર્તવાથી માન-મોભો જળવાઈ રહે છે અને કટોકટીમાંથી પસાર થઈ શકાય છે. આવા વખતે જો હિંમત હારીએ અને આંખમાંથી આંસુ સારવા લાગીએ તો અન્યના દયાપાત્ર બનવાનો વખત આવે છે અને તેથી જીવનનું નૂર હણાય છે. માટે દુઃખમાં હિંમત રાખવી, એ જ શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે.

ખર્ચ આવક પ્રમાણે રાખવો, પણ કદી વધારે રાખવો નહિ. વધારે ખર્ચ રાખનારને બીજા પાસેથી નાણાં ઉછીના કે કરજે લેવા પડે છે અને તેથી પ્રતિષ્ઠા ઘટે છે. વળી ઉછીનાં લીધેલા નાણાં સમયસર પાછા આપી શકીએ નહિ, તો આપણે જૂઠા ઠરીએ છીએ કે આપણી દાનત વિષે સામાને શંકા આવે છે. તેમાંથી છેવટે માનહાનિ થાય છે અને સંબંધ બગડે છે.

ઘરખર્ચ માટે કરજ કરવું, એ દેવાળાની નિશાની છે આવો માણસ કદી ઊંચો આવી શકે નહિ ધધા-રોજગાર માટે કર્જ કરવુ પડે, તે પણ જોઈ વિચારીને કરવુ કારણ કે વ્યાજ તો કરેલા કરજ પર રાત્રિ-દિવસ ચડયે જાય છે જ્યારે કોઇ પણ પેઢી જાડું વ્યાજ ભરવા માડે ત્યારે સમજવુ કે તેની હસ્તી હવે થોડા દિવસોની જ છે

આપણે કોઈ તીર્થની યાત્રાએ નીકળીએ છીએ તો ઘણી તૈયારી કરીએ છીએ, તો જીવનયાત્રા માટે કેટલી તૈયારી કરવી ઘટે ? આપણા વ્યક્તિત્વનો વિકાસ કરવો, સદ્ગુણોને ખીલવવા અને બને તેટલી સમાજની સેવા કરવી જ્યા જઈએ ત્યા પ્રેમ, નમ્રતા અને મધુર ભાષા વડે સામાના દિલ જિતી લેવા, એ ખરુ ડહાપણ છે કટુ ભાષાનો પ્રયોગ કદી પણ કરવો નહિ, કારણ કે તે મનુષ્યને જીવનભર સાલે છે

ફૂલ કરમાય છે, પણ તેની સુગધ પાછળ રહી જાય છે, તેમ મનુષ્યની જીવનયાત્રા પૂરી થાય છે, પણ તેના સત્કાર્યોની સુવાસ પાછળ રહી જાય છે, તેથી મનુષ્યે પોતાની જીવનયાત્રા દરમિયાન બને તેટલા સત્કાર્યો કરી લેવા જોઈએ

[૪૧]

ઉપસંહાર

નિવૃત્તિના સમય દરમિયાન હુ મારા જીવનપ્રસગોની નોધ કરતો ગયો અને મારો અલ્પ અનુભવ તેમજ માગ વિચારો ટપકાવતો ગયો આ રીતે જે લખાણ તૈયાર થયુ, તે વાચતા-વિચારતા હુ અતર્મુખ બની શકીશ અને માગ

જીવનમા જે ત્રુટિઓ રહી ગઈ છે, તેને સુધારી શકીશ, એવી મારી ધારણા હતી આ ધારણા અમુક અશે પાર પડી છે અને હવે પછી તે વધારે પ્રમાણમા બહાર પડશે, એવી આશા રાખુ છુ

મારો આ અલ્પ અનુભવ, તેમજ મારા આ વિચારો મારા ચિરપરિચિત મિત્રો, સાથીઓ, તેમજ અન્ય સજ્જનો વાચવાનુ પસદ કરશે તો મને આનદ થશે અને મારી મહેનત ધાર્યા કરતા વધારે સફળ થઈ છે, એમ માનીશ

આપણા સાહિત્યમા ચરિત્રોની ખોટ નથી અનેક મહાપુરુષો પોતાના અનુભવો લખી ગયા છે અને અનેક વિચારક મહાનુભાવોએ પોતાના ચરિત્રો અક્ષરાકિત કર્યા છે તે બધાના મુકાબલે મારો આ અનુભવ અને મારા આ વિચારો કઈ વિસાતમા નથી છતા તેને એક પ્રકારનો આકાર છે, એ દૃષ્ટિએ જિજ્ઞાસુવર્ગ તેને વાચશે-વિચારશે એવી આશા રાખુ છુ

મારા માટે આ ગ્રથનુ આલેખન એક સાહસ જ છે, કારણ કે તેમા અનેક ત્રુટિઓ રહી જવાનો સભવ છે, પણ ઉદાર ચિત્ત પાઠકો તે અગે મને ક્ષમા આપશે, એવી અભ્યર્થના કરુ છુ

VIDે બહેને પ્રેમભર્યા પ્રણામ